

3. 10 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

वैद्यसार संचद.
 किंमत ३. १०००

१७/१९

के.

શ્રી વૈદ્યસાર સંગ્રહ.

આ ગ્રંથ

રઘુનાથ શાસ્ત્રી દાત્યે તથા કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકર,

એવોએ

લોકના કલ્યાણ સાર કર્યો

તેણે

ગુજરાતી ભાષાંતર

વીષ્ણુ વાસુદેવ ગોડબોલે તથા મહાદેવ ગોપાળ
શાસ્ત્રીએ

સીતારામ રાવળ જીજ્ઞરકર એવોનેપાસેથી કરાવી.

તેની બીજી આવૃત્તિ

વાસુદેવ શાસ્ત્રી ઐનાપુરે આયુર્વેદ વિદ્યાલયના અધ્યાપકની
પાસે શુદ્ધ કરીને

વિનાયક મહાદેવ અમરાપુરકરે

ભગદીશ્વર છાપખાનામાં છપાવી,

સન ૧૯૦૦

સન ૧૯૪૭ ના આક્ટ ૨૦ મા પ્રમાણે રજીસ્ટર કરેલું છે,

વિનાયક મહાદેવ શાસ્ત્રી અમરાપુરકરે

જ્ઞાનદર્પણ પ્રેસ મોતીબજારખારાકુવા

મુંબઈ.

સાખળયો.

પૃ.	પૃ.	પૃ.	પૃ.
સુચના.	૧ ઓસડ આપવું તે.	૧૫ કફજ્વરનું લક્ષણ.	૨૩
ઓસડ વગેરેનું વર્ણન.	૧ રોગીને ઓસડ લેવા વીશે.	,, કફજ્વર ઉપર પાચન.	૨૩
ભિક્ષાળાદી પ્રક્રીયા.	,, જીલામ તથા ઉલટી દેવાવીશે.	,, વાતકફજ્વર ઉપર.	૨૩
ફાંટ.	,, લોહી કાઢાડવા વીશે.	,, પીત્તકફજ્વર ઉપર.	૨૩
કલ્ક.	,, કફ ઉપર ઓસડ દેવા વીશે.	,, સર્વજ્વર ઉપર પાચન.	૨૩
ચુરણ.	૨ સુળ વગેરેને ઓસડ દેવાવીશે.	,, કામજ્વરનું કારણ.	૨૩
સ્નેહપાક.	,, રોગીને નાહાવા વીશે.	,, કામજ્વર ઉપર ઉપાય.	૨૪
પરીભાષાપ્રકરણ.	૩ નક્ષત્ર તથા તિથી કોષ્ટક.	૧૬ કામજ્વર, ક્રોધજ્વર, શોકજ્વર,	
યુક્તાયુક્ત વીચાર.	,, મૃત્યુભોગ.	૧૬ ભયજ્વર.	૨૪
ઓસડો લાવવાનો પ્રકાર.	,, દર્શીચક્ર.	૧૭ વીશજ્વર ઉપર.	૨૪
વખત તથા દેસના વીશે કીઆ	,, દુતપ્રશ્ન.	,, શ્રમજ્વર ઉપર.	૨૪
કીઆ દોષોનું પ્રબલ હોયછે તે	૪ નરસાં સ્વપનો.	,, પસીનાથી ઉતપન્ન થએલાજ્વર	
વૈધ લક્ષણ.	,, બીજા નરસા સ્વપનો.	૧૮ ઉપર.	૨૪
ઓસડ લેવાનો વખત.	,, હવે નરસા સ્વપનોનો પરીહાર.	,, શનીપાતજ્વર.	૨૪
ઓસડ પ્રતીતીધી.	૫ સારાસ્વપનો.	૧૮ શનીપાતનું લક્ષણ.	૨૫
પરીક્ષા પ્રકરણ.	૮ નસાચીન્હો.	૧૯ શનીપાત ઉપર.	૨૫
નાડીપરીક્ષા.	,, શકુન.	,, કર્ણમુળ.	૨૫
હાવે નાડીની ગતીના લક્ષણ.	,, સઉમ્યશકુન.	,, કર્ણમુળ ઉપર.	૨૫
ભુતનાડી.	૯ પ્રદીપ્ત અશુભ શકુન.	,, શનીપાત ઉપર બીજા ઉપાય.	૨૬
અજીરણની નાડી.	૯ દુતલક્ષણ.	૨૦ જીર્ણજ્વર.	૨૬
ઉત્તમ તબીયતવાળાની નાડી.	,, દુતના નરસા લક્ષણો.	,, જીર્ણજ્વરનું લક્ષણ.	૨૬
અસાધ્ય સનીપાતનીનાડી.	,, વૈધને તેડવા જીણારો જે દુત	,, જીર્ણજ્વર ઉપર.	૨૬
મુત્રપરીક્ષા.	૧૦ તેહના શુભાશુભ શકુન	,, એકાંતરો. તરીયો. ચોથીયો.	૨૬
હાવેખીંદુના લક્ષણો.	,, જ્વરની ઉતપત્તીનું કારણ.	,, રોજના જ્વર ઉપર.	૨૭
મલપરીક્ષા.	૧૧ જ્વરનું પૂર્વરૂપ.	,, એકાંતરા તથા તરીયા જ્વરના	
જીભનીપરીક્ષા.	૧૧ જ્વર આવતા વેતજ.	,, વીશેષ કારણો.	૨૭
નેત્રપરીક્ષા.	૧૨ જ્વરપાચન	,, તે ઉપર ઉપાય.	૨૭
હાવે અસાધ્ય લક્ષણો.	,, વાતજ્વરનું કારણ.	૨૧ ચોથીયા તાવના વીશેષ કારણ	૨૭
ભુતઉપદ્રવના નેત્રો.	,, વાતજ્વરનું લક્ષણ.	૨૧ ચોથીયા તાવ ઉપર.	૨૭
રૂપપરીક્ષા.	,, વાતજ્વર ઉપર પાચન.	૨૧ તાઢીયો તાવ.	૨૮
શબ્દપરીક્ષા.	,, વાતજ્વર ઉપર ઇલાજ.	૨૧ તાઢીયા તાવ ઉપર ઉપાય.	૨૮
સ્પર્શપરીક્ષા.	,, પીત્તજ્વરનું કારણ.	૨૨ સરવ વીશમજ્વર ઉપર.	૨૮
કાળજ્ઞાન-સાધ્યલક્ષણ.	૧૩ પીત્તજ્વરનું લક્ષણ.	૨૨ માહાશીતજ્વરોકુશ.	૨૮
અસાધ્યલક્ષણો.	,, પીત્તજ્વરઉપર પાચન ઉપચાર.	,, અજીરણ જ્વર.	૨૯
ઓસડ લાવવાનો મુહુર્ત.	,, વાતપીત્તજ્વરનું લક્ષણ.	,, અજીરણ જ્વર ઉપર.	૨૯
રસાયણો વગેરે કરવાનું મુહુર્ત.	૧૪ વાતપીત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર.	૨૨ રક્તજ્વરનું કારણ તથા લક્ષણ.	૨૯
વૈધે રોગીને કેવા મુહુર્તે ઉપર	,, રક્તપીત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર.	૨૨ રક્તજ્વર ઉપર.	૨૯
	,, કફજ્વરનું કારણ.	૨૩ મંથરજ્વર.	૨૯

મધુરા ઉપર ધલાળ.	૨૯	ચીંતામણી ચુલું.	૩૮	પંડુરોગ ઉપર.	૪૫
જવરની અંતર બળતરા ઉપર.	૩૦	કાસ સ્વાસ ઉપર વળી ઉપાય.	૩૮	ક્ષયરોગ.	૪૫
જવર ગયા પછી કાંઈ કશર		સ્વાસ કુઠારમાત્રા.	૩૯	ક્ષયરોગનું કારણ.	૪૫
રહી હોય તો તે ઉપર બિપાય.	૩૦	ઊરક્ષત કાસનું કારણ તથા		ક્ષયનું પુર્વ રૂપ.	૪૬
જવર શાંત થયા પછી.	૩૦	લક્ષણ.	૩૯	ક્ષયનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૪૬
પાછો ફરેલો તાવ તે ઉપર.	૩૦	ક્ષતકાસ ઉપર.	૪૦	ક્ષય ઉપર ઉપાય.	૪૬
જવરના દશ ઉપદ્રવો તેએવાકે.	૩૦	આમવાત.	૪૦	દરાખનો આસંવ.	૪૬
જવર જવાના પુર્વસ્વરૂપનું લ.	૩૦	આમવાતનું કારણ.	૪૦	ઊરક્ષત ક્ષયનું કારણ.	૪૭
વીગતજવરનું લક્ષણ.	૩૧	આમવાતનું સ્વરૂપ તથા સા-		જાતીના ક્ષત ઉપર.	૪૭
અતીસાર.	૩૧	માન્ય લક્ષણો.	૪૦	નાડીવ્રણ.	૪૭
અતીસારનું કારણ.	૩૧	આમવાત ઉપર.	૪૧	નાડીવ્રણના કારણો.	૪૭
અતીસારની સંપ્રાપ્તી.	૩૧	ઊરસ્તંભ.	૪૧	નાડીવ્રણ ઉપર.	૪૭
અતીસારનું લક્ષણ.	૩૧	ઊરસ્તંભ ઉપર.	૪૧	સદીયોં વ્રણ, તથા આગંતુક વ્ર.	૪૮
અતીસારનું ભેદ.	૩૧	વાયુરોગ.	૪૧	તરતના વ્રણ ઉપર ઉપાયો.	૪૮
અતીસારનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૩૧	વાયુના રોગ ઉપર.	૪૨	વ્રણરોગ.	૪૮
જવર અતિસાર.	૩૧	તર્વ વાયુ તથા સંધીવાયુ ઉ-	૪૨	ગંભીર વ્રણ.	૪૮
શોષઅતીસાર ઉપર.	૩૨	ધનુરવાયુ ઉપર.	૪૨	વ્રણ ઉપર બિપાય.	૪૮
પીત્ત અતીસાર ઉપર.	૩૨	અરદીત વાયુ ઉપર.	૪૨	ગત્યાદી ધ્રુત.	૪૮
રક્ત અતીસાર ઉપર.	૩૨	ક્રોરુટ શીરસવાયુ ઉપર	૪૨	પારદાદી મલમ.	૪૯
જીર્ણ અતીસાર ઉપર.	૩૩	ગુદ્રસી તથા ઊરસ્તંભ વાયુઉ-	૪૩	અનુભવી મલમ.	૪૯
આમાબિસ અતીસાર ઉપર.	૩૩	સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર	૪૩	અગ્નિદગ્ધ વ્રણ.	૪૯
પક્વ અતીસાર ઉપર.	૩૩	સમીર દાવાનળ.	૪૩	અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર.	૪૯
સરવ અતીસાર ઉપર.	૩૩	જીભસ્તંભ, જડયુદ્ધી, મુંગા-		અસ્થીભંગ.	૪૯
સંગ્રહણી.	૩૪	પણું એ વ્રણ ઉપર.	૪૩	અસ્થીભંગ ઉપર.	૪૯
સંગ્રહણીનું કારણ.	૩૪	કમળો.	૪૩	ભગંદર.	૫૦
સંગ્રહણીનું સ્વરૂપ લક્ષણ.	૩૪	એ રોગનું કારણ.	૪૩	ભગંદરનું કારણ.	૫૦
સંગ્રહણીનું પુર્વરૂપ.	૩૪	કમળા રોગનું કારણ તથા લ-	૪૩	ભગંદરની સંપ્રાપ્તી.	૫૦
સંગ્રહણી ઉપર.	૩૪	કુંભકમળો તથા હલીમકના		ભગંદરનું પુર્વ રૂપ.	૫૦
વાત, પીત્ત, કફ એથી ઉત્પન્ન		લક્ષણો.	૪૩	ભગંદરનો ઉપાય.	૫૦
થયેલી સંગ્રહણી ઉપર ઓસ.	૩૪	હલીમક રોગ.	૪૩	ઉપદંશ.	૫૦
ગુલ્મ સંગ્રહણી ઉપર.	૩૫	કમળાઉપર ઉપાયો.	૪૪	ઉપદંશનું કારણ.	૫૦
રક્તસંગ્રહણી ઉપર.	૩૫	કમળો, કુંભકમળો, હલીમક		ઉપદંશ ઉપર ઉપાય.	૫૧
હરસ.	૩૫	એ ઉપર.	૪૪	ગરમીના આઠાને મલમ.	૫૧
હરસનું કારણ.	૩૫	પંડુરોગ.	૪૪	ગરમી.	૫૨
હરસ ઉપર ઉપાય.	૩૫	પંડુરોગનું કારણ.	૪૪	શુક્રરોગ.	૫૨
કાસસ્વાસ.	૩૭	પંડુરોગનું પુર્વ રૂપ.	૪૫	શુક્રરોગ એટલે.	૫૨
કાસ એટલે ઉદરસ તેનું સ્વ.	૩૭	પંડુરોગનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૪૫	શુક્રરોગ ઉપર.	૫૨
કાસ થવાનું કારણ.	૩૭				
કાસનું પ્રકાર.	૩૭				
કાસ તથા સ્વાસ એ ઉપર.	૩૭				

સામળયો.

૩

પૃ.	પૃ.	પૃ.	પૃ.
મેદારોગ.	૫૩ હેડકી ઉપર.	૬૦ અપચી, અરચુદ તથા ગાંઠ એ	
મેદારોગનું કારણ તથા લક્ષણ.	૫૩ સ્વરભેદ.	૬૧ ઉપર.	૬૭
મેદારોગ ઉપર ઉપાય.	૫૩ સ્વરભંગ ઉપર.	૬૧ અંતરગળ.	૬૭
કમ્બીરોગનું સાધારણ કારણ	૫૪ તુચ્છા.	૬૧ અંતરગળનું કારણ તથા લક્ષ.	૬૭
તથા લક્ષણ.	૫૪ તુચ્છા (એ. શેસ.) તે ઉપર.	૬૧ અંતરગળ ઉપર.	૬૭
કમ્બીરોગ ઉપર.	૫૪ મુચ્છા.	૬૧ વીદ્રધી.	૬૮
પરમાનું કારણ.	૫૪ મુચ્છાનું કારણ.	૬૧ વીદ્રધીનાં લક્ષણો.	૬૮
પરમાનું પુર્વરૂપ.	૫૫ મુછાનું સ્વરૂપ.	૬૨ વીદ્રધીઉપર.	૬૮
પ્રમેહની સંપ્રાપ્તી.	૫૫ મુછા ઉપર.	૬૨ અંતરમુખ વીદ્રધી ઉપર.	૬૮
પ્રમેહનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૫૫ દાહ એ. બળતરા તે ઉ.	૬૨ રક્તીપદ.	૬૯
પ્રમેહ ઉપર તથા ધાત પડે છે	૫૫ અંદનાદી ચુરણ.	૬૨ રક્તીપદનું કારણ.	૬૯
તે ઉપર.	૫૫ અપરમાર (એ. વાધ અથવા	૬૨ રક્તીપદ ઉપર.	૬૯
રક્તપ્રમેહ ઉપર.	૫૫ ફેફડ.)	૬૨ ગાંઠનો રોગ.	૬૯
વાતરકત.	૫૫ ઉન્માદ.	૬૨ અરચુદનું કારણ તથા લક્ષણ.	૬૯
વાતરકત એટલે રક્તપીત્તી તેનું	ઉન્માદ રોગની સંપ્રાપ્તી.	૬૩ ઉદર.	૭૦
સામાન્ય કારણ તથા લક્ષણ.	૫૫ ઉન્માદ રોગનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૬૩ ઉદરનું કારણ તથા લક્ષણ.	૭૦
રક્તપીત્તીનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૫૬ તથા લક્ષણ.	૬૩ ઉદરનું સામાન્ય લક્ષણ.	૭૦
રક્તપીત્તી ઉપર ઉપાય.	૫૬ ઉન્માદ રોગ ઉપર.	૬૩ ઉદરનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૭૦
વીશુચીકા.	૫૭ છાતીના રોગ.	૬૩ ઉદર ઉપર ઉપાય.	૭૦
વીશુચીકા એટલે મોડસી તથા	છાતીરોગનું કારણ.	૬૩ પ્લીહોદર ઉપર.	૭૦
અગ્નિદ મોડસીનું સાધારણ	છાતીના રોગ ઉપર.	૬૩ ઉદરારી રસ.	૭૦
કારણ તથા તેનું લક્ષણ.	૫૭ પાણુવી અથવા પથરી.	૬૪ ધન્ધાભેદી રસ.	૭૧
અસાધ્ય લક્ષણ.	૫૭ પથરીનું કારણ તથા લક્ષણ.	૬૪ ગુદમરોગ.	૭૧
મોડસી, તથા અગ્નિમંદ તથા	શુક્રાસ્મરીના લક્ષણ.	૬૪ ગુદમનું કારણ તથા લક્ષણ.	૭૧
અજીર્ણ ઉપર.	૫૭ પથરીનું અસાધ્ય લક્ષણ	૬૪ ગુદમનું પૂર્વરૂપ.	૭૧
હીંગાષ્ટક ચુર્ણ.	૫૮ પથરી ઉપર ઉપાય.	૬૪ રક્તગુદમનું લક્ષણ.	૭૧
મરફી જીપર ઉપાય.	૫૮ મુત્રકંઠ.	૬૫ ગુદમનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૭૧
નતી ફ્રાદી ગુટીકા.	૫૮ મુત્રકંઠનું કારણ.	૬૫ ગુદમ તથા વાતગુદમ ઉપર.	૭૨
એ રોગમા સોશ ઉપર ઉકાં	૫૯ મુત્રકંઠ ઉપર.	૬૫ પિત્તગુદમ ઉપર.	૭૨
અરોચક.	૫૯ સુકાશ્મરી ઉપર.	૬૫ કફગુદમ ઉપર.	૭૨
અરૂચી થવાનું કારણ.	૫૯ મુત્રાધાત.	૬૫ ત્રીદોશગુદમ ઉપર ગુદમારીરસ.	૭૨
અરૂચી ઉપર.	૫૯ મુત્રાધાતનું સ્વરૂપ.	૬૬ રક્તગુદમ ઉપર.	૭૨
છરદીનું કારણ.	૫૯ મુત્રાધાત ઉપર.	૬૬ શુળ.	૭૨
ઝાકારીથી ઉપદ્રવ.	૬૦ ભસ્મક રોગ.	૬૬ શુળરોગનું કારણ તથા સ્વરૂપ	
ઝાકારી ઉપર ઉપાયો.	૬૦ ભસ્મક રોગનું લક્ષણ.	૬૬ વાતશુળ.	૭૨
ત્રીદોષની વાંતી ઉપર.	૬૦ ભસ્મક રોગ ઉપર.	૬૬ પિત્તશુળ.	૭૩
હીકવા એટલે હેડકી.	૬૦ કંઠમાળ ઉપર ઉપાય	૬૬ કફશુળ.	૭૩
		૬૭ આમશુળ.	૭

શુળઉપર.	૭૩	દંતરોગ.	૮૦	પીતરોગ ઉપર.	૮૬
શંખવટી.	૭૩	દંતરોગ ઉપર.	૮૦	કફ ઉપર.	૮૬
પરીણામશુળ.	૭૩	દાંતોને કીડ એટલે ખરી	૮૦	ત્રીદોશ ઉપર.	૮૭
જ્વરપીત્તશુળ.	૭૪	કાગે છે તે ઉપર.	૮૦	સ્ત્રીરોગ.	૮૭
પરીણામશુળઉપર.	૭૪	દાંત મન્યુત થવાને.	૮૦	પ્રદર.	૮૭
ઉદાવર્તનું કારણ તથા લક્ષણ.	૭૪	કાનનો રોગ.	૮૦	પ્રદરનું કારણ તથા લં.	૮૭
ઉદાવર્તનું અસાધ્ય લક્ષણ.	૭૪	કાનના શુળ ઉપર.	૮૦	પ્રદર ઉપર.	૮૭
ઉદાવર્ત ઉપર.	૭૪	નાસારોગ.	૮૧	સોમરોગ એટલે ધોળું પેદર	
કુષ્ઠરોગ.	૭૪	નાસારોગ ઉપર.	૮૧	તે ઉપર.	૮૮
સર્વકુષ્ઠઉપર.	૭૫	શલેખમ ઉપર.	૮૧	ચોનીરોગ.	૮૮
અશ.	૭૫	માથાનારોગ.	૮૧	ચોનીરોગના સાધારણ લક્ષણો.	૮૮
અશઉપર.	૭૫	માથાના રોગ ઉપર.	૮૧	ચોનીરોગ ઉપર.	૮૯
વીશર્પ.	૭૬	રક્તપીત્ત.	૮૨	ફલધૂત, સર્વચોની રોગો ઉપર	૮૯
વીશાપ તથા ધાધર ઉપર.	૭૬	રક્તપીત્તનું કારણ તથા સ્વરૂ.	૮૨	ચોનીચળ ઉપર.	૯૦
વીરક્રોટક.	૭૬	રક્તપીત્તના ઉપદ્રવ.	૮૨	છોકર થવાનો ઉપાય.	૯૦
વીરક્રોટક ઉપર.	૭૬	રક્તપીત્તઉપર	૮૨	ઉપરના નુકસાનો મટવાના ધં.	૯૦
વાળો.	૭૬	શીતપીત્ત.	૮૨	એવા દરએક નુકસાન ઉપર ઉં.	૯૧
વાળોઉપર.	૭૬	શીતપીત્તનું પુર્વરૂપ.	૮૩	મંત્ર.	૯૧
નેત્રરોગ.	૭૭	શીતપીત્તઉપર.	૮૩	ગર્ભવૃદ્ધી ઉપર.	૯૧
નેત્રરોગનું કારણ.	૭૭	અમ્લપીત્ત.	૮૩	ગર્ભવંતીની સ્ત્રીકીત્સા.	૯૨
નેત્રરોગ ઉપર.	૭૭	અમ્લપીત્તનું કારણ.	૮૩	ગર્ભપાત થયો હોય તો.	૯૨
નયનામૃત અંજન	૭૭	અમ્લપીત ઉપર.	૮૩	ગર્ભ ધારણ થવાને.	૯૩
આંખો દુખવા આવે છે તે ઉ.	૭૮	તાડ્ણ્ય પીટીકા.	૮૪	ગર્ભ ધારણનો ઉપાય.	૯૩
ધુમાડાથી આંખોને વીકાર	૭૮	અંગ એટલે વાંગ તથા તાડ્ણ્ય	૮૪	ગર્ભ ધારણનો અનુભવી ઉપા.	૯૩
થાય છે તેને.	૭૮	પીટીકા ઉપર.	૮૪	ચોનીશુળ ઉપર	૯૩
આંખો મયમચ્છી યર્ષ પાણી		ધંદ્રુલુપ્ત.	૮૪	રતુ પ્રાપ્ત ન થતો હોય તો.	૯૪
કબક છે તથા બળે છે તે ઉપર.	૭૮	ધંદ્રુલુપ્ત એટલે ચાઘ તેઉપર.	૮૪	ભારેવાઘના ઉલટી ઉપર.	૯૪
એકસી બળતરા થાય છે અથવા		કેશ ખરી પડે છે તેઉપર.	૮૪	ભારેવાઘ તથા સુવાવડીને	
તેજ આંધુ થયુ હોય તો.	૭૮	વાળકાળા થવાને.	૮૪	લોહી ઢરે છે તે ઉપર.	૯૪
નેત્રો માથેલા ખીલ ઉપર.	૭૮	સ્તન તથા કાન મોટા થવાને.	૮૫	વાયુ વગેરે વીકારથી સ્ત્રીયોના	
જસતપુલની કીયા.	૭૯	વદમીક.	૮૫	અગડેલા દુધ ઉપર.	૯૪
ધોળુ ફુલુ પડે છે તે ઉપર.	૭૯	વાલ્મીક એટલે.	૮૫	સુવાવડા રોગ ઉપર.	૯૪
રાતા ફુલો પડે છે તે ઉપર.	૭૯	ગુદબ્રંશ.	૮૫	સામાગ્ય સુંડી	૯૪
રતોંધળાને.	૭૯	ગુદબ્રંશ એટલે.	૮૫	પ્રતાપ લકુશ્વર.	૯૪
મુખરોગનું કારણ.	૭૯	શોથ.	૮૫	ચોની સંકોચ થવા.	૯૪
મુખરોગ ઉપર.	૭૯	સોળ ઉપર.	૮૫	નીરરોમકરણ.	૯૫
ગળાનો રોગ.	૮૦	વાયુરોગ ઉપર.	૮૬	સ્તનરોગને.	૯૫
ગળાના રોગ ઉપર.	૮૦				

સાંખ્યયો.

૫

	પૃ.		પૃ.		પૃ.
સ્તનોમાં દુધ આવા સારું.	૯૫	સ્તંભન શુદ્ધિકા.	૧૦૪	સ્તનોનું શોધન તથા મારણ.	
બાળકના રોગ ઉપર.	૯૫	બંધેજ.	૧૦૫	હીરાનું શોધન તથા મારણ.	૧૧૦
બાલાર્ક.	૯૫	ચુરણ.	૧૦૫	બીજો પ્રકાર.	૧૧૦
બાળકના અતીસાર ઉપર		વીર્યવૃદ્ધી તથા સ્વપ્ન અવસ્થા		વૈકાંતનું શોધન તથા મારણ.	૧૧૦
દાડમપાક.	૯૫	ઉપર ચુરણ.	૧૦૫	સર્વ રત્નનું શોધન તથા	
અંગ પચ્છેણી ઉપર ઉપાય.	૯૬	શુદ્ધિકાં.	૧૦૫	મારણ.	૧૧૧
માથામાં ઝીણા ફેડા આવેછે		વાજકરણ ઉપર ધી.	૧૦૫	બીજા પ્રકારનું મારણ.	૧૧૧
તે ઉપર.	૯૬	તે ધી આપવાનો પ્રકાર.	૧૦૫	વીશ તથા ઊપવીશાની શુધી.	
અળાધયો આવેછે તેઉપર.	૯૬	ધાતુ પુસ્ટ ઓસડ.	૧૦૫	સોમલની શુધી.	૧૧૧
ઝીણી ફેડકીયો આવ્યા ઉપર	૯૬	જ્યોતીસ્મતી.	૧૦૬	વજનાગ વગેરે જહેરોની	
ફેર આવેછે તે ઉપર	૯૬	રસાયન.	૧૦૭	શુધી.	૧૧૧
પેઠ દુખવા ઉપર.	૯૬	સમ ધાતુની શુધ્ધી.	૧૦૭	મેપાળાના ખીજની શુધી.	૧૧૧
અછરણથી કીવા બીજા		સમ ધાતુનું મારણ.	૧૦૭	બીજો પ્રકાર.	૧૧૧
કુપથ્યથી ઝાડા થાયછે તેઉપર.	૯૬	બીજો પ્રકાર.	૧૦૭	કળ લાવી કંદ એટલે કાકરાનો	
બાળકના રોગ.	૯૭	ત્રીજો પ્રકાર.	૧૦૭	વજનાગ તેની શુધી.	૧૧૨
પેઠ માએલા રોગ.	૯૮	ઊપ ધાતુની શુધ્ધી તથા		જેહર કાચલાની શુધી	૧૧૨
વરાદ.	૯૮	મારણ.	૧૦૭	ચણોડીની શુધી.	૧૧૨
શસણી ઉપર.	૯૮	અબ્રકનું શોધન, તથા મારણ.	૧૦૮	ધતુરાના બીની શુધી.	૧૧૨
ગરજો.	૯૯	બીજો પ્રકાર.	૧૦૮	અફેણની શુધી.	૧૧૨
આકડી ઉપર.	૯૯	ત્રીજો પ્રકાર.	૧૦૮	આકડો, કણેર, થોર છત્યાંદી	
ડખો.	૧૦૦	લોહ કાટોડાની શુધી તથા		જહેરોની શુધી.	૧૧૨
કવલુ.	૧૦૦	મારણ.	૧૦૮	ભાંગની શુધી.	૧૧૨
ડખા ઉપર.	૧૦૦	બીજો પ્રકાર.	૧૦૮	મરીની શુધી.	૧૧૨
બાહેરના ઉપાય.	૧૦૦	મનશીલનું શોધન.	૧૦૯	પીપરની શુધી.	૧૧૨
કવલુ ઉપર.	૧૦૦	હરતાળનું શોધન.	૧૦૯	હીંગની શુધી.	૧૧૨
બાળધુડી.	૧૦૦	જસતની શુધી.	૧૦૯	પાશાણ બેદની શુધી.	૧૧૨
હીરમ તથા જાંત ઉપર ઉં	૧૦૧	બીજો પ્રકાર.	૧૦૯	એરંડાના બીની શુધી.	૧૧૨
નાહાના બાળકને.	૧૦૧	પારાની શુધી.	૧૦૯	લસણની શુધી.	૧૧૨
નાહાના બાળકના પેઠ માયેલા		બીજો પ્રકાર.	૧૦૯	ગુગળની શુધી.	૧૧૨
રોગો ઉપર.	૧૦૨	ત્રીજો પ્રકાર.	૧૦૯	ધાંતુ ઉપધાતુ રસ ઉપરસ વગેરે	
ડખો થાયછે તે ઉપર.	૧૦૨	ચોથો પ્રકાર.	૧૦૯	ભસ્મો કરવાને પુટો અપવાના	
મદાત્મય પાનાત્મય.	૧૦૨	પારાનું ભસ્મ.	૧૦૯	તેનો પ્રકાર.	૧૧૨
મદાત્મય રોગ ઉપર.	૧૦૩	બીજો મુખ્ય પ્રકાર.	૧૧૦	મહાપુટ.	૧૧૨
વાજકરણ કામોદીપક.	૧૦૩	ગંધકનું શોધન.	૧૧૦	ગજપુઠ તથા માહીશ પુઠ.	૧૧૨
ધાતુપુષ્ટ ઓસડો.	૧૦૩	હીંગળાની શુધી.	૧૧૦	વરાહા પુઠ.	૧૧૩
સ્વર્ણમાક્ષીક ચુર્ણ.	૧૦૩	શીળાજીત.	૧૧૦	કુંકટ પુઠ.	૧૧૩
ધુડો.	૧૦૪	સમુદ્ર શીણ.	૧૧૦	કપોત પુઠ.	૧૧૩

૬

સાંખળયો.

પૃ.	પૃ.	પૃ.
છાણાતું પુઠ.	૧૧૩ સંધીગતસન્ની પાતારી.	૧૨૦ રાજ્યકેશ્વર રસ.
કુંભ પુઠ.	૧૧૩ મૃતસંજીવની રસ.	૧૨૦ મૃત્યુન્નય રસ.
હવેયત્રો કેટલા તથા કેવા	ત્રીનેત્ર રસ.	૧૨૧ બાલભવર હરશ્ચંદ્રશૈખર રસ.
તે કહ્યું.	૧૧૩ શન્નિપાત ગબ્યાંકુશ.	૧૨૧ કુસુમાકર રસ.
૩મરૂ યંત્ર.	૧૧૩ સન્નિપાત વીધ્વંસરસ.	૧૨૧ સીદ્ધગણેશ્વર રસ.
ઉર્ધ્વ નલીકા યંત્ર.	૧૧૪ વીધ્વમુર્તિરસ.	૧૨૧ પાસુપતાસ્ત્ર રસ.
વાલુકા યંત્ર.	૧૧૪ આનંદભૈરવીરસ.	૧૨૨ વાતગબ્યાંકુશ.
ભુધર યંત્ર.	૧૧૪ અક્ષવટી.	૧૨૨ શક્તેશ્વરીધ્વંસન રસ.
દોલાયંત્ર.	૧૧૫ મૃતોત્પાપનરસ.	૧૨૨ મેહાંતક રસ.
ગભે યંત્ર.	૧૧૫ રકતરડીવીહરરસ.	૧૨૨ માત્રીની પ્રાગ વસંત.
પાતાલ યંત્ર.	૧૧૫ પંચવક્તરસ.	૧૨૩ શરભેશ્વર રસ.
તેજોયંત્ર-લંબક.	૧૧૬ જ્યમંગલરસ.	૧૨૩ મેહાંતક રસાયન.
રસાયન.	૧૧૬ વીરભદ્રરસ.	૧૨૩ પુશ્પધન્વા રસ.
સુવર્ણ માલીની વસંત.	૧૧૬ મહોદધીરસ.	૧૨૩ મહાપુર્ણ ચંદ્રોદય માત્રા.
લઘુમાલીની વસંત.	૧૧૬ કનકસુંદરરસ.	૧૨૪ હીરણ્યગર્ભ રસ.
અશ્વીની કુમાર.	૧૧૬ દીનેશ ભૈરવ.	૧૨૪ સીંદુરભુષણ રસ.
વીશ્વતાપ હરણ.	૧૧૬ ચંદ્રપ્રભાવટી.	૧૨૪ સીદ્ધલક્ષ્મીવીલાસ રસ.
શીતારી રસ.	૧૧૭ અતીસારેભસીંહરસ.	૧૨૪ સીદ્ધસર્વેશ્વર રસ.
ઘોડાચોળી રસ.	૧૧૭ ચીત્રાંબરરસ.	૧૨૪ લઘુ મૃગાંક રસ.
પુર્ણપ્રતીજ્ઞા રસ.	૧૧૭ પંચામૃત પરપટી.	૧૨૪ ત્રૈલોક્ય ચીંતામણી રસ.
અહત સુવર્ણ માલીની વસંત	૧૧૭ લોકનાથ રસ.	૧૨૫ રાજમૃગાંક રસ.
શીતારી બીજો.	૧૧૭ દ્વાર તામ્રરસ.	૧૨૫ મહારાજમૃગાંક.
શન્નિપાત ચીંતામણી રસ.	૧૧૭ ગ્રહણી ગજ કેશરી.	૧૨૫ રત્નગર્ભ પોટલી રસ.
બાલ સુર્યોદય રસ.	૧૧૮ ગ્રહણીકપાટ રસ.	૧૨૫ વસંત કુસુમાકર રસ.
કાળકુટ રસ.	૧૧૮ ગ્રહણી વજરકપાટ રસ	૧૨૫ ચંદ્રકલા રસ.
ચંદ્રશૈખર રસ.	૧૧૮ ત્રીવીકમ રસ.	૧૨૬ અષ્ટ મુર્તિ રસ.
પ્રમદાનંદ રસ.	૧૧૮ અગ્નિકુમાર રસ.	૧૨૬ નારસીંહ રસ.
વધશ્ચુવી રસ.	૧૧૮ કંચાદરસ.	૧૨૬ વાંતીને મટાડનારો રસ.
મહાભવરાંકુશ.	૧૧૯ અગ્નિનુંડાવટી.	૧૨૬ સ્વછંદ ભૈરવ રસ.
હીંચુજેશ્વર.	૧૧૯ મહોદધી રસ બીજો.	૧૨૬ અશ્વ કંચુકી રસ.
શીતારી-ત્રીજો.	૧૧૯ ચીંતામણી રસ.	૧૨૬ કામબોધ રસ.
જવરરાજ રસ.	૧૧૯ અશંકુકાર રસ.	૧૨૬ શન્નિપાતભૈરવ રસ.
પ્રાણેશ્વર રસ.	૧૧૯ નીત્યોદીત રસ.	૧૨૭ રામબાણ રસ.
નવ ભરેભસીંહ રસ.	૧૧૯ રસ સીંદુર.	૧૨૭ વાત વીધ્વંશન રસ.
મૃતસંજીવન રસ.	૧૨૦ કનક સુંદર રસ.	૧૨૭ ત્રીપુર ભૈરવ.
ભસ્મેસ્વર.	૧૨૦ શન્નિપાત ભૈરવ રસ.	૧૨૭ વાતારી રસ.
સંજ્ઞા પ્રબોધ પ્રથમન.	૧૨૦ આનંદ ભૈરવ.	૧૨૮ નરસીંહ વડવાનળ રસ
ત્રીભુવન કીર્તિ રસ.	૧૨૧ સરવાંગ સુંદર રસ.	

સાંખ્યયો.

૭

પૃ.	પૃ.	પૃ.	પૃ.
વાત રાક્ષસ રસ.	૧૩૬ કામદેવરસ.	૧૪૩ ચોપચીની ચુરણ.	૧૫૨
કલ્પતરૂ રસ.	૧૩૬ અરધનારી નટશ્વર.	૧૪૪ આમળાની થેપલીયો.	૧૫૩
લઘુવાત વીધ્વંસન.	૧૩૬ વ્યાધીહરણ.	૧૪૪ પાક.	૧૫૩
લક્ષ્મી વીલાસ રસ.	૧૩૭ દરદર્શીદુર.	૧૪૪ અસંધપાક.	૧૫૩
માહાલક્ષ્મી વીલાસ.	૧૩૭ તાલકૈશ્વરરસ.	૧૪૪ પાકની રીતી.	૧૫૩
પ્રમેહ દરપહારી રસ.	૧૩૭ મલતકુસ્ટારીરસ.	૧૪૪ ગોખરૂ પાક.	૧૫૩
પુર્ણચંદ્રોદય રસ.	૧૩૭ રતનગરભપોટલીરસ.	૧૪૫ મહાકુસ્માંડપાક.	૧૫૪
શંખદ્રવ રસ.	૧૩૭ ગુટીકા.	૧૪૫ કવચપાક.	૧૫૪
દ્વીતીય શંખદ્રવ.	૧૩૮ ચંદ્રપ્રભાગુટીકા.	૧૪૫ સાલમમીશ્રીપાક.	૧૫૫
પ્રતાપલંકેશ્વર રસ.	૧૩૮ કાંકાયન ગુટીકા.	૧૪૬ મુસલીપાક.	૧૫૫
સુતશેખર રસ.	૧૩૮ યોગરાજ ગુગુળ.	૧૪૬ બદામપાક.	૧૫૫
અગ્નિસુત રસ.	૧૩૮ ગોક્ષુરાદી ગુગુળ.	૧૪૭ કુમારીપાક.	૧૫૬
ત્રીપુર ભૈરવ.	૧૩૮ કૈશોરગુગુળ.	૧૪૭ કંદરપપાક.	૧૫૬
સમીર પન્નગ.	૧૩૯ સંજીવની ગુટીકા.	૧૪૮ ફળુસપાક.	૧૫૬
પીયુષા દીવટી.	૧૩૯ મરીચાદી ગુટીકા.	૧૪૮ પકવાંત્રપાક.	૧૫૬
અસ્ત્રીની કુમાર માત્રા.	૧૩૯ બ્રહ્મતસુરણા દીવટીકા.	૧૪૮ ભુકુસ્માંડપાક.	૧૫૬
ગંધક રસાયણ.	૧૩૯ દ્રાક્ષાદીગુટીકા.	૧૪૮ નારીકેલપાક.	૧૫૭
વડવાનળ રસ.	૧૩૯ બાહુશાલગુડ.	૧૪૮ ખરબુર પુરણપાક.	૧૫૭
સ્વાસકુહાર.	૧૩૯ ચુરણ.	૧૪૯ લસણપાક.	૧૫૭
ઉદય ભારકર રસ.	૧૪૦ સુદરશન ચુરણબ્જવર વગેરે	અમૃતભીલાતકપાક.	૧૫૭
ગરબપાલરસ.	૧૪૦ ઉપર.	૧૪૯ એરંડપાક.	૧૫૮
બાલસુર્યોદયરસ.	૧૪૦ લઘુ ગંગાધર ચુરણ સર્વ	જીરાપાક.	૧૫૮
લોકનાથરસ.	૧૪૦ અતીસાર ઉપર.	૧૪૯ શેવંતીપાક.	૧૫૮
ક્ષયકુહાર.	૧૪૦ વૃદ્ધગંગાધર ચુરણ સર્વ	મેથીપાક.	૧૫૮
ચતુરમુખરસ.	૧૪૧ અતીસાર ઉપર.	૧૪૯ કુટબ્યા અવલેહ.	૧૫૯
પ્રમેહ ગન્ધકેશરીરસ.	૧૪૧ મહાલવીંગાદી ચુરણ.	૧૫૦ કંટકારી અવલેહ.	૧૫૯
પ્રળયકાળાગ્નીરસ.	૧૪૧ લવણ ત્રીતયાદી ચુરણ.	૧૫૦ આમળાનો મુરબો.	૧૫૯
મદનકામેશ્વરરસ.	૧૪૨ હીંગવાદી ચુરણ.	૧૫૦ આંખાનો મુરબો.	૧૬૦
ધજાભેદીરસ.	૧૪૨ ચંદનાદી ચુરણ.	૧૫૧ નારીયળનો સીરકો.	૧૬૦
શંખવટી.	૧૪૨ નારાય ચુરણ.	૧૫૧ દાડમનો સીરકો.	૧૬૦
પ્રદરરીપુરસ.	૧૪૨ રાજવલ્લભ ચુરણ.	૧૫૧ આદાનો સીરકો.	૧૬૦
બોલ બધ્ધરસ.	૧૪૨ શીતોપલા ચુરણ.	૧૫૧ કોકમનો સીરકો.	૧૬૦
મલ્લસીંદુરરસ.	૧૪૨ તાલીસાદી ચુરણ.	૧૫૧ અરડુસા અવલેહ.	૧૬૦
સુતીકામરણુરસ.	૧૪૩ નારાયણ ચુરણ.	૧૫૧ ગુલકંદ.	૧૬૦
પ્રતાપઅગ્નીકુમારરસ.	૧૪૩ નંદપડી ચુરણ.	૧૫૧ કંદર્પભુષણ અવલેહ.	૧૬૧
લક્ષ્મીનારાયણ રસ.	૧૪૩ પાચક ચુરણ.	૧૫૨ દ્રાક્ષા અવલેહ.	૧૬૧
કામેશ્વરરસ.	૧૪૩ મળશુધીતુ ચુરણ.	૧૫૨ કુખાંડ અવલેહ.	૧૬૧
		૧૫૨ આદા અવલેહ.	૧૬૧

૮

સાંખળયો.

પૃ.	પૃ.	પૃ.	પૃ.		
ખીહીનો મુરખો.	૧૬૧	ગતાવરી તેલ.	૧૫૬	રસકપુર.	૧૭૪
ખીન્નેરાનો મુરખો.	૧૬૧	ત્રવીંગાદી તેલ.	૧૬૭	રસ સીંદુર.	૧૭૪
યાકુતી.	૧૬૧	શીગ્વારદ્ધક તેલ.	૧૬૭	લોહ ભસ્મ.	૧૭૫
ધૂતો.	૧૬૨	માશ તેલ.	૧૬૭	લોકનાથ માત્રા.	૧૭૫
કલ્યાણ ધૂત.	૧૬૨	અનુપાન પ્રકરણ.	૧૬૮	વંગભસ્મ.	૧૭૬
ત્રીફલા ધૂત.	૧૬૨	સર્વ સાધારણ અનુપાનો.	૧૬૮	ત્રીવંગ ભસ્મ.	૧૭૬
કામદેવ ધૂત.	૧૬૩	અબ્રક ભસ્મ.	૧૬૮	શીળાણત.	૧૭૬
કાસીસાદી ધૂત.	૧૬૩	અશ્વીની કુમારની માત્રા.	૧૬૮	સુવર્ણ ભસ્મ.	૧૭૬
વાજકરણ ધૂત.	૧૬૪	ગંધક.	૧૬૯	હરતાળ ભસ્મ.	૧૭૭
તેલો.	૧૬૪	ઘોડાચોળીની માત્રા.	૧૭૦	હીરક ભસ્મ.	૧૭૭
નારાયણ તેલ.	૧૬૪	જસત ભસ્મ.	૧૭૧	હિંચુળ.	૧૭૭
મહાસુગંધી તેલ.	૧૬૫	તાંમ્ર ભસ્મ.	૧૭૩	હેમગર્ભ.	૧૭૭
પ્રસારીણી તેલ.	૧૬૫	પરવાળા ભસ્મ.	૧૭૩	ગળો તથા તેતું સત્ત્વ.	૧૭૭
ખલાતેલ.	૧૬૬	પારાનુ ભસ્મ.	૧૭૩	ત્રીફળા.	૧૭૮
લાક્ષાદી તેલ.	૧૬૬	રૂપાનુ ભસ્મ.	૧૭૩	લસણ, ચીત્રક.	૧૭૮
			૧૭૪	કુવાડીયા	૧૭૯
				કંઠવીપાક.	૧૭૯

સુચના.

સુચના એટલે આ પુસ્તકમાં જે શબ્દોનો અર્થ કયો નથી તેનો ખુલાસો તેના અહીં ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે તે એવાકે પેહેલો એસડો વગેરેના વજન બાબત, બીજો ઊકાળા વગેરેની કીઆઓ વીશે, ત્રીજો પ્રકાર સ્નેહ પાક બાબત;

એસડ વગેરેનું વજન.

જે ઊકાળા વગેરે એસડોમાં જણસોનું વજન કહેલું નથી ત્યાં સર્વ એસડો તોલમાં બરાબર લેવાં પણ તે બરાબર કેટલાં લેવાં એ સંશય એવી રીતે મટાડવોકે જ્યાં સ્વરસ એટલે જણસનો અંગરસ લેવા બાબત કહેલું છે ત્યાં સ્વરસની માત્રા હમેશા એ તોલા નેમવી.

સ્વરસમાં ખાંડ, સાકર, મધ, ગોળ, ઈત્યાદી નાખવાનું હોયતો તે અરધો તોલો નાંખવું. પુટપાકની માત્રા હમેશાં ચાર તોલા જેઠ્ઠિએ તેમાં મધ નાખવું હોય તો એક તોલો નાખવું, તથા કલ્ક ચૂરણાદીક નાખવું પડેતો સ્વરસની પેઠે છ, માસા જેઠ્ઠિએ.

ઊકાળાદી પ્રક્રિયા.

ઊકાળો—ઊકાળા માંહેલાં સર્વ એસડો મલી હમેશાં ચાર તોલા લઈ ખાંડવાં અને સોલગણું એટલે ૫૪, તોલા પાણી નાંખી ધીમા તાપે હાંડલામાં ઊકાળવો પછી આઠમો ભાગ એટલે ૮ તોલા બાકી રાખી નવશેકો પીવો તેટલો સહન ન થાયતો ૪ તોલા લેવો. નહાના છોકરાને ન- તોલાથી તે ૧ તોલા સુધી આપવો. તે ઊકાળો નરણુ કોઠે તથા અનાજનું પાચન સારી પેઠે થયા પછી લેવો. ઊકાળામાં ખાંડ, સાકર, નાંખવાની હોય તો વાત પીત્ત, કફ, એ રોગો ઊપર અનુક્રમથી ૪ થો. ૮ મો તથા ૧૬ મો ભાગ નાંખવો, અને મધ નાખવાનું હોય તો ઉલટું એટલે કફ ઊપર ૪ થો ભાગ, પીત્ત ઊપર આઠમો ભાગ, અને વાયુથી થયેલા રોગ ઊપર ૧૬ મો ભાગ એ પ્રમાણે નાખવું,—છર, ગુગળ, ખાર, શીંગાજીત, હીંગ વગેરે એસડો ૩ ત્રણ માસા સુધી નાંખવાં.—દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, કલ્ક, ચુર્ણ, વગેરે એસડો, ઊકાળામાં તોલો તોલો નાખવાં.

ફાંટ. × તથા. હીમ * એવોનું પણ વજન તથા તેમાં નાખવાની જણસોનું વજન ઊકાળા પ્રમાણેજ જણવું.

કલ્ક—લીલું અથવા પલાળેલું કીંવા સૂકું એસડ લઈ પથરા ઊપર વાટેછે તેને કલ્ક કહે છે, તેનું પ્રમાણ ૧ તોલો જેઠ્ઠિએ. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ વગેરે કલ્કથી બમણું જેઠ્ઠિએ. ખાંડ, સાકર, ગોલ, એ બરાબર નાખવાં અને એસડ ચાગણુ જેઠ્ઠિએ.

† જણસો ખાંડી ઉ-લા પાણીમાં નાંખી તેનું વજન ગળીનેજ પાણી લે છે તે.

* જણસો રાતે પાણીમાં પલાળી સવારે ચોળી ને જ પાણી લે છે તે.

૨

સુચના.

ચુરણુ—ઘણું સુકેલું ઓસડ લેષ સારી રીતે ઝીણું કરી વસ્ત્ર વડે ગાળવું, તે ગાળેલા ભુકાને ચુરણુ કેહેછે. તે મોટી ઉમરના માણસને ના- તોલાથી એક તોલા સુધી, તથા નહાના છોકરાને ૧ માસાથી ૩ માસા સુધી વીચાર કરી ઘટારત પ્રમાણે આપવું. ચુરણુમાં ગાળ ચુરણુ જેટલો નાંખવો તથા સાકર બમણી નાંખવી. હીંગ નાંખવી તે શેકીને નાંખી હોયતો હાંફ અથવા મુરછા આવતી નથી. ઘી, વગેરેની સાથે ચુર્ણ ચાટવું પડતો ચુર્ણથી બમણું ઘી વગેરે જોઇએ. પાણીમાં મેળવી ચુર્ણ લેવું હોયતો પાણી ચોગણું જોઇએ. ચુર્ણ, અવલેહ (ચાટણ) ગોળી, કલ્ક, એ ખાંધા પછી જે પાણી અથવા દૂધ પીવાનું તે વાત, કફ, એ રોગો ઊપર અનુક્રમે કરી ૧૨-૮-૪ તોલા પીવું એટલે જેમ પાણી ઊપર તેલનું ટીપું પડતાં વેતજ ચારે તરફ ફેલાય છે, તેમા અનુપાતના જોરવડે ઓસડ પણ સર્વ અંગમાં ફેલાય છે.

કોઈ ચુર્ણને લીંબુના રસની વગેરે લાવના એટલે પુટ દેવો પડેતો જેટલા રસમાં સર્વ ચુર્ણ પલળે તેટલુંજ લાવનાનું પ્રમાણ સમજવું.

જો પણ ઊપર ઉકાળા વગેરેનાં પ્રમાણો કહેલાંછે તોપણ દેશ, વખત, પ્રકૃતી ઊંમર, અને શક્તિ વગેરેનો સારી પેઠે વિચાર કરી કહેલાં ઓસડોનાં વજને વગેરે ઉપયોગમાં લાવવાં.

સ્નેહપાક.

કલ્ક કરતાં ચોગણું ઘી, અથવા તેલ, લઈ તેનાથી ચોગણું પાણી કિંવા બીજે દ્રવ પદાર્થ નાંખી પકવવું. પછી તથ્યાર થએલા સ્નેહની માત્રા ૪ તોલા પીવી. જે જણસનું તેલ અથવા ઘી કાઢવાનું હોય તેનાથી ચોગણું પાણી નાંખી ચોથા ભાગનું બાકી રાખવું. અને તેની સાથે તેલ કિંવા ઘી તથ્યાર કરવું—સુવાળી જણસ હોયતો પાણી ચોગણું તથા કઠણ હોયતો સોળ ઘણું પાણી નાંખવું. જ્યાં કેવળ પાણી, ઉકાળો, અને સ્વરસ એ વડે સ્નેહ તથ્યાર કરવોછે તો ત્યાં કલ્કનો ભાગ અનુક્રમે કરી ૪ થો ૬ ઠો ૮ મો ભાગ નાંખવો, દૂધ, દહી, સ્વરસ, અને છાશ, એવાની સાથે સ્નેહ તથ્યાર કરવો હોયતો આઠમો ભાગ કલ્ક નેમવો, અને કલ્કનો સારો પાક થવા સાડ તેમાં ચોઘણું પાણી નાંખવું—જ્યાં કેવળ ઉકાળા વડે સ્નેહ તથ્યાર કરવાનોછે ત્યાં ઉકાળાના ઓસડોનોજ કલ્ક નાંખી સ્નેહ તથ્યાર કરવો.—જ્યાં દૂધ વડે સ્નેહ તથ્યાર કરવાનો છે ત્યાં ઓસડો કરતાં આઠ ઘણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી પકવવું. સ્નેહનું ટીપું અગ્ની ઉપર નાંખી જોઇએ તે તડતડ થવા લાગે એટલે શીઘ્ર થયો એવું સમજવું. ફેણ આવવા લાગે એટલે સમજવું કે તેલ તથ્યાર થયું, અને ફેણ આવીને મઢી જાય એટલે ઘી તથ્યાર થયું એવું જણવું.

પરિભાષા પ્રકરણ.

3

આ પરિભાષામાં ચાર પ્રકરણો છે તે એવા કે, ૧ પેહેલું યુક્તાયુક્ત વિચાર, ૨ બીજું વૈદ્ય લક્ષણ, ૩ ત્રીજું ઓસડ લેવાનો વખત, ૪ ચું ઓસડ પ્રતિનિધી પ્રકરણ-એવી રીતે ચાર પ્રકરણો જાણવાં.

યુક્તાયુક્તવિચાર—સર્વ કામમાં નવાંજ ઓસડો નેમવાં પણ વાવડીંગ, પીપર, ગોળ, ધાણા, ધી, મધ, એ છ પદાર્થો તો એક વરસના જીના લેવા, મળો, કુડાની છાલ, અડુરસો, ભુરૂંકોહોળું, શતાવરી, આસંધ, કેરાંટો, વરી-આદી, ચાંદવેલ, એ ઓસડો હુમેશાં તાજાંજ લેવાં. તાજાં તેથી બમણાં લેવાં નહિ. બીજાં ઓસડો લીલાં તથા તાજાં છતાં પણ બમણાં લેવાં- જે ઓસડ લેવા વગેરેનો વખત કહેલો નથી ત્યાં સવાર જાણવી તથા જે ઓસડોનું અંગ કહેલું નથી ત્યાં તેનું મૂલ લેવું-તથા જ્યાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં બરા-બરભાગ જાણવો-જ્યાં પાત્ર કહેલું નથી ત્યાં માટીનું વાસણ લેવું. પ્રયોગમાં એક ઓસડ બે વખત આપ્યું હોય તે બમણું લેવું. ચુર્ણ તથા ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહ પદાર્થોમાં તથા અવલેહમાં સુખડ કહી હોય તો ઘોળીસુખડ લેવી-એક વરસ પછી ઓસડોનું તેજ તથા ગુણ ઓછો થાયછે. તેમાં બે મહિના પછી ચુર્ણ નકામું પડેછે. તથા ગોળી અને અવલેહ એક વરસ પછી ઉપયોગ વીનાના થાયછે. ઘી અને તેલ વગેરે પણ ચાર મહિના પછી ગુણ વિનાના થાયછે. ઓસડો તથા હલકા પાક એ એક વરસ પછી ગુણ વિનાના થાયછે. તથા આસવ અને સોના વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો તથા રસાયણો એ જેમ જેમ જીનાં થાય તેમ તેમ તેના ગુણો વધતાં જાયછે. રોગો ઉપર ચુર્ણ ઉકાળો વગેરેની યોજના ગણ ઉપર કરવાની છતાં ગણોમાં એકાદું ઓસડ રોગને અન-કુલ ન પડતું હોય અને તે ઓસડ વ ગણ વગેરે ઉપર અનુકુલ હોય તોજ કાઢી નાંખવું. તથા એકાદું ઓસડ ઘટારત છતાં ગણ પ્રમાણે ન હોય તોજ પોતાની બુદ્ધીએ કરી તેનો ઉપયોગ કરવો.

ઓસડો લાવવાનો પ્રકાર—પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી સ્વસ્તચીત્તથી પવીત્ર થવું, પછી સારો દિવસ જોઈ દેવને નમસ્કાર તથા તેનું ધ્યાન કરી કોઈની સાથે કાંઈ ન બોલતાં જ્યાંથી તે ઓસડો લાવવાનાં હોય ત્યાં જઈ તે ઓસડની ઊત્તર દિશાનું મુલ અથવા છાલ કાઢી લાવવી-જે ઓસડ રાફડા ઉપર ઉગેલું તથા નરશી જગ્યા ઉપરના, તથા પાણીના આશ્રયથી હોય છે તે, તથા સ્મશાન-ભુમી ઉપર થાય છે તે, તથા જે જગ્યા ઉપર ઘાસ થતું નથી તે જગ્યા ઉપરનું ઓસડ, તથા બજાર વગેરે ઠેકાણે ઉગેલું હોય, તથા ઉઘે લાગેલી એવા પ્રકારનાં ઓસડો લાવવાં નહિ. તેથી કાંઈ પણ કામ થવાનું નહિ. આસો તથા કાર્તિક મહિનામાં સર્વ ઓસડો રસથી ભરેલાં થાય છે એ માટે હરેક કામ સાફ તે બે-

૪

પરિભાષા પ્રકરણ.

મહિનામાં ઓસડો લાવી મુકવા. તથા જીલાખ અને ઉલટી થવા સારૂ જે ઓસડો જોઈએ તે વૈશાખ તથા જોઈમાં લાવી મુકવાં. જે ઝાડનું જાડું મુળ છે તે મુળની છાલ લેવી. તથા જે વનસ્પતીનું મુળ પાતળું છે તેનું મુળજ લેવું, અથવા પાન રૂલ મુલો સુદ્ધાં પણ લેવાં, વડતથા ખીપરનાં ઝાડ, જાંબુ અંબાડો ખી-પજો વગેરેની છાલ લેવી; ખીચો, ખેર, આશીંદરો, મઉડો, ખાવળ વગેરે ઝાડોની અંતર છાલ લેવી. તાલીસપત્ર, તમાલપત્ર, કુંવાર, નાગવેલ, વગેરેનાં પાનડાં લેવાં. ત્રીફલા, સોપારી, ખોર વગેરેનાં ફૂલો લેવાં; ધાવરી, ખાખરો, ગુલાબ, વગેરેનાં ફૂલો લેવાં; થોર, આકડો વગેરેનું દૂધ લેવું. એ પ્રકારે ઓસડોનું ગ્રહણ કરવું.

વખત તથા દેશના વીશે કીઆ કીઆ દોશોનું પ્રખલ હોય છે તે.

ભાદરવો શ્રાવણ, માહ માગસર, પોશ, આશાઢ, એટલા માસોમાં વાયુનું પ્રખલ જાણવું. વૈશાક, આસો, જેઠ, કાર્તિક, એ મહિનામાં પીત્તનું પ્રબળ જાણવું. તથા ફાગણ, ચદત્ર; એમાં કફનું જોર-તથા દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના તીરે પીત્તનો વધારો અને પૂર્વ સમુદ્રના તીરે ગરમી હોય છે-ઉત્તર દેશમાં થંડ હોય છે-સીંહા દરીની તલેટીમાં પીત્ત વધારે હોય છે અને તેના મથાળે કફનો વધારો હોય છે-કાવેરીના દક્ષિણ તીરે ઉષ્ણ પાણી હોય છે-તુંગભદ્રાના તીરે પીત્તનો વધારો હોય છે. કૃષ્ણાના તીરે વાતનો વધારો હોય છે. ગોદાવરીના બેઉ ભાગમાં. ત્રિદાપત્ર સેળ ભેળપણું હોય છે-તાપી તીરે તથા તાપીના દક્ષિણ ભાગમાં વાતનો વધારો રેવા તીરે તથા તેના દક્ષિણ ભાગમાં પિત્તનો વધારો મહીના કાંઠે તથા તેના દક્ષિણ પડખે પિત્તનો વધારો પાર્વતી તીરે દ્વાપથી સેળભેળ હોય છે; ગંગા તથા જમનાના તીરે સરદી હોય છે-એ પ્રમાણે કાળ, દેશ, એનો વિચાર કરી ઓસડ આપવું.

વૈદ્ય લક્ષણ—ગુરૂ પાસેથી સંપૂર્ણ વૈદ્યક શીખેલો તથા રસાયણ વગેરે ઓસડો બનાવવામાં કુશળ તથા જસવાળો, લોભવીનાનો, ધીરજવાન, દયા-વંત, સારાં આચરણવાળો, અભીમાન વીનાનો; ધરમ કરનારો, આળસ વીનાનો, દેવની ભક્તી કરનારો, એવાં લક્ષણોથી યુક્ત જોઈએ અને જેને એક એક રોગ ઉપર એકસો ઉપાયોની ખબર છે તેને વૈદ્ય કહે છે. ત્રણસો ઉપાયો જાણે છે. તેને ચીકીત્સક કહે છે. સાતસો ઉપાયો જાણે છે. તેને ધનવંતરી કહે છે. એ કરતાં વધારે વૈદ્યોનાં લક્ષણો કોશાંતરોના વીશે જોવાં.

ઓસડ લેવાનો વખત-વૈદ્યે ઘણું કરી. ઓસડ પ્રાતઃકાળે આપવું પણ અંગરસ, કલ્ક, ઉકાળો તથા ફાંટ, તથા હીમ, એ તોવિશેષકરી સવારમાંજ આપવાં પિત્ત, કફ, એનો પ્રકોપ થયો છતાં પિત્તને જીલાખ અને કફને ઉલટી તેમજ લેખન (અપતર્પણ) એટલે જાડાને પાતળો કરવાનું (એટલે વાયુ વગેરે

પરિભાષા.

૫

દાષોને સ્નેહાદીવડે પાતળા કરવા) જડા માણસને મધ તથા પાણી આપી પાતળો કરવો એ બાબત પણ એસડ પ્રાતઃકાળેજ આપવું. તથા રોગીને સવારે ભોજન આપવું નહિ. ગુદ સંખધી વાયુ બંદ પડ્યો હોય તો ભોજન પેહેલાં જરાવાર એસડ ભક્ષણ કરવું. તથા અરૂચી થઈ હોય તો તરેહ તરેહના અનાજો તથા ઘણા એક પ્રકારના તીખા તમતમા પદાર્થોની સાથે એસડો આપવાં. નાભી સંખધી વાયુ પ્રકોપ થયો હોય તથા જઠરાગ્ની મંદ પડ્યો છતાં અગ્ની પ્રદીપ્ત થાય એવું એસડ ભોજનમાં આપવું. તથા સર્વ શરીરમાં વ્યાપી વાયુ કોપ પામ્યો હોય તો ભોજન થયા પછી એસડ આપવું તથા હેડકી તથા આક્ષેપક તથા કંપવાયનો કોપ થયો છતાં ભોજનના પેહેલાં તથા અંતે એસડ આપવું. કંઠ સંખધી ઉદાન વાયુનો કોપ થઈ સ્વર ભંગાદી રોગ થયા છતાં સાંઝના ભોજન વખતે કોળીયાની સાથે તથા બે કોળીયામાં એસડ આપવું છાતી માંહેના વાયુનો કોપ થયો છતાં ઘણું કરી સાંઝતુ ભોજન થયા પછી એસડ આપવું. તરસ, ઉલટી, તથા હેડકી, સ્વાસ, તથા ઝેર દાષ એ છતાં વારંવાર અનાજ વીના તથા અનાજની સાથે એસડો આપતા જવું એરલે ઝીવા મુળ તેના ઉર્ધ્વ ભાગે કર્ણ રોગ તથા નેત્ર રોગ તથા મુખ રોગ તથા નાસા રોગ ઇત્યાદી રોગો બાબત તથા વરંધવાય વગેરે દાષોના વધારા વાસ્તે રાત્રીના વીશે પાચનરૂપ તથા શમનરૂપ એસડ અનાજ વીનાતુ આપવું.

એસડ પ્રતીનીધી.

એસડ.

પ્રતીનીધી.

અંતઃસંભારજની.
અતીવીખનીકળી.
અભ્રક સત્વ.
અષ્ટમુત્ર.
અરબ્દવેતસ.
આસવ.
ઉત્પલ.
ઋધીવૃધી.
અહંસા.
કોકંમ.

અજમો; અજમોદો.
નાગરમોથ.
લોઢાનો કોટોડો.
ગોમુત્ર.
ચુકો, ચણાની ખાટી.
મદય.
કમલ.
હુકરકંદ, મહાબલા.
માનકંદ માયાતુમુળ.
ખાટુ દાડમ.

૬

પરિભાષા.

આમલ.
કંદ.
કસ્તુરી.
મરીચ કંકોલ.
લોહાનો કાટોડો.
કપુર,
કાસમીરી.
કેળ.
કેશર.
ખેરસાલ.
ગજ પીપર.
ગહુ.
ગાળ.
સુખડ.
ચવક.
ચીત્રક.
જવંત્રી.
ભોરીંગણી.
મરીજ કંકોલ.
ભોરીંગણી.
કડવું જીરું.
ધમાસો.
ધાવરીના ફૂલ.
નખલો.
નાગકેશર.
કમલફૂલ.
પીપર.
પુસકર મુળ.
બકુળ.
બહીસં મારજનો.
બાપચી.
લીલામો.
ભોરીંગણી.
ભદ્રમોચ.

કાંજ.
સુરણ.
જવંત્રી.
ક્ષીરકંકોલી આસંધ શતાવરી.
ગજવેલ પોલાદ.
સુખડ રાતી સુખડ.
શીવણ મહુડાનું ઝાડ.
વગડા ઉકેળ.
કુસુમ.
કડવા લીંબડાની છાલ.
પીપરી મૂળ.
બાવટો.
રાખડી ઝોગોળ.
વાળો કપુર.
ગજ પીપર.
દાંતી નેપાળો.
લવંગ.
કડવો લીંબડો.
વેલચી જવંત્રી.
મોટીરીંગણી.
શાહજીરું.
દુરાલભા.
મહુડાના ફૂલ.
લવંગ.
કમલકેસર.
કમોદ પુષ્પ.
મરી.
કોષ્ટ.
કલાર કમલ.
અજેમોદ અજમો.
કુવાડીયાનુબીજ.
ચીત્રક.
મોટીરીંગણી.
કપુર.

પરિભાષા.

૭

ભાંગરાતુમૂળ.

મધ.

મોરની ચોટલી.

છરૂં.

છવક, રૂશભક.

જેસ્ટીમધ.

તગર.

ચોખા.

તાલીસપત્ર.

તુવર.

જીતુ ધી.

દહી.

દારૂ હળદર.

ખકરીતુ દૂધ, તથા ગાડરાતુ દૂધ.

દરાખ.

મસુર.

માક્ષીક.

મરી.

મગ.

ખાંડ.

સોતુ સુવર્ણ માક્ષીક.

હીરો.

હરડે.

મોથ માહામેદ.

મોતી.

મોરવેલ.

રાતી સુખડ.

રતાંજની.

આકડાતુ દૂધ.

રુપુ.

રીંગણી.

વરીના ચોખા.

રીંગણીમુળ.

જીનો ગોળ.

હીમજ.

ધાણા.

ભોયકોહોળ વંશભોચન.

ધાવરીના ફુલ.

કોસ્ટ.

જીવાર સાડી ચોખા.

સ્વર્ણ તાલીસપત્ર.

કળથી.

તાળું ધી.

છાશ.

હળદર.

ગાયતુ દૂધ.

ખજૂર શેવતુ ફેલ એટલે સફરજન.

અડદ.

સોના ગેરૂ.

લવીંગ.

મઠ.

સાકર જીતુ મધ.

લોઢાતુ ભસ્મ.

વધકાંતમણી.

આમળા.

{ જેસ્ટીમધ તથા આસંધ શતાવરી
પ્રસારણી.

મોતીની છાપ

દાલચીની.

વાળો.

દારૂ હળદર.

આકડાના પાનનો રસ.

રૌપ્યમાક્ષીક લોહભસ્મ.

મયુરશીખા.

સાંમો.

૮

પરિભાષા.

વટાણા.	લાંક.
વારાહીકંદ.	કુકરકંદ.
વાળો.	નાગરમોથ.
એખરો.	નળ.
વજ.	મોરવેલ કોલીંગન.
શાકા.	દુધીયું.
સંચળ.	મીઠું વાપરવાનું પંચલવણ.
સુંઠ.	આદું.
મોરડી માટી.	ફટકડી.
સ્થૌણ્ય.	કોસ્ટ, મટોરો.

ક્ષારના ઠેકાણે સાટોડીનો રસ આપવો. અને જે પદાર્થો મળતા નથી. તે-
ઓના ગુણ દોશ જોઈ. તેવાજ ગુણો જે પદાર્થોના હોય તે પદાર્થો તે ઠેકાણે યોજવા

પરિભાષાપ્રકરણ સમાપ્ત.

પરીક્ષા પ્રકરણ પ્રારંભ.

નાડી પરીક્ષા—તેલ લગાડેલો તથા સ્નાન અને ભોજન કરેલા માણસની તથા ભુખ અને તરસથી ખીડાયેલા માણસની નાડી જોઈ છતાં બરાબર પરીક્ષા થતી નથી. તેથી સવારમાં ઉઠી ધડીવાર નીરાંતે બેઠેલો જે તેની નાડી જોઈએ એટલે સારી રીતે જાણવામાં આવેછે. પુરૂષનો જમણો હાથ તથા સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો શીથો કરી અંગુઠાના થડમાં તર્જની, મધ્યમા, અનામીકા, એવાં ત્રણ આંગળાં મુકી વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષો અનુક્રમે કરી જાણવા. તેમજ પગના મુઝે નાડી જોવી. પ્રાતઃકાળે દશ ઘડી સુધી કફ નાડી. તથા મધ્યાને દશ ઘડી સુધી પિત્તનાડી, તથા સાંજે દશ ઘડી સુધી વાયુની નાડી; એ પ્રમાણે રાતની પણ નાડી જાણવી.

હાવે નાડીની ગતીનાં લક્ષણો—વાંકી તથા સરપ અને જળોની ચાલ જેવી ચાલે છે તે વાયુની નાડી જાણવી. જલદીથી દેડકા, તથા કાગડા, તથા કુલીંગપક્ષી જેવી ચાલે છે, તે પિત્ત નાડી જાણવી. હુંસ તથા પારેવા તથા મોર તથા કુકડા જેવી મંદ મંદ ચાલે છે તે કફ નાડી જાણવી. સન્નિપાત થયો છતાં નાડી લાવક પક્ષી તથા તીતર જેવી ચાલે છે. તથા બે દાપનો કોપ

પરીક્ષા.

૯

થયો છતાં નાડી હળવે હળવે ચાલી ફરી તરતજ જલદી જલદી ચાલવા લાગે છે. અને જે નાડી પોતાના સ્થાનકથકે છુટીને તથારહી રહીને ચાલે છે તે, તથા ઘણી નબળી અને ઘણી થંડી થઈ, તે એવી ચાર પ્રકારની નાડીયો રોગીના પ્રાણનો નાશ કરેછે. સામાન્ય તાવનો કોપ થયો છતાં નાડી ગરમ થઈ મોટા વેગથી ચાલે છે. તથા સ્ત્રીયો વગેરે ઊપર ઈછા થઈ તે પ્રાપ્ત ન થતાં, તથા ક્રોધ આવ્યો છતાં નાડી ઘણા વેગથી ચાલે છે. તથા ચીંતા અને ભય એ પ્રાપ્ત થયા છતાં નાડી નબળી પડેછે. તથા મંદાગ્રી, તથા ધાતુ, ક્ષીણ એવા માણસની નાડી ઘણી મંદ થાયછે, તથા લોહીના કોપવડે નાડી વ્યાપેલી છતાં થોડી થોડી ગરમ થઈ પાપાણુ જેવી ભારે થાય છે. તથા આમયુક્ત છતાં ઘણી ભારે થાયછે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીની નાડી ગંભીર તથા પુસ્ત અને હલકી એવી ચાલે છે. તરસ લાગેલા, તથા સુતેલા, આળસુ, સુખી, તથા સુધને ઊઠેલા, એવા માણસોની, તથા કોઈ એક કામની ચોજના કરનારાની નાડી સ્થીર ચાલે છે, મળમુત્રથી વ્યાપ્ત થયેલી છતાં તાવ પરમાણુ ચાલે છે. લોભ, તથા મદ ઉત્તન થયા હોય તો જરા ચંચળ ચાલે છે, ચોરની નાડી થોડી તીવ્ર તથા કંઈ નમ્ર ચાલે છે. ઉવોગી તથા પંથ કરી થાકેલા માણસની નાડી ગરમ તથા ચંચળ ચાલે છે.

ભુત નાડી—દયલી આંગલીની નાડી ચાલતી હોય તો ભુતનો ઉપદ્રવ જાણવો, અનામીકાની નાડી ચાલતી હોય તો કુળ દેવતાનો કોપ જાણવો, તથા ધમનીની નાડી ચાલતી હોય તો જળદેવતાનો ઉપદ્રવ જાણવો, વચલી અગળીની નાડી ચાલતી હોય તો અવગતીઆની ખીડા જાણવી.

અજીર્ણની નાડી—કાગડા તથા હંસની ચાલ જેવી આકાશની ગતી જેવી તથા સુતેલા માણસની નાડીની પેઠે તથા થોડી એક કંઈની નાડી જેવી ચાલે છે.

ઉત્તમ તખીયતવાળાની નાડી—જેનો જઠરાગ્રી પ્રદીપ્ત છે, તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. નીરાંત વાળા માણસની નાડી સ્થીર છતાં પ્રબળ હોય છે, તથા જે ભુખથી વ્યાપેલો હોય તેની નાડી ચંચળ હોય છે, તથા ભોજન વગેરેથી તૃપ્ત થયેલાની નાડી અચળ હોય છે.

અસાધ્ય શંનીપાતની નાડી—તુટતી તુટતી ઘણી જલદીથી લાકડા જેવી કઠણ અને સ્થીર તથા વાંકી તથા ક્ષણમાં જલદી તથા ઘણી ગરમ તથા અતી વેગ છતાં તાવથી વ્યાપ્ત અને લાવક, તીવ્ર, પીંગળ પક્ષીની ગતી જેવી અને ગુચાતી ગુચાતી તથા પોતાનું સ્થાનક છોડી ચાલે છે તથા ક્ષણમાં સ્થાનક

૧૦

પરીક્ષા.

ઊપર આવેછે એ પ્રમાણે શંનીપાતની નાડી જાણવી. જે નાડી રહી રહી ચાલે છે, તથા અતી તીવ્ર અને થંડી થયેલી તથા એકા એક કુણી સુધી જાય તે અંતની જાણવી. તેમજ તરજનીની નાડી ચાલવા લાગેતો તેપણ અંતની જાણવી. નાડી પોતાના સ્થાનકે ભમતી છતાં ચક્રની પેઠે ભમે છે. તથા ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે છે. તથા ક્ષણમાં અતી સુક્ષ્મ વહે છે તે અસાધ્ય જાણવી. જો મધ્યાને તાવની સાથે અને અગ્રી જેવી એવી નાડી ચાલવા લાગી કીંવા ગતી સુકી અતી જલદીથી ચાલી તો રોગી એક દિવસે મરશે તથા જેની નાડી ડમરૂ જેવી ચાલવા લાગેતો તે ચોથા દિવસે મરશે તથા જેની નાડીએ સ્થાનક છોડ્યું તે ત્રણ દિવસમાં મરશે, જો નાડી ગરમ તથા શરીર તેજ વિનાતું છતાં ટીપું અથવા ઘણા તાવથી મરેલું હોય તથા શરીર નખળું, તથા નાડીની ગતી મંદ હોય તો રોગી બે દિવસમાં મરશે એ પ્રકારે નાડી પરીક્ષા જાણવી.

મુત્રપરીક્ષા—કાંચ અથવા કાંસાના પાત્રમાં સવારે રોગીનું મુત્ર પેહલેથી ધાર તથા છેવટની ધારનો ત્યાગ કરી વચ્ચું મુત્ર લેવું તેમાં તેલનું ટીપું ઘાસની સળી વડે નાંખવું તે ટીપું જો તળીએ જઈ ઊપર આવે અને તે ટીપામાં છીદ્ર દેખાય. તથા મુત્ર કાળું કીંવા રાતા ઊપર છે, તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. ટીપું નાંખતા વેંત ફેલાય તો અસાધ્ય. ટીપું તેમજ રહેતે કસ્ટ સાધ્ય. તળીયે બેસેતો મૃત્યુ જાણવું. વાયુનો વધારો છે તો ટીપું નાંખતાં વેંતજ ફેલાય છે અને મુત્ર લોહી જેવું તથા શીતળ હોય છે પીત્તનો વધારો હોય તો તેલમાં પરપોટા થાય છે. તથા મુત્ર પીળું અને ગરમ હોય છે. કફનો વધારો હોય તો મુત્ર ચીકણું તથા ઘોળું તથા ખરફ જેવા રંગનું જણાય છે. શંનીપાતનું કાળું તથા રાતું તથા પીળું એવું શેળ ભેળ રંગનું હોય છે. વાત પીત્તનું હુમાડાના રંગ જેવું તથા વાત કફનું ફેણ ચુકત તથા ધાતુ અને ઇંદ્રિયોગ એવું તેલ જેવું હોય છે. ત્રિદોષનું કાળું તથા પીળું તથા રાતું ફેણચુકત તથા પરપોટા ચુકત તથા સોના જેવા રંગ જેવું જણાય છે.

હવે બીંદુના લક્ષણો—ચમ્મર, કમળ, શંખ, પાન, ફેલ, ફૂલ, મણી, એમના જેવો ટીપાનો આકાર થયો તો રોગી અસાધ્ય છે એવું જાણવું. શીંઠહ કુતર, હાથી, કુંકડો, જંતુ, માણસ, શસ્ત્ર, સરપ, વાનર, વીંછી, બિલાડુ, કુકર એમના જેવો આકાર થયો છતાં તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ કીંવા ઊત્તર, એ દિશા ઉપર ટીપું વધું હોય તો રોગી ખચશે. દક્ષિણ દિશાએ ધેવ તો રોગી મરશે. અગ્નિ, નૈરત, વાયવ્ય, ઇશાન એ દિશાઓની તરફ વધે, તો

પરીક્ષા.

૧૧

રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વની તરફ છેડા ચાલ્યો હોય તો લગવાડની પીડા જાણવી. દક્ષિણમાં મહાપુરુષની પીડા, પશ્ચિમમાં ક્ષેત્રપાળની પીડા, ઉત્તરમાં વનદેવની પીડા. અગ્નિ, નદિરૂત, ઈશાન, વાવ્ય એ દિશાએ આમદેવતા અથવા કુળ દેવતાની પીડા જાણવી. ટીપું ફેલાઈ અંદર ચાલણી જેવાં છીદરો પડે તો ભૂત પ્રેત એવા અનેક દાષ છે એવું જાણવું એ માંથા જેવો અથવા પુરુષ જેવો ટીપાંનો આકાર થાય તો ચાંડાલ ભૂત અથવા ફરનારા પીશાચનો વળગાડ છે એવું જાણવું. પશ્ચિમ દિશાએ ટીપું વધી સરપનો આકાર થાય તો પેટનો રોગ છે એવું જાણવું. ટીપાંનો આકાર ત્રિકોણ થયો હોય તો શાકીની, તથા કુળ-દેવતાનો ક્ષોભ જાણવો માંથા વગર અથવા ગાત્ર વીનાના, માણસ જેવો આકાર થયો હોય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. મુત્ર ધીની કણીયો જેવું થાય તો જલોદર થયું એવું જાણવું. જે તેલનું ટીપું ફેલાઈ મુત્રની સાથે મળી જાય તો અસાધ્ય જાણવું.

મલ પરીક્ષા—વાયુનો કોપ થયો છતાં મલ ફેણુ યુક્ત તથા ભુખરો અને ધૂમાડના વર્ણ જેવો અને ચુંથા પાણી જેવો હોય છે. પીત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, દુર્ગંધી યુક્ત, સીથીલ, ગરમ, એવો હોય છે. કફનો કોપ થયો હોય તો ઘોળો તથા કાંઈક સુખાએલ અને કાંઈક લીલો તથા ચીકણો એવો હોય છે, વાત કફનો કાળો તથા ચીકણો છાંડાંથી યુક્ત એવો હોય છે. વાત પીત્તનો પીળો તથા કાળો તથા આરદ્ર અને માલે ગાંઠયો એવો હોય છે. પીત્ત કફનો પીળાસ ઊપર તથા પાંડુરવર્ણ જેવો હોય છે. ત્રિદોષનો ઘોળો, પીળો, કાળો, સીથીલ, અને તેમાં ગાંઠો એવો હોય છે. અજીર્ણનો દુર્ગંધ યુક્ત છતાં સીથીલ હોય છે. જીર્ણવરનો છીડા યુક્ત.—જલોદરનો ઘણી દુર્ગંધીનો તથા ઘોળો, ક્ષયનો કાળો, રક્ત કોપનો પાતળો, અને લોહી જેવો. મરવા વખતનો દુર્ગંધી વાળો તથા રાતો છતાં. જરા સ્વેત વર્ણો તથા માંસ જેવો તથા શામ વર્ણો હોય છે. એવી રીતે મળ પરીક્ષા જાણવી.

જીભની પરીક્ષા—વાયુનો કોપ છતાં જીભ ખરખરી હોય છે તથા કુટ્ટેલી અને પીળાસ ઊપર હોય છે. પીત્તનો કોપ હોય તો રાતી છતાં તેમાં જરા કાળાસ હોય છે. કફનો કોપ હોય તો શ્વેતવર્ણી, રસયુક્ત, ચીકણી, એવી હોય છે. બે દોષનો કોપ હોય તો તે દોષના લક્ષણે કરીને યુક્ત હોય છે. ત્રિદોષનો કોપ હોય તો કાળી, કાંટા યુક્ત સ્ફકાયલી હોય છે. અરૂચી, તથા અતીસાર હોય તો જીભ મધના વર્ણ જેવી હોય છે. પ્રમેહ તથા સંગ્રહણીની ધુમાડાના વર્ણ જેવી તથા ગરમ અને મગરી એવી હોય છે. વીસ ફાટક રોગ હોય તો જીભ ખરખરી કાંટા જેવી છતાં તેમાંથી પાણી ચુવે છે, મરણ વખત

૧૨

પરીક્ષા.

તની જીભ ખરભરી છતાં અંદર તણાયલી તથા ફેણ ચુકત તથા કઠણ તથા હાલણું અચથચેલી હોય છે. એ પ્રમાણે જીભની પરીક્ષા જાણવી.

નેત્ર પરીક્ષા—વાયુનો કોપ હોય તો નેત્ર લુખાં, તથા ધુમ્ર વરણાં તથા બળતરા ચુકત તથા ચંચળ, તથા ઊઘ્ર, એવાં હોય છે. પીત્તનો કોપ હોય તો નેત્રો પીળાં હળદર જેવાં, તથા રાતાં, તથા બળતર ચુકત અને દીવો જેવાને અશક્ત એવાં હોય છે. કફનો કોપ હોય તો નેત્રો સ્વેતવરણ તથા તેજ વીનાનાં તથા પાણી ટપકતાં તથા ચીકણાં છતાં શીથીલ એવાં હોય છે. બે દોષનો કોપ હોય તો તે દોષનાં લક્ષણે કરી ચુકત હોય છે. ત્રિદોષનો કોપ છતાં નેત્રો લાલ તથા જરા શામ વર્ણ તથા ડાળાયલા અને થીજવા જેવાં હોય છે. હવે અસાધ્ય લક્ષણો—જેની ૧ આંખ થીજેલા જેવી છતાં ફોટેલી ખુલી હોય છે. તથા બીજી આંખ મીચેલી છતાં તે રોગી ૧ પોહોરમાં મરસે અથવા નજર ઊંચી હોય તો પણ રોગી અસાધ્ય જાણવો. તથા નેત્રો કંપ ચુકત છતાં, મનફર જેવાં ચંચળ તથા બીવરામણાં તથા તેજ વીનાનાં તથા કૃષ્ણવર્ણ તથા કાળસ ઊપર તથા રાતા તથા ભુખરા થાય છે. તથા ચેહરો ભયંકર દેખાય છે. તો તે રોગી અસાધ્ય. નેત્રમાયલી પુતળી બ્રમીસ્ટ થઈ નેત્રો થીજેલા જેવા દેખાય છે. તે રોગી ૧ દીવસમાં મરસે, એમ જાણવું.

ભૂત ઊપદ્રવના નેત્રો—બ્રમેલા જેવા છતાં ચક્ર વક્ર ફરે છે. એ પ્રમાણે નેત્રપરીક્ષા જાણવી.

રૂપ પરીક્ષા—પ્રાતઃકાળે રોગીપાશે જઈ, તેહજી રૂપ જોઈ. તે તેજહીન તથા વીચીત્ર શામવર્ણ હોય તો તે રોગ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો. પીત્ત મુખ તથા જરાસોજે ચઢેલો હોય તો પીત્ત પ્રકોપ જાણવો. કલાહીન ચેહરો છતાં તે લાળો દેખાય છે. તથા આંખો વિલક્ષણ એવા લક્ષણે કરી કફ પ્રકોપ જાણવો તથા નેત્રોએ જોયો છતાં જેવા રોગની પરીક્ષા થાય, તેવા નામો રાખવાં. પ્યાહા તથા કાવેળ, તથા ગાંઠ, તથા શૂળ, તથા વાયુ, તથા વાયુગોળો તથા વરાદ અથવા ડબો. તથા કીરમ, તથા કઠોર ગુદમ; એ રોગો હાથપડે દાખી જોઈ ફલાણો રોગ છે એવો નીશ્ચય કરવો એ પ્રમાણે રૂપ પરીક્ષા જાણવી.

શબ્દ પરીક્ષા—વાયુનો કોપ હોય તો ગળામાંથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીસરે છે. પીત્તનો પ્રકોપ હોય તો આવાજ સાફ નીકળે છે. કફનો કોપ હોય તો આવાજ ભારે તથા ઘાઘરો નીકળે છે. બે દોષનો તથા ત્રીદોષનો કોપ હોય તો આવાજ બે દોષો તથા ત્રીદોષોનાં લક્ષણો ચુકત હોય છે, એવું જાણવું.

પરીક્ષા.

૧૩

સ્પર્શપરીક્ષા—વાયુનો કોય હોય તો શરીરનો સ્પર્શ સાગ તથા ખાખ, રાના પાનડા જેવો ખરભરો છતાં શીતલ હોય છે. પીત્તનો કોય છતાં સ્પર્શ ગરમ હોય છે. તથા કફનો કોય છતાં શીતલ અને આરદ્ર એવો હોય છે. બે દોષ તથા ત્રિદોષનો કોય છતાં બે દોષ તથા ત્રિદોષના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે. તથા જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં થંડો તથા ક્ષણમાં ઘણો ગરમ અને રોગે કરી વ્યાપ્ત એવો છે તો તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. એ પ્રમાણે સ્પર્શ પરીક્ષા જાણવી.

કાળજ્ઞાન-સાધ્ય લક્ષણ—ચેહરો રોશનીદાર નાડી ખરાબર, કોકીલા જેવો સ્વર, અમ્મી પ્રદીપ્ત, માંથાનેચળ, જીભ અને હોઠ રસ યુક્ત, હાથ પગના તળીઆં તથા હોઠ, તથા દૃઢ્ય એના વીશે દૃઢતા, તથા મન ચીંતા વીનાનું, નખો અનેરજો રાતાં, સુગંધી પદાર્થો ઊપર ઇછા એવાં લક્ષણો થયાં હોય તો રોગ જલદીથી મટશે એવું જાણવું અસાધ્ય લક્ષણો-અતિ તીક્ષ્ણ જ્વર, ખરળાવું, નેત્રો તથા નખો ઘણાજ રાતા, કીંવા સ્વેત, હાત, પગ, તાડા પડેલા સાદ ક્ષીણ, મોં તથા નાક તેજ વિનાનાં, ગળું રોંધાએલું, હેડકી, શરીર ભયંકર, મુરછા, ભ્રમ, કંપારો, એવા લક્ષણો થયાં હોય તો તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેના નાકની જમલી નાકસુરી એક, અથવા બે કીંવા ત્રણ દિવસ એક સરખી વહેછે તો તે માણસ ત્રણ વરસે તથા એક વરસે તથા છ મહિને ક્રમે કરી મરશે જેની ઠાળી નાક સુરી દિવસે ઘણી જલદીથી ચાલે છે અને રાત્રે બંદ થાય છે તે ચાર દિવસમાં મરશે. જેની બેઝી નાકસુરીઓ દસ દિવસ ખરાબર ચાલે છે તે ત્રણ દિવસ જીવશે. જેના ડાખા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં વુટે છે તથા ડાખી નાકસુરી છેકજ બંદ થાય છે તે તરત મરશે. જેનું નાક વાંકું થાય અને નાકસુરીઓ બંદ થઈ એમાંથી શ્વાસ ચાલવા માંડે તો તે દસ પોહોર જીવશે. જે માણસનો પડછાંચો દક્ષિણ તરફ દેખાવા લાગે તો તે માણસ પાંચ દિવસમાં મરશે. જે માણસની છાયા પુરૂષ બે જીજ અને માથા વીનાની દેખાય તો તે માણસ એક મહિનો જીવશે. જે માણસ કાળુ છતાં એકાએક પીળું હોય તો તે બે વરસ જીવશે. જેનું મોં દર્પણ અથવા ધીમાં દેખાય નહિ તો તે છ મહિનાએ મરશે. જેના દાંત, હોઠ, જીભ એ સુકાં પડી આવેછે, તથા નેત્રો નખો નીલવર્ણ થયાં તથા પીળો રંગ તથા લીલો અને રાતો રંગ કાળો, કાળો દેખાવવા લાગ્યો તો તે છ મહિના જીવશે. જેને આકાશમાં ઘણી પ્રકારના રંગના સાપ નજરે આવે તો તે ત્રણ મહિના જીવશે. જેને વીર્ય છુટવા વખતે મુત્ર આવવા લાગે તથા છીંક આવે તો તે એક વરસે મરશે. જેને ઝાડો અને પેશાબ એ બેઝી સાથેજ હોય તો તે એક વરસે મરશે. જેને માંથુ તથા હાથ પગ એ

૧૪

પરીક્ષા.

પાણીમાં જોયા છતાં ન દેખાય તો તે એક વરસ જીવશે. તડકામાં ઊભો રહ્યો છતાં જેનો પડછાયો કંપ પામે છે તે ચાર મહીના જીવશે. હાથ પગ છાતી એ નાહ્યા પછી તરતજ પોતાની મેળે સુકાં પડે તો તે ત્રણ મહીના જીવશે જેને કડવા તથા ખાટા વગેરે પદાર્થો એકાએક ઊલટા દેખાય તો તે છ મહીના જીવશે. જેને સૂર્ય અથવા ચંદ્ર આકાશમાં બંધે દેખાય છે અને રતે નક્ષત્રો દેખતાં નથી તે દિવસે દેખાય છે તે મહિના જીવશે. તથા કાનમાં આંગળીઓ નાંખી છતાં ધ્વની સંભળાય નહિ તો તે સાત દિવસે મરશે જે દૂબળો છતાં એકાએક જાડો થાય તથા જાડો છતાં દૂબળો થયો તથા બુદ્ધીમાં ફેર પડવા લાગ્યો તો તે છ મહિને મરશે. રાતે બળતરા દિવસે સરદી ગળું બંદ, છાતી, હાથ, પગ, નાક, એ તાઠાં મસ્તકમાં શુભ એવાં લક્ષણો થાય તો તે તરત મરશે. જેની જમણી નાકસુરી બંદ થઈ ગઈ માત્ર ચાલે છે તથા કોઈ પણ પદાર્થનો વાસ આવતો નથી તો તે એક મહિનો જીવશે. મૈથુન વખતે વીર્ય પડવાના પહેલી છીંક આવે તો તે પાંચ મહિને મરશે. જેને પોતાની જાલની અણી ન દેખાય તો તે એક દિવસે મરશે. જેને ભમરાનો વચલો ભાગ તથા દીવાની જોત ન દેખાય તો તે સાત દિવસે મરશે. તથા નાકની અણી ન દેખાય તો તે ત્રણ દિવસમાં અથવા એક મહિને મરશે. જેને નેત્રમાં હેની કીકીઓ દેખાતી નથી તે પાંચ દિવસે મરશે. જેને પોતાનું પ્રાંતિર્ધીબ તેલમાં દેખાતું નથી અને નાક વીનાનું મોં દેખાય છે તથા હાથેની માથાઉપર મુકી બેઝાંબો વડે પહોંચે જોયો છતાં મોઢો દેખાય તથા કાનમાં હેનો સખ્દ ક્ષણે ક્ષણે સંભળાય તથા વીજળી નજરે ન આવે તો તે એક મહિનાએ મરશે. જેની બુદ્ધીએ ભ્રમ થઈ શબ્દ ઊંડો જાય તથા રાતે આકાશમાં ધનુષ્ય નજરે પડે તો તે છ મહિને મરશે. જે સોમ છતાં એકાએક ધણું દાન કરવા લાગે, અને પ્રકૃતી વીપરીત થાય તો તે છ મહિને મરશે. જમણી હાથેની ઉપર ટચલી આંગળીથી તે તર્જની સુધી અર્ધ ચંદ્રાકાર વાંકી એવી રેખા હોય છે તે ખંડીત ન હોય તો તે માણસ ૧૦૦ વરસ જીવશે વચલી આંગળી સુધી છે તો તે ૭૦ વરસ જીવશે. અનામીકા સુધી છે તો ૫૦ વરસ જીવશે. પછી જેમ જેમ લીટી નહાની હોય તેમ તેમ ૪૦-૩૦-૨૩- વરસો અનુક્રમે કરી જીવશે કોઈનું મત એવું હોય છે કે લીટીમાં ફાંટા અથવા કાતર, ત્રિસુળ, હોય તો તે અપમૃત્યુનું ચીન્હ છે એવું જાણવું એ પ્રમાણેજ જોસીયોને જન્મોત્તરી દેખાડી આચુષ્યનો વિચાર કરવો એ પ્રમાણે કાળજ્ઞાન જાણવું.

ઓસડ લાવવાનું મુહુર્ત—હસ્ત, અસ્વીની, પુશ્ય, પુનર્વસુ, અશ્લીષ્ઠ, મૃગશર, રોહિણી, અનુરાધા, શતતારકા, સ્વાતી, એ નક્ષત્રો જાણવાં. અમૃત-સીદ્ધિયોગ તથા ગુરુવાર, શુક્રવાર, રવીવાર, બુધવાર, અને અજવાળીઝી તથા સારો યોગ અથવા સાઈ કારણ એવા વખતે ઓસડો લાવવાં.

પરીક્ષા.

૧૫

રસાયનો વગેરે કરવાનું મુહુર્ત—હસ્ત, અસ્વીની, પુશ્ય, અભીજીત, મૃગશીર, રેવતી, ચિત્રા, અનુરાધા, શ્રવણ, ધનેશ્ઠા, શતતારકા, પુનર્વસુ, સ્વાતી, મુળ, એ નક્ષત્રો તથા શુક્ર, સોમ, ગુરુ, બુધ, એ વાર તથા મિથુન કન્યા, મીન, ધન એવાં લગ્નો જોઈએ.

વૈધ રોગીને કેવાં મુહુર્ત ઊપર ઓસડ આપવું તે—ગુરુ, શુક્ર, રવી એવા ત્રણ વાર જોઈએ, તથા મેશ, તુળ, કર્ક, મકર, એ લગ્નો તથા સારા યોગ અને તેવાજ કારણો જોઈએ.

રોગીને ઓસડ લેવા વીશે—ચોથો તથા આઠમો તથા બારમો એવા ચંદ્ર ન જોઈએ. અને ધાત ચંદ્ર, ધાતવાર, ધાતતીથી, તથા જન્મનક્ષત્ર, ન જોઈએ. તથા કાળ રાહુ પુક ઊપર જોઈએ તથા નક્ષત્રોની તથા તીથીઓની વીસ ઘડી તથા મંગળ શની અને સોમ એ વાર ન જોઈએ તથા વૈધત તથા વ્યતીપાત ઇત્યાદી નરસાં જોગ તથા નરસાં કરણો ન જોઈએ.

જીલાખ તથા ઊલટી દેવા વીશે—મંગલવાર, રવીવાર, ભેસપતવાર, એવો નિયમ જાણવો.

લોહી કહાડવા વિષે—શ્રવણ, અનુરાધા, મૃગશીર, એ નક્ષત્રો, મંગળ અને રવી એ વાર જોઈએ. તથા સમુદ્રને ભરતીનો વખત જોઈએ.

કર્ક ઊપર ઓસડ દેવા વિષે—સ્વાતી, કૃત્તિકા, હસ્ત, પુનર્વસુ, શ્રવણ, જેષ્ઠા, એ નક્ષત્રો શુભ જાણવાં.

મુળ વગેરે ઊપર ઓસડ દેવા વિષે—સારો દિવસ જોઈએ, તથા વારમુળ પુક ઊપર જોઈએ. શુભજોગ માત્ર નરસો છે.

રોગીને નહાવા વિષે—આરદ્રા, જેષ્ઠા, મુળ, પૂર્વા, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા ચીત્રા, અનુરાધા, શ્રવણ, ધનીશ્ઠા, શતતારકા, અશ્વીની, હસ્ત, અભીજીત, પુશ્ય, એ નક્ષત્રો તથા રવીવાર, બુધવાર, મંગળવાર, ભેસપતવાર, તથા રીકતાતીથી એ સર્વ સારાં જાણવાં.

જે નક્ષત્રના વિષે તથા જે વારના વિષે અને જે તિથિએ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે નક્ષત્ર તથા વાર તથા તિથિની પીડા કેટલા દિવસ છે એ સમજવા સારૂ નક્ષત્રોનું કોષ્ટક તથા તેમાં એકની નીચે એક એવા બેબે આંકડા મત ભેદ કરી લખેલા છે તે ઊપરથી પીડા જાણવી.

૧૬

પરીક્ષા.

અશ્વી.	ભરણી	કૃત્તિકા	રોહિણી	મૃગશર.	આરદ્રા	પુનરવ.	પુષ્ય.	અસલે.
૧	૦	૧૦	૩	૫	૦	૭	૭	૯
૯	૧૧	૯	૭	૩૦	૦	૭	૭	૦
મઘા	પૂર્વા	ઉત્તરા	હસ્ત	ચીત્રા	સ્વાતી	વીશાખા	અનુરા.	જ્યેષ્ઠા
૦	૩૦	૨	૧૫	૦	૧૫	૧૦	સ્થૈર્ય.	૧૦
૨૦	૦	૭	૧૫	૧૧	૦	૧૫	૨૦	૦
મુળ.	પુરવાશા.	ઊત. શા	શ્રવણ	ધનિષ્ઠા	શતતા.	પુ. બા.	ઊ. બા.	રેવતી
૧	૧૫	૧૫	૭	૩૦	૧૫	૧૦	૧૫	૮
૯	૦	૩૦	૧૧	૧૫	૧૧	૦	૭	સ્થૈર્ય.

પડવે.	બીજ.	ત્રીજ.	ચોથ.	પાંચમ.	છઠ.	સાતમ.	આઠમ.
૧૫	૩૦	૩૦	૦	૫	૫	૩૦	૩
૧૦					૧૦		
નોમ.	દશમ.	અગીઆ.	બારસ.	તેરસ.	ચૌદસ.	પુનમ.	અમાસ.
૦	૫	૫	૩૦	૩	૦	૫	૦
		૧૦					
રવીવાર.	સોમવાર.	મંગળ.	બુધ.	વ્રસપત.	સુકરવા.	સનીવા.	
૩૦	૪૫	૦	૮	૫	૭	૩૦	૦
							૦

મૃત્યુયોગ—અસલેસા, સતતારીકા, આરદ્રા, ધનિષ્ઠા, હસ્ત, પૂર્વા, પૂર્વા-શાહા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ભરણી મઘા, વીશાખા, એ નક્ષત્રોનો, તથા પડવે, નોમ, ચોથ, બારસ, આઠમ, એ તીથીઆના વિષે રવી, તથા મંગળ, તથા શની એ વારોના વિષે યોગ થઇને તે દિવસે રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે રોગ રોગીને મૃત્યુ આપે છે અને કૃત્તિકા, મૃગશીર, વીશાખા, મઘા, અસલેશા, આરદ્રા એ નક્ષત્રના વિષે સાપ કરડે તો મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય.

પરીક્ષા.

૧૭

ફણીચક્ર.

૮	૯	૧૪	૧૫	૨૦	૨૧	૨૬	૨૭	૫
૭	૧૦	૧૩	૧૬	૧૯	૨૨	૨૫	૧	૪
૬	૧૧	૧૨	૧૭	૧૮	૨૩	૨૪	૨	૩

સૂર્ય નક્ષત્રો તથા ચંદ્ર નક્ષત્રો તથા રોગીનું જન્મનક્ષત્ર એક નાડીમાં આવ્યું છતાં છ થી બાર સુધી મૃત્યુ, તેરથી તેવીસ સુધી જય, ચોવીસ થી પાંચ સુધી, વ્યાધી એ પ્રમાણે જાણવું.

દ્રુત પ્રશ્ન—રોગીના તરફથી વૈદ્યને જે તેડવા આવે છે તે પ્રથમ જેટલા અક્ષરો બોલે તેને ત્રણ ગણા કરી, તેને આઠે લાગવા, શેષ અંક રહેશે તે વીશમ રહ્યા તો રોગી બચશે, અને સમાન અંક રહ્યા તો રોગી મરશે એવું જાણવું.

નરસાંસ્વપનાં—સ્વપનમાં નાગા સન્યાસી તથા ગુસાઇ તથા મુંડેલા તથા રાતા, કાળાં કપડાં ઓઢેલાં, તથા નાક, કાન, કાપેલા, તથા પાંગળા, તથા કુખડા, તથા વામનરૂપીયા, તથા કાળા, તથા હાથમાં ધુંશલા, તથા તરવાર, તથા લાલા તથા બરછી, વગેરે ધારણ કરેલાં, તથા ચોરોને આંધી મારનારા તથા દક્ષણ દિશાનો આશ્રય કરી રહેલા, તથા ભેંશ, તથા ઊંટ, તથા ગધેડું એ ઉપર બેઠેલા ઈત્યાદી જોયા છતાં જેની પ્રકૃતી ઠેકાણે છે, તેને રોગ થાય છે. તથા જેને રોગ છે તે મરણ પામે છે. સ્વપનમાં આપણને પહાડો, તથા ઝહાડો વગેરે ઊંચા ઠેકાણા ઉપરથી પડ્યો એવું જોવે છે, તથા પાણીમાં ડુબ્યો, તથા અગ્નીથી બળ્યો, એવું જોવે છે, તથા કૂતરે પગે વરખોડા લીધો, તથા માછલાં વગેરેએ ખાધો તથા એકાએક આંખો ગરબો. તથા દીવો એલાઇ ગયો એવું જોવે છે, તથા તેલ અને દારૂ પીધો, તથા લોડું અને તેલનો લાભ થયો, તથા રાંધેલું અનાજ ખાધું તથા માતાના ઘરમાં પેઠો, અથવા તેના પેઠમાં પેઠો એવું જોવે છે, એ પ્રકારનાં સ્વપનાં જોયા છતાં જેની તબીયત સારી છે તેને રોગ થાય છે, તથા જેને રોગ છે તે મરણ પામે છે.

૧૮

પરીક્ષા.

બીજા નરસાં સ્વપનાં—નાવ, ગાડી, દર્પણ, વિવાહ, તથા સારું કામ, પાણીમાં પરવત, ધન, અનાજ, એ રોગીએ જોયા છતાં મરણ પાસે આંચું એવું જાણવું. ભુતો, અને સ્વાપદો તથા પીશાચો, તથા પક્ષીઓ, એ આપણું શરીર લક્ષણ કરે છે, એવું જોયું તો તે આઠ મહિને મરશે, ઘાસ અને લાકડાં, માથે લીધા, તથા પર્વત ઊપર તથા એકલી જમીન ઊપર તથા ઘુળ ઊપર તથા ચાંલલાની અણી ઊપર તથા શુળ ઊપર બેઠા એવું જોયું તો તે ત્રણ મહિને મરશે. આપણા પુર્વજ જોયા, તથા હજમત કરાવ્યા પછી તેલ ચોળી ઊઘાડા માંથે ગઘેડા ઊપર બેશી દક્ષિણ દિશાએ જાય છે, તથા કાળાં લુગડાં પહેરેલો પુરૂષ, એવું સ્વપનું જોયું છતાં છ મહિને મરશે. પોતે ગઘેડા ઉપર અથવા ઊંટ ઉપર અથવા ગાડરા ઉપર અથવા પાડા ઉપર બેશી દક્ષિણ દિશાએ જાય છે, એવું જોયું છતાં તેજ વખતે કીંવા ૨૦ દિવસની અંદર મરશે. પોતાનું શરીર રાત્રી સુખડથી લાલ ફુલ, લાલ અક્ષતાં, એવડે શોભેલું એવું જોયું તો તે આઠ મહિનામાં મરણ પામશે એવું જાણવું.

હવે નરસાં સ્વપનાંનો પરીહાર—પહેલાં કહેલો વીવાહ તથા ઊઘાડા માંથાના વગેરે નરસાં સ્વપનાં જોઇ કોઇની સાથે ન બોલતાં સવારે નાહીં સોનું તથા કાળા તલ તથા લોહું, એ ત્રણ આપી. ઈશ્વરની સ્તુતી કરવી. અને રાત્રે દેવળમાં રહી જાગરણ કરવું, એ રીતે ત્રણ દિવસ કર્યું છતાં નરસાં સ્વપનાંની ખીડા થતી નથી.

સારા સ્વપનાં—જે માણસ સ્વપનામાં ઈંદ્રિ ઇત્યાદી દેવ, તથા રાજા તથા મીત્ર તથા બ્રાહ્મણ એવાને જીવતા જુવેછે તથા ગાય તથા તેજસ્વી અમ્મી તથા પ્રયાગ ઈત્યાદી તીરથો, તથા કાઠવથી ડાળાયલું પાણી એવું તથા શત્રૂના જમાવને જીત્યો એવું તથા સ્વેત રંગથી શોભીલી કરેલી માળ બળધીયો, તથા પર્વત, તથા હાથી, ઘોડા, વગેરે ઊપર બેઠાણું એવું જુવેછે તથા જળો, મધ ઊપરની કાળીમાંખીઓ તથા રાત્રી માખીઓ તથા ચાંચડ વગેરે તથા સાંપ વગેરે કરડેછે, એવું જુવેછે. અને પોતાને જે સ્ત્રી લાયક નથી તેની પાસે ગયો. અથવા જે ઠેકાણું લાયક નથી તે ઠેકાણે ગયો, એવું તથા વીસટાથી અંગ ખરડાયું પોતાનું તથા પારકાનું રડવું તથા મરણ પામ્યા, તથા કાંચું માંસ લક્ષણ કર્યું, એવું જુવેછે, તે માણસ રોગી હોય તો રોગ વિનાનો થાય છે, તથા સાજો, હોય તો તેને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. લોહી, માંસ, એવડે પોતાનું શરીર ખરડાયલું તથા ઘોળું લૂગડું પેહેયું તથા દૂધપીધું તથા પ્રેત તથા જર સ્ત્રી તથા ગાય તથા નહાની સ્ત્રી, એવાને જોયાં તથા મટોરી ખાધી તથા તળાવમાં ઘણું કમળો તથા રાજસભામાં દ્વીજનો સમાજ તથા પાણી તથા દૂધ એ જોયાં છતાં શુભ ચીન્હો, જાણવાં.

પરીક્ષા.

૧૯

નરસાં ચીન્હો—જામત છતાંજ કાળો પુરૂષ, કાળાં કપડા પેહેરી લોહાનો ફંડ હાથમાં લઇ ઉભો છે, એવું જોયું તો મૃત્યુ. ધુમકેતુનો તારો તથા વીજળી એ દિવશે જોયાં તથા પર્વતનું શીખર ખરી મોટો શબ્દ થયો અથવા કારણ વીના ધરો તથા વૃક્ષો તથા દેવની મુરતીઓ તથા દેવળનાં શીખરો ઊભાંજ ફાટી બે ભાગ થાય તથા ભૂમીમાંથી શબ્દ થાય તથા રાતે રણુસ્થાનના વીશે ભૂતો નાચે છે, એવું જોયું તો મૃત્યુ. દિવશે અથવા આવણ માસમાં આપણી ઘોડીએ ઠાણ દીધું, તથા જુથવારે અથવા માહા મહિનામાં ભેંશવીઆય, તથા સીંહ સંક્રાંતમાં ગાય વીઆય એવા નરસાં ચીન્હો થાય તો ધરનો માર્સિક મૃત્યુ પામે. કુંવામાં મોટા શબ્દો તથા અનેક ઉત્પાતો અને ગંધર્વચેસ્ઠા તથા અકાળે વૃષ્ટિ (એટલે માવડું) તથા ધરમાં ભુતોની ચેસ્ઠાઓ તથા વાયુની ગર્જના તથા સૂર્ય ચંદ્રને કુંડાળાં પડે તથા નક્ષત્રો અને તારા તુટી પડે અને જમીન કંપવા લાગે તથા દિવસ તેજહીન જોયો તથા જમીન ફાટી મોટો નાદ થયો તથા મન ભય પામી આંખોમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યું તથા વનવાગળું તથા મધની માંખીઓએ ધરમાં વાસો કર્યો તથા ચાહે તેટલું ખાય તો ભુખ ન રહે, જુદી ભ્રંશ, બેભાનપણું તથા શરીર ભયંકર દેખાય તથા ગરોળી અને પીંગળોના શબ્દ વખતવીના સંભળાય તથા રાતે ગાય ખરાડ પાડે, કુતરાં ખારણે રડવા લાગે તથા શીઆળ તથા ગીધ તથા સસલું ધરમાં પેડું એવું જોયું અને વૃદ્ધ પુરૂષ તથા દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, શ્રેષ્ઠ એવોનો દ્રેશ કરવાનું સુઝે, અને તેઓની નીંદા કરવા લાગે એવી રીતે નરસાં ચીન્હો થાય તો આયુષ્ય ખપી ગયું એવું જાણવું.

શકુન—રોગીપાશે જનારો જે વૈધ તેનાં શુભ તથા અશુભ શકુનવૈધ મારગે ચાલતો છતાં ચોગ્ય જે નોખત તથા મૃદંગ વગેરે સૌમ્ય શકુન તે શુભ દાયક થાયછે, તથા અંગારા, તેલ, કલથી વગેરે જે પ્રદોષ અશુભ શકુન તે શુભ દાયક થાતા નથી.

સૌમ્ય શકુન—નોખત, મૃદંગ, શંખ, તંબુરો, વિવાનાં ગીત, પુત્રવતીસ્રી, ગાય વાહરડા સોત, ગાય, દહીં, ફેલો, ફુલો, દીવો, અનાજ, છત્ર, મધ, માંસ, ગાડરાં, ઘોડો, બે બ્રાહ્મણ, ભારદ્વાજ પક્ષી, નીલકંઠ પક્ષી, હરણ, મોર, નોળીયો, પાણીથી ભરેલી ગાગર, કેળાં, રત્નો, અનાજ, નીશાન, શુદ્ર, ઈત્યાદી સૌમ્ય શકુન જાણવા.

પ્રદીપ્ત અશુભ શકુન—કળથી, તેલ, કપાસ, કુસકા, પાપાણ, ભસ્મ અંગારા, કાદવ, રાઈ, ખાખરાનાં લાકડાં, ચમાર, ઘેડ, લાકડાં, અમી, ભેંશ તથા પાડો,

૨૦

પરીક્ષા.

વિધવા સ્ત્રી, સંન્યાસી, દગલબાજ, એકલોજ બ્રાહ્મણ, કાગડો, બિલાડું, સમળી, પયારી, બે શુદ્ર, ધુવડ, કુકર, ભગવું કપડુ ધારણ કરનારો, રજસ્વલા સ્ત્રી, ઠાલી, ગાગર ઇત્યાદી.

દૂત લક્ષણુ—(એટલે વૈધને તેડવા જનારું જે માણસ તેનાં લક્ષણુ) તે દૂત રોગીની જાતનો, તેજસ્વી, ધોળખાં વસ્ત્ર પહેરેલો, ચંદન વગેરેથી શોભી તો, હસમુખો, મીઠું બોલનારો, સ્નેહવું રક્ષણુ કરી, પ્રાતઃકાળે વૈધને પ્રસન્ન કરનારો, ઘોડા ઊપર અથવા બળધીઆ ઊપર બેઠેલો, ધોળાં પુષ્પો તથા પાકેલાં ફલોથી યુક્ત, એવાં પ્રકારનો જોઈએ. તથા સારો દિવસ જોઈ નાકનો સુર જે તરફ વહેતો હોય તે બાજુએ આવ્યો છતાં રોગીનું કલ્યાણ થાય છે.

દૂતના નરસાં લક્ષણો—સ્નાનમુખ, અતીચ્છાળ, કંઠણ શબ્દ બોલનારો, દુર્ગંધીયુક્ત, થાકેલો, લાકડા તથા પાષાણુ અને ત્રણ એ જેના હાથમાં છે એવો તથા નમ્ર, રોગી, નેત્રોમાં પાણી આવેલું, ઘબરાયાલો, રાતું કાળું ભગવું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું એવો, તથા જઠાવાળો, મુંઝેલો, રાખ ચોળેલો, કાઠવધી ખરડાલો, તથા જેના રોમાંચ ઉભાં થયેલાં એવો, વીક્ષીપ્ત સમીસાં જે આવેલો, દક્ષિણ દિશાએ ઉભો રહી બોલનારો, એવા પ્રકારનો દૂત તેડવા આવ્યો હોય તો રોગીનું અકલ્યાણ જાણવું.

વૈધને તેડવા જનારો જે દૂત તેના શુભાશુભ શકુન—દૂત મારગે ચાલતો છતાં નોખત મૃદંગ વગેરે જે સૌમ્ય શકુન તે રોગીને શુભ દાયક થતાં નથી. તથા અંગારા, તેલ, કલથી ઇત્યાદી જે પ્રદીપ્ત અશુભ શકુન તે શુભ દાયક થાય છે, એ પ્રકારે દૂત લક્ષણો તથા શુભાશુભ લક્ષણો જાણવાં.

જવરની ઉત્પત્તીનું કારણ—અર્જુન થવાથી વાતાદિ દોષ દુસ્થ થાય છે, અને તે આશયમાં જઈ કોઠામાંહિલા અગ્નીને બાહિરની ત્વચા સુધી લાવે છે. તેથી શરીર ગરમ થાય છે, એ પ્રમાણે જવરની ઉત્પત્તી જાણવી.

જવરનું પૂર્વરૂપ —બગાસાં, જીંધ્યાની પેઠે શરીર દુખવું, મનોવિકાર, આંખોમાં બળતરા, જડપણું, અરુચી, શરીરનાં રોમાંચ ઉભાં થવાં, આંખોની આગળ અંધારી, હાથ પગ તહાડા, મનને બેચેની, તથા શીતવાયુ, અને તડકો એની વારંવાર ઇચ્છા અને દ્વેશ ઉત્પન્ન થવો, અનાજ ન પચવું, મોંમાં પાણી જીરવું, બળ તથા કાંતીને હાતી. વાયુનું પ્રબલ છતાં બગાસાં ઘણું આવે છે. પીત્તનું પ્રબલ છતાં નેત્રો ઘણું બળે છે. કફનું પ્રબળ છતાં અનાજ ઊપર અરુચી. બે દોષનો કોષ છતાં બે ઊનાં લક્ષણો, ત્રિદોષનો કોષ છતાં સર્વ લક્ષણો થાય છે.

જવર.

૨૧

જવર આવતા વેતજ—પ્રારંભે શું કરવું તે, પ્રથમ લાંબણ કરવી, ભુખ લાગે તોજ અનાજ લેવું; પણ વાતજવર, ક્ષયના વિષે, તથા ભુખાળો, ગર્ભવતી સ્ત્રી, દર્બજા, નાહાતું છોકરું, તરસ લાગેલું, ઊર્ધ્વ સ્વાશી, એવાં માણસોએ લાંબણ કરવી નહિ. મગ, મસુર, ચણા, કલથી, મઠ, એવાં પાંચ ધાન્યનું ઝો-સામણ આપવું; અથવા ચોખાની રાખ આપવી, કીંવા ચોખાના આઠામાં ગહુનો આઠો નાંખી તેની રાખ અથવા એકલા ગહુના આઠાની રાખ આપવી. કેવળ પીતજવર છતાં હલકો રેચ આપવો. તથા વમન આંપવું. પાચન ઝોપડો તથા ઉકાળા તથા તેમાં પાણી કેટલું નાખવું તથા સ્વરસ વગેરે પાંચ પ્રકારના ઉકાળા પ્રારંભમાં લખેલા છે ત્યાં જોઈચોજના કરવી.

જવર પાચન—દેવદાર, ધાણા, ભોરીંગણીનું મુળ એનો ઉકાળો ઝોપવો, એટલે જવર પકવ થાય છે.

વાતજવરનું કારણ—વાલ, અડદ, લુવર, ચણા વગેરે ભારે અનાજ, ચીકણા પદાર્થો, તરબુચ, કોંઠ, મઠ, કંદ, ચીલક, શીતલ પદાર્થો, મુળા, ભુખા પદાર્થો તથા ઘણું મૈથુન, અને વધારે મહેનત, ઘણો ઉત્તગરો, એવાં કારણોથી વાતજવર ઉત્પન્ન થાય છે.

વાતજવરનું લક્ષણ—શરીરને કંપારો છુટવો, ગળાને હોઠ સૂકા પડવા, મળનો અવરોધ, છીંક ખંદ, માથું, પેટ, કેડ, આંખો, અંગ એ દુખવા લાગે; નીંદ્રા આવે નહિ, જવર કોઈ વખત થોડો તથા કોઈ વખત ઘણો આવે, મોઠાને સ્વાદન છતાં અરૂચી થાય છે, બગાસાં આવે છે, પેટ ટુલે છે, અજીર્ણ, શ્વસ, મોહ, શુળ થાય છે, અંગ ઊપર રૂવાડાં ઉભા થાય છે, આંખો ઉપર ઘેન, પીંડીયો તથા સાયળો કળવા માંડે છે, કાનોમાં નાદ થાય છે, સુકી ઉદરસ આવે છે. દાંત દુખે છે, રોવા લક્ષણો થાય છે.

વાતજવર ઊપર પાચન—ગળો, પીપરીમુળ, સુંઠ એનો ઉકાળો સાંજ સવાર જવરના સાતમે દિવસે આંપવાથી જવરનું પાચન થાય છે.

વાતજવર ઉપર દ્વિજાજ—ગળો, સુંઠ, ધમાસો, નાગરમોથ એનો ઉકાળો આપવો. વાળો, સુંઠ, પીઠવણ, કરીઆત, ડાગસુમુળ, રીંગણીમુળ, ભોરીંગણી, ગળો, ગોખરૂ, એનો ઉકાળો પીધો છતાં વાતજવર તરત જાય છે. ગળો સુંઠ, પીપરીમુળ, એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો શાલપરણી ચીકણાનાં મુળ, કાળી દરાખ, ગળો, ઉપલ સરી, સરગવાની જાલ, એનો ઉકાળો આકરા વાતજવરને પણ નસાડે છે.

૨૨

જવર.

પીત્તજવરનું કારણ—ધણુ ખાંડ ભોજન, તેલ લક્ષણ, પાકેલું રીંગણ, સુરણ, કારેલા, કડવા પદાર્થો- તીળું; રાઈ, એટલા વાના વધારે ખાધામા આવે તો તેથી પીત્તજવર થાય છે.

પીત્તજવરનું લક્ષણ—શરીર પીળું; સર્વ અંગને બલતરા, તરસ અદ્ય નીંદ્રા, મોં કડકુ, મુરછા, ઉલટી, ફેર, બડબડવુ, અતીસાર, પશીનો, કેશીની પેઠે થાવુ, થંડા પદાર્થો ઊપર ધમ્છા, મલ, મુત્ર, નેત્ર, એ પીળા, એવી રીતે પીત્તજવરના લક્ષણો થાય છે.

પીત્તજવર ઊપર ઊપચાર—ગળો, હરડે, પીત્તપાપડો, એનો ઉકાળો સાકર નાખી પીવો. ગરમાલાનોગળ કાળી દરાખ, પીત્તપાપડો, કડ, હરડે, નાગર-ભોથ એનો ઉકાળો આપવો. એકલા પીત્તપાપડાનો પણ ઉકાળો આપવો, પીત્ત પાપડો, વાળો, રાતી સુખડ, ધાણા, સુંઠ એનો ઉકાળો આપવો. પીત્તજવર ઊપર પાચન-ધંદ્રજવ, પહુડમુળ, કડ, નાગરભોથ એનો ઉકાળો દસ દિવસ થયા પછી આપવો ત્યાર પછી ઓસડ આપવું.

વાત પીત્તજવરનું લક્ષણ—ગળુ મો સુખા પડે છે. બલતરા, મુરછા, તરસ, નીંદ્રાનાશ, ઉલટી, ભ્રમ, આંખોની આગળ અંધેરી, શ્વાસ, અરચી, જીંહાસોસ, બડબડ, રોમાંચ એવા લક્ષણો થાય છે.

વાત પીત્તજવર ઊપર ઊપચાર—પીત્તપાપડો, નાગરભોથ, ગળો, સુંઠ, ફરીઆતુ, એનો ઉકાળો આપવો. રીંગણી, ભોરીંગણી, ગોખરૂં, ગળો, સુંઠ, નાગરભોથ એનો ઉકાળો આપવો. દરાખ, પીત્તપાપડો, ગરમાલાનોગળ, કડ, નાગરભોથ, હરડેદલ એનો ઉકાળો આપવો, એટલે પીત્તજવર, મુરછા, સોળો, બલ-તરા, તલખી, બડબડ ભ્રમ એનો નાશ થાય છે. દરાખ, ગરમાલો એનો ઉકાળો લીધાથી પણ પીત્તજવર જાય છે. તેમજ પીત્તપાપડો, નાગરભોથ, ગળો, કડ નાખી લીધો હોય તો અમૃતની પેઠે ગુણુ કરે છે.

રક્તપીત્તજવર ઊપર ઊપચાર—ધમાસો, અતીવીખની કળી, ફરીઆતુ, કડ, અરડુસો, પીત્તપાપડો, કાલી દરાખ, એનો ઉકાળો સાકર નાંખી લીધો હોય તો તરસ, બળતરા, ચળ, રક્તપીત્તજવર એ નાશ પામે છે. ગળો, હરડેદલ, પીત્ત-પાપડો એનો ઉકાળો પણ રક્તપીત્તજવરનો નાશ કરે છે. વાળો નાગરભોથ, પીત્તપાપડો, સુંઠ, રતાંજળી, ધાણા, લીંબડાની સળીઓ, પલ્લકાષ્ટ એનો ઉકાળો રક્તપીત્તજવરનો નાશ કરે છે. તથા બલતરા, શોષ, ઉલટી બંધ ફરી જઠરાગ્ની પ્રદીપ્ત કરે છે.

જવર.

૨૩

કફજવનું કારણ—મીઠ્યાત્ર ઉપર તરતજ પાણી પીવું. તેલ ધીમાં તળેલા પદાર્થો તથા દહીં, દૂધ લક્ષણ, અને વારંવાર સ્નાન, તથા દિવસે નીદ્રા તેમજ નીત્ય નવું પાણી પીધામાં આવે ઇત્યાદી વડે કફજવર થાય છે.

કફજવરનું લક્ષણ—શરીર ભારે, ખાલી હુબખો, મોઢું ગળ છટું, સલેખમ ઉદ્રસ, આળસ, અંગ તાક, મલ, મુત્ર, નેત્ર, ઘોળાં. સ્વાસ, સ્વરભંગ, હેડકી, શબ્દ ભારે અંગ ઉપર ક્ષતો, નાકમાંથી પાણી વેહેવું માથું દુખવું, નીદ્રાનો વધારો, રસવાહીની નાડીનો રોધ થવો, રોમાંચ, પેટ કઠણ થવું, પેશા બનો વધારો, આંખોમાં ઘેન, એવાં લક્ષણો કફજવરથી થાય છે.

કફજવર ઉપર પાચન—ખીજોરાનું મુળ, હરડે, સુઠં, પીંપળીમુળ એના ચુરણમાં જવખાર નાંખી કફ જવર આવેલા દિવસથી બાર દિવસ પછી આપવું, અને ત્યાર પછી ઉકાળો આપવો. સુઠં, અડુરસો, નાગરમોથ એનો ઉકાળો આપવો. ભારંગમુળ, દેવદાર, પુશકરમુળ, પીપર, ગળો, અડુરસો, સુઠં, સાથે એનો ઉકાળો આપવો. પડવળ, ત્રીફલા, કડુ કચોરો, અડુરસો, ગળો એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. કાકડસીંગી, કાયફલ, પીપર, કમળનો કંદ એનું ચૂરણ મધમાં આપવું.

વાતકફજવર ઉપર—ગરમાળો, પીપરીમુળ, નાગરમોથ, કડુ, હરડે, એનો ઉકાળો આપવો, એટલે વાતકફજવર, આમશુળ દુર થઈ દીપન પાચન થાય છે. રીંગણીમુળ, સુઠં, એરડાનું મુળ, ગળો એનો ઉકાળો આપવો. એટલે વાત કફજવર, ત્રિદોષ જવર, શ્વાસ, કાસ, અરૂચી, પીઠનું શૂળ એ રોગ દૂર થઈ બુદ્ધી સ્થીર રહે છે.

પીત્તકફજવર ઉપર—ગળો, લીંબડાનીસળીઓ, કડુ, નાગરમોથ, ઈંદ્રજવ, સુઠં, પડોળ, રતાંજળી, એનો ઉકાળો દેવો. એટલે પીત્ત કફજવર ઉલટી, અરૂચી, લાળ પડે છે તે, બલતરા, સોશ એ દુર થાય છે. રતાંજલી, પન્નકાસ્થ, ઘાણા ગળો, લીંબડાનીસળીઓ એનો ઉકાળો કફ પીત્ત જવરનો નાશ કરી. ઉલટી, દાહ, સોશ, એઓને પણ બેસાડે છે. સર્વ જવર ઉપર પાચન-દેવદાર, ઘાણા, સુઠં, રીંગણી, ભોરીંગણી એનું ચૂર્ણ આપવું. કચોરો, સુઠં, પીતપાપડો, દેવદાર ધમાસો, ભોરીંગણી, મોથ, કડુ, કરીયાતું, એનો ઉકાળો મધ, પીપર નાંખી આપવો.

કામજવરનું કારણ—ધાંચેલી સ્ત્રીની પ્રાપ્તી ન થાય, તો તેનો સંગ, તથા ગુણ, અને રૂપ, એ સર્વનું ધ્યાન લાગવાથી જવર થાય છે તે,

૨૪

જવર.

તેનું લક્ષણ મનને ખીડા, ભ્રમ, મુઠ્ઠા, આળસ, વીશએવીના બીજાં કામનો, કંટાળો, ગાત્રો સુકાં થવાં, કપુર, ચંદન, સીતલ છાયા, અજવાળીયું સીતળ પદ્મ-ચૌનાં સેવનની ઇચ્છા, દ્વાસોરવાસ નાંખવા, કોઇ વખત બેભાન થવું, મોહવશ થવું, નીદ્રા, લજ્યા, બુદ્ધિ, ધીરજ એઓનો ક્ષય, બલતરા વિયોગની વેદના, ઇત્યાદી થાયછે.

કામજવર ઊપર ઉપાય—ખુબસુરત, સણગારેલી સુગંધના લેપે કરી યુક્ત, રસીક, કામથી ચક્રુર થએલીઓ, તથા વીપયનું ભાષણ કરનારીયો એવી તરૂણ સ્ત્રીઓનું આલીંગન, તથા સંભાષણ, તથા સ્પર્શ વગેરેથી કામજવર શાંત થાયછે, નીરમળ સ્થળ, કમળનું વન, ખુશબોદાર ફુલો ઉપરથી આવેલો વાયુ, જળકીડા, સારાખાગોમાં ફરવું, સ્વરૂપવાન સ્ત્રીયોનો સમાગમ, એવા ઊપાયોથી વીરહજવર, જાયછે.

કામજવર, ક્રોધજવર, શોકજવર, ભયજવર—એ સર્વ ઊપર, ખીત શમાવવાના ઊપાયો કરવા.

વિષજવર ઊપર—ખીત શમાવવા વાળા ઊપાયો કરવા તથા ઝહેર ઉપર જે ઊપાયો હોય તે કરવા.

શ્રમજવર ઊપર—ધી આપવું, તેલ વગેરેનું મરદન શરીરને કરવું, તથા માંસરસોદન એટલે માંસરસ યુક્ત ભાત તથા દુધભાત તથા મદીરા આપવી.

બળતરાથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલા જવર ઉપર ગરમ ઉપાયો વિના ચીકણા તથા મકુર ઉપાયો કરવા.

પસીનાથી ઉત્પન્ન થએલા જવર ઊપર—વાત વગેરે દ્વાષોનો વિચાર કરી ઘટારત પ્રમાણે ઉપાયો યોજવા, ઉનું પાણી આપવું અથવા શરીર રગડવું. ત્રીકટું, હીંગ, કરીઆતું એનું ચુરણ આપવું.

શત્રીપાત જવર—આ શત્રીપાત નથી કેવળ મૃત્યુજ છે. શત્રીપાતને જે વધ્ય હોતે, તે મૃત્યુથી જ્ય પારમ્યો. તેમજ શત્રીપાત રૂપી દરીયામાં ડુબેલાને જે કાઢે, તેના ઉપકારના બદલામાં પોતાની સર્વ મીલકત તેને આપે તેપણ થોડી છે.

શત્રીપાત જવર—(એટલે ત્રિદોષ જવર) વાયુ વગેરે દોષ કેટલાએક

જવર.

૨૫

નીમિત્તથી પ્રકોપ પામ્યા હોય તો તેથી જે જવર થાયછે, તે કષ્ટ સાધ્ય જાણુલો, કેમકે ત્રણોનો પ્રકોપ છે, હવે એક દાષ મરવાનું' ઓસડ કરીયે તો બીજા જે દાષોનો વધારો થાય છે.

શન્નિપાતનું લક્ષણ—જીભ કાળી તથા ખરખરી, આંખો તણાચેલી તથા નજર બીવરામણી તથા આંખો લાલ અને તેમાંથી પાણી ટપકે, તરસ ઘણી, હાડકાં દુખે ગાયન કરવું તથા નાચવા વગેરે બકબકાટ પસીનો ઘણો અથવા મુઠલ પણ નથી આવતો. ઘડીમાં બળતરા, ઘડીમાં શરીર તાકું, આંખોમાં ઘેન તથા બકવા અથવા અવાચક થાવું મોંમાં, ગળામાં ડામોળીઆ જેવું ખુચવું. માંથુ કપે, ગળામાં તાંતવાગે, કાનોમાં તમરાં બોલે, ઉદ્રસ, શ્વાસ ઉપડે અરૂચી, ભ્રમ, નિદ્રાનાશ; મળ, મૂત્ર, ઘણીવારે અલપ સ્વલપ થાય; નાડીનું તીવ્રપણું, પેટનું ભારે થવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

શન્નિપાત ઊપર—પીપરીમુળ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ વાવડીંગ, ખામ્હી, ભાંગરો, ત્રિકુટ, ચીત્રક, કાયફળ, કમળકંદો, એનો ઊકાળો એક માસા ગુગળની સાથે આપવો. રાસ્ના, હરંડેળ, ભોરીંગણી, રીંગણીનું મુળ, નગોડ, પહાડમુળ વજ, ચવક, એનો ઊકાળો એક માસો ગુગળ નાંખી આપવો,—એટલે શન્નિપાત, પશીનો, સરકી, બકબકાટ, શુળ, હાંફ, કફ, સુવાવડો રોગ એઓનો નાશ કરેછે. આકડાનું મુળ, ધમાસો, દેવદાર, કરીયાતુ, રાસ્ના, નગોડના પાન, વજ, પુવાડીયો સરગવાની છાલ, પીપર, પીપરી મુળ, મરી, ચવક, સુંઠ, અતી વીખ નીકળી, ભાંગરો, એઓનો ઊકાળો શન્નિપાત, ધનુરવાત, દાંત બેસેલા તે, પરશેવો સ્વાસ, શુવાવડો રોગ, એઓનો નાશ કરેછે.

કર્ણુમુળ—શન્નિપાત જવરના અંતે કાનના નીચે થડમાં સોજે આવી, ગુમડા જેવું થાય તેનો ઉગમ માંહેથી હોયછે. તે રોગ અસાધ્ય અથવા કસ્ટસાધ્ય જાણવો એ કર્ણુમુળ મૃત્યુનું બીજું તેડું છે.

કર્ણુમુલ ઊપર—જળો સુકાવવી, લોહી કઢાવવું, તેથી ગ્લાની આવી ઘણાજ આતુર થાય તો, ઘી પીવા આપવું, રાસ્ના, સુંઠ, બીજો રાતું મુળ, દારૂ હલદર, પુવાડીયો એ ઓસડોનો લેપ કરવો; ઉપર પોટીસ બાંધી પકવવું, અને

૧ શન્નિપાતના આશરે ત્રિશથી વધારે ભેદ છે તથા તેઓની ઘણી સુક્ષ્મ પરીક્ષા છે તથા તે સાધારણ વૈદોને પણજાણવા ઘણા કઠણ છે, એટલો સુક્ષ્મ વિચાર લખવાનો પણ, ઊપયોગ નથી, તેથી આ પુસ્તકમાં તે ભેદો લખ્યા નથી નીધંટ પ્રકાશમાં જોયા.

૨૬

જવર.

તેના મુખમાં જુના ધીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ નવી નાંખતા જવી, એટલે પડતમામ નીકળી માંસ ભરાયછે, એવું ન કરી એતો માંહેલું માહે પાકી હેઠે છાતીમાં ઊતરેછે, કીંવા કાનમાંથી વેહવા લાગેછે તે છેકજ અસાધ્ય થઈ પડેછે. એમાટે બહારમાં પાડી સાફ થાય તેમ કરવુ.

શનિપાત ઊપર બીજા ઉપાયો—કડવુ કરીયાતુ, પીતપાપડા, ગળો, કચોરો, રાસ્ના, પીપર, કમળ કંદો, મેંદી, ભોરીગણી, દેવદાર સુંઠ, હરડેદળ, ધમાસો બ્રાહ્મી એઓનો ઉકાળો, ત્રિદોષ જવર, દિવસની નીદ્રા, રાતનો ઊજાગરો, તરસ, ઉદ્રસ, શોક, બળતરા, દમ, એ સર્વ મટાડેછે. એજ ઉકાળામાં, મધ અને પીપર નાંખી લીધો હોય તો જીર્ણજવરને વીશમજવર પણ જાયછે.

જીર્ણજવર—(એટલે હાડી તાવ) ઘણા દિવસ શરીરમાં, રહેલોજે, જીણા તાવ, તેજ કારણ પેહલો મોટો તાવ આવ્યો હતો તે તાવના ત્રણ ભાગ તો આસડ વગેરે ઉપાયથી ગયા, અને ચોથા ભાગનો તાવ તેની પરવા ન રાખતાં તે તેમજ શરીરમાં રહ્યો હોય તે આગળ ઉપર હાડકામાં પ્રવેશ કરેછે; તેની ઊપેક્ષા કરી હોય તો આગળ પાંડુરોગ, ક્ષયનો પરીણામ થાયછે

જીર્ણજવરનુ લક્ષણ—દિવસે દિવસ મંદ ગતીથી અહાર ઓછો થાયછે, અનાજ પાચન થતું નથી, ઝાડો સાફ થતો નથી, હાડકાં તપેલાં રહેછે, મોઢે પાણી છુટેછે, શુક ધાતુ પાતળી છતાં ક્ષીણપણું ઇત્યાદી લક્ષણો જાણવાં. જીર્ણજવર કદાચ પુરી પીડા એકદમ કરતો નથી. તોપણ દિવસેદિવસ વધારે પીડા કરનારો થઈ પ્રાણ નાશ કરનાર રોગ ઉત્પન્ન કરેછે.

જીર્ણજવર ઊપર—નહાનાં બીલીનાં ફળ, કીરમજઅજમો, પાહાડમુળ, પુંવાડીયો, ટેડું, એનો ઊકાળો લીધો હોય તો જીર્ણજવર તદ્દન જાયછે, પેટશુળ, માથાનું શુળ, શ્વાસ, કાસ, એઓનો નાશ થાયછે, પીપર અને જુનોગાળ, બમણો મેળવી લીધો હોય, તો જીર્ણજવર, અજરણ, અગ્નીમંદ, ઉદ્રસ, અડચી કરમ, શ્વાસ, એ સર્વેનો નાશ થાયછે. ગળોનો ઉકાળો પીપર નાંખી દેવો, એટલે કફથી ઉત્પન્ન થયેલો જીર્ણજવર જાયછે. જીરું, અને ત્રણ વરસનો જુનો ગાળ એ ભેગાં કરી નીત્ય સવાર સાંજ લેવું. ગળોનું સત્વ ધી સાકરની સાથે અથવા મધ સાકરની સાથે લેવું ગળો, નહાના ગોખડ તથા તેના ચોથા ભાગની સુંઠ એનો ઊકાળો સાકરની સાથે આપવો. તેથી સાત દિવસમાં જીર્ણજવર જાયછે, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત થાયછે, ધાતુ જમવા લાગેછે. કાળીધરાખ, ગળો, કાકડશીંગી, નાગરમોથ, રતાંજલી; કંક, પહાડમુળ, સુંઠ, કરીયાતુ, ધમાસો, વાળો, ધાણા, પન્નકાષ્ઠ, કાળો વાળો,

જવર.

૨૭

રીંગણીનું મુળ, કમળ કંદો, લીમડાની સળીયો, એ સર્વનો ઉકાળો લીધો હોય તો જીર્ણજવર, અરૂચી, શ્વાસકાસ, સોજો, અજીરણ, એ રોગ દૂર થાય છે. ગળો, પીપરી મુળ, પીપર, હરડે, લવીંગ, લીમડાની અંતરછાલ, ઘોળીમુખડ, સુંઠ, કડુ, કરીયાતુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ, સર્વ જવરોનો નાશ કરે છે. આમળા, શીંધા-લોણ, ચીત્રક, હરડે, પીપર, એનું ચુર્ણ કરી, ઊના પાણીમાં આપવું જેથી સર્વ પ્રકારના જવરો જસે. ગાયનું દુધ તોલા ૪ પાણી તોલા ૧૫, પીપર નાંગ ૩ એક કલમના વાસણમાં ઊકાળી, પાણી અવટાઈ જાય એટલે તે માંહેની પીપરો પ્રથમ આવવી, પછી ઊપર દૂધ પીવું તે ઉપર ભાતનું પથ્થ 'મુવર્ણમાલીની વસંત,' અથવા 'લઘુમાલીની વસંત,' અથવા મંડુર અનુપાનની યોજના કરી આપવો. રોજનો એકાંતરો, તરીયો, ચોથી ચોતાવ એઓનાં કારણો.—જેનો તાવ તરતજ ગયેલો છે તેણે કુપથ્થ પદાર્થો એટલે દુધ, માંછલાં, વગેરે ભારે અનાજ, ખાટું, તીખું, ખાધાથી અદ્યપદોષ ઉત્પન્ન થઈ તે સાત ધાતુઓમાંથી કોઈપણ ધાતુમાં વ્યાપી તરેહ તરેહના વીશમ જવરોને ઉત્પન્ન કરે છે. ખાટા વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી પીત વગેરે દોષ કોપાયમાન થઈ પહેલાથી પણ વીશમાદી જવર ઉત્પન્ન થાય છે.

રોજના જવર ઉપર—અરકુસો, કંડુ પડવળ, ત્રિકૂળા, કાળી ધરાખ, ગરમાળાનો ગોળ, લીમડાની સળીયો, એનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાંખી પાંચો. કાળી ધરાખ, કંડુ પડવળ, લીમડાની સળીયો, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, ત્રિકૂલા, ગળો, એ સર્વનો ઉકાળો આપવો.

એકાંતર તથા તરીયા જવરનાં વિશેષ કારણો—અતી કોધથી, ક્રીંવા અતી ભયથી, અથવા ભયંકર જંગલ, મોટા અગ્નીની જ્વાળાઓ. તથા બળતુ શરીર જેવાથી, તથા કોઈએક અરાખ ખાવું ખાય છે તે જેવાથી, દેશાંતરને વિષે મરણ પામેલાં સગાંવહાલાંની મરણની ખબર સાંભળવાથી, તથા ભુત વગેરે સાચુ માનનારાઓને તેના વળગાડના વેલુમથી પણ જવર આવે છે.

તે ઉપર ઊપાય—રતાંજળી, પીપર, સુંઠ, વાળો, નાગરમોથ, ઘાણા, એ સર્વનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાંખી લેવો.

ચોથીયા તાવનાં વિશેષ કારણો—'નર સાંસ્વપનાં, મરણ પામેલા માણસોના વાળ'વી ખાધેલાં' માથાં જેવાથી, મોટી લઠાઈ, શુળી અથવા ફાંશીયે ચઢાવેલાંને જેવાથી, તથા ઘણું ભયંકર કર્મ જેવાથી પણ વીશમ જવર થાય છે.

ચોથીયા તાવ ઉપર—જીવું ધી, અને હીંગ એ ભેગાં કરી. જવર આવે

૨૮

જવર.

એટલે નાકમાં નાખવાં 'અગસ્તી યાના' પાંનનો રસ, નાકમાં નાખવો. દેવદાર, આમળાં, સુંઠ, હરડેદળ, અરડુસો, એ સર્વનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાંખી આપવો.

તાઢીયો તાવ—શીતાફળો, કેળાં વગેરે થંડા પદાર્થો ઘણા ખાવાથી, તથા તે ખાધા પછી ઉપર પાણી પીવાથી એ તાઢીયો તાવ ઉત્પન્ન થાયછે. તથા ઘણા ભયથી, કીંવા અતીશે શોકથી પણ આવેછે.

તાઢીયા તાવ ઊપર ઊપાયો—ત્રીકટુત ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પીવું અથવા તાઢ આવતા વેતજ ધુમાડા વીનાના અગ્નિથી તાપવું ઇંદ્રજવ. અરડુસો વાવડીંગ, ગળો, નગોડનાં પાન, ભાંગરો, સુંઠ, ભોરીંગણી અજમોદા એ સર્વનો ઉકાળો આપવો.

સર્વ વીશમ જવર ઊપર—નાગર મોથ. રીંગણી, ગળો, સુંઠ, આમળાં, એ સર્વનો ઉકાળો મધ, તથા પીપર નાંખી આપવો. દારૂ હળદર, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, મજીઠ, ગરમાળાની શીંગોનો ગોળ, પાહાડ મુળ, પીપર, અરજુન વૃક્ષની છાલ, અથવા મરી, કરીયાતું, કોરંટાતું મુળ, પંચકાસ્થ, કુડાની છાલ, ઘાણા, સુંઠ, મોથ, વાળો, રીંગણી, હરડે, પીતપાપડો, કડુ, ધમાસો, ગળો, એરંડાતું મુળ, એ સર્વનો ઉકાળો આપ્યો હોય તો ધાતુ ગતજવર, સર્વ વીસમ જવર, ત્રિ-દોષજવર, ભુતજવર, દુર થાયછે. કડવાં પંડોળ, જેસ્ટી મધ, હીમજ, કડુ, મોથ, એ સર્વનો ઉકાળો આપવો. અડુરસો, મોથ, ગળો, સુંઠ, એનો ઉકાળો મધ પીપરના સાથે આપવો. માહા શીત જવરાંકુશ-હરતાળ ૮ ભાગ, સંખ ચુર્ણ ૪ ભાગ મોરથુત ૧ ભાગ એને કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી. શરાબમાં નાખી ગજપુટ દેવો. થંડુ થયા પછી પાણું ખલ કરી મૂકવું. તે ૧ અથવા ૨ ચણી ભસ્મ જીરૂ તથા સાકરની સાથે આપવી. તે ઉપર એક ધુંટો પાણી પીવું. પથ્થ દહી ભાત-એ 'ઓસડથી' સર્વ વીશમ જવર જાયછે. ગળો, આમળાં, ઉલી રીંગણી, સુંઠ, મોથ એ સર્વનો ઉકાળો, પીપર, અને મધનીસાથે આપવો. હરડે દલતુ ચૂર્ણ, મધમાં આપવું. વર્ધમાન પીપર આપવી. જીરૂ તથા તેમાં તેથી બમણો જીરૂનો ગોળ મેળવી આપવો. અથવા ત્રિકલ્પાતુ ચૂર્ણ ગોળનીસાથે આપવું કડવું પડવળ, કડવું જેડી મધ, હરડે દળ, નાગરમોથ, એનો ઉકાળો આપવો. એક લીડી પીપર મધની સાથે આપવી. ચીકણા, આમળાં, સાલવણ. કડુ, પીપર, કાળી ધરાખ, નહાતું બીલું, ભોરીંગણી, રતાંજલી અતી વીખની કળી, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, એ સર્વનો ચોથા ભાગનો ઉકાળો રાખી તેમાં ૧ ભાગ ઘી નાંખી ફરી તે ઉકાળો તાપઉપર મુકી એકલુ ઘી બાકી રેહે ત્યાંસુધી, ઊકાળવો પછી તે ઘી પીવું એટલે, વીશમ

જવર.

૨૯

જવર, ક્ષય, માંધાતું શુળ પેટશુળ, અરૂચી, સુષ્કા, શોષ, સંધિગત ઊબ્જ વાયુ એ સર્વનો નાશ થાયછે.

અભ્યુજવર—એટલે વાયુરોને જડ પદાર્થો તથા શાક, પાલા, કંદ, ફલો એ ઘણા ખાધાજથી, ભોજન થયા પછી તરત ખાવાથી, અભ્યુ થઈ તાવ આવે છે. તેનાં લક્ષણો ઓઝકાર, ઉલટી, ભ્રમ, માથું દુખવું, કેડ પાંસળીઓ ગુદ ને પેટનું દુખવું અરૂચી, શોષ, મોહ, હેડકી એ લક્ષણો થાય છે.

અભ્યુજવર ઊપર—ભોરીંગણી, પીત્તપાપડો, એનો આઠમો ભાગ ઉકાળો આપવો. કરીયાતું, સુંઠ, ગળો, પીપર, નાગરમોથ એ સર્વનો ઊકાળો આપવો. અજમોદ, હીમજ, કચોરો, સચળ, એનું ચૂર્ણ ઊના પાણીની સાથે આપવું.

રક્તજવરનું કારણ તથા લક્ષણ—આપણને ભાવ્યા વીના લાડવા વગેરે પદાર્થો ખાવા, સુરાપાન, કુસ્તી કરી પવન લેવો, ખરાબ થયેલી જગોત પાણી પીવું, કાચુ પાકું માંસ ખાવું, હાથી ઘોડા ઉપર એસી જલદીથી જવું, એવા કારણોથી લોહીમાં બીગાડ થઈ જવર આવે છે. એનું લક્ષણ; ઉલટી, બડ-બડ, શરીર તથા નેત્ર રાતાં થવાં, નાકમાંથી લોહી પડવું, ઘણી અતીશે બલતરા ભ્રમ એ લક્ષણો થાય છે.

રક્તજવર ઊપર—નાગરમોથ, પીત્તપાપડો, રતાંજળી, જેસ્ટીમધ, ધરાખ, વાળો, સીવણ, કાકોલી, ઘાણા એનો ઉકાળો આપવો. તથા પીત્તજવરના ઉપાયો કરવા. લોઈ કઠાવવું.

મંથ જવર—(એટલે મધુરો) એનું લક્ષણ અતીસાર, બળતરા, મોહ, ભ્રમ, જવર, ઉલટી, તરસ, નિંદ્રા આવતી નથી, મોં ઉપર રતાસ, તાળવું, જીભ, એ સડાં પડેછે ગળા ઉપર રાધ જેવી ઘોળી થાયર, આંખોમાં ઘેન, એવા લક્ષણો થાયછે.

મધુરો ઉપર ઇલાજ—નાગરમોથ, પીત્તપાપડો, જેસ્ટી મધ, કાલી ધરાખ, એનો આઠમો ભાગ ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાંખી આપવો. રતાંજલી, વાળો, ઘાણા, પીત્તપાપડો, સુંઠ, નાગરમોથ, એનો ઉકાળો કરી આપવો અથવા માંખી ગાળમાં નાંખી આપવી તથા વડનાં પાન, તથા બાજરીના લોટનો ઉકાળો કરી આપવો. અથવા કુદીનો, જંગલી તુળસી, કાળી તુળસી, એ ત્રણેનો રસ કાઢી, તેમાં સાકર ત્રણ માસા નાંખી ત્રણ દિવસ સુધી આપવો. ૧ નાગરમોથ, ૧ કપુર,

૩૦

જવર.

૧ મધુરી, ૧ જંગલી તળસી, ૧ પીત્તપાપડો, ૧ સુઠં, એ સર્વનો ઉકાળો કરી આપવો. તેથી મધુરોજવર સારો થાયછે.

જવરની અંદર બળતરા ઉપર—આગળના દિવસે રાતે ધાણા ખાંડી પાણીમાં પલાળી મૂકવા. સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં સાકર નાખી લેવું.

જવર ગયા પછી કાઈકશર રહી હોય તેઉપર ઊપાય—આમ્લીની છાલ, ગળો, દેવદાર, ભેરીંગણી, સુઠં, કમલકદ્દા, એનો ઉકાળો આપવો. તાવની કસર, દમ એનો નાશ થઈ, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે.

જવર શાંત થયા પછી—મોઢું કડવું થાયછે તેઉપર કડુનો ઉકાળો લેવો, અથવા તેનું ચૂર્ણ પાણીની સાથે લેવું. કાય ફળ, ઘાસનું ફૂલ, મોથ, ધાણા, કાકડસીંગી, હરડે દલ, આમ્લીની છાલ, પીત્તપાપડો, સુઠં, દેવદાર, એનો ઉકાળો શેકેલી હીંગ તથા મધ નાખી લેવો, એટલે, અરૂચી, ઉદ્રસ, ગળામાં હેનો રોગ, દમ, એ દુર થાયછે. સીંધાલોણ તથા બીજે રાતો ગરભ, એની ઘીમાં ગાળી કરી લેવી, તેથી મોતે સ્વાદ આવી અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાયછે. બીજે-રાતો ગરભ મીઠું, એ ઘીની સાથે આપવું, અથવા દાડમનું ચૂર્ણ, મીઠું, એ ઘીની સાથે આપવું. આમાં, સીંધાળાંણ, ચીત્રક સુળ, હીમજ, પીપર, એનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીની સાથે આપવું, એટલે સ્વાદ, પાચન શક્તી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, તથા ઝાડો સાફ એવી રીતે થાયછે.

પાછો ફરેલો તાવ તેઉપર—કડુ, વાળો, અતીવિષની કળી, પીત્તપાપડો, મોથ, એનો ઉકાળો. વાયુ વગેરે દોષનો વિચાર કરી મધ, અથવા સાકર, વગેરે અનુપાનની યોજના કરી આપવો.

જવરના દર્શ ઉપદ્રવો તે એવા કે—અતીસાર અથવા ઝાડો બંધ, તરસ ઉદ્રસ, સ્વાસ, અંગ દુઃખનું, ઊલટી, અરૂચી, હેડકી, મૂર્છા, છાતીમાં દુઃખનું, એમાંથી એકાદો થાયછે અથવા અનેક થાયછે.

જવર જવાના પૂર્વે સ્વરૂપનું લક્ષણ—તૃષ્ણા ધર્મઉપર પ્રવૃત્તી, ભ્રમ, તરસ. ઝાડો સાફ, બેભાન થઈ પડવું, કંઈકવું, ગાત્રોને બદબો, ઊલટી, એવા લક્ષણો થાયછે.

૧ મોઢે બરો આવે છે તે.

જવર.

૩૧

જવર ગયા પછીનાં લક્ષણ—શરીર હળવું, મુખપાક, ધર્મ ઉપર વાસના, સર્વ ઇંદ્રિયોને પેત પેતાના હાલચાલ વિષે શક્તી, છીંકો, અનાજ ઉપર ઇંછા, માંયામાં ચળ, અને ગ્લાની, તથા મોહ, એનો નાશ એ લક્ષણો થાયછે.

અતીસાર.

અતીસારનું કારણ—ભારે પદાર્થો, ઘણા ચીકણા પદાર્થો, ઘણા લુખા પદાર્થો, ઘણા ગરમ પદાર્થો, પાતળા પદાર્થો, ઘણા મોટા લાડવા, તથા મોદક, ધીકેલાં ઇંદ્યાદી ઘણા શીતલ પદાર્થો, તથા વાયરા પદાર્થો વધારે ખાધાથી, તથા જમતા વેંતજ ફરી જમવું, પુંડ્ર ન પાકેલું એવું અન્ન ખાવું, અજીરણ ઉપર ખાવું, વધારે જમવું, ચીકણા પદાર્થો પીવા, તથા ઉલટી, જીલાખ, એનો ઘણો ઉપ-યોગ કરવો, ઘણું મૈથુન કીંવા ઇંછા છતાં સ્ત્રીનો અલાલ, અપથ્ય વગેરે શેવન, ભય, શોક, અતી સુરાપાન, નરશીજગાઓનું પાણી પીવું, જે ભાવતું નથી તે ભક્ષણ કરવું, જે રૂતુમાં જે ભોગવવું જોઈએ તેની ખેડ, પાણીમાં ઘણી વખત રહેવું, મળ, તથા મૂત્ર રોંધી રાખવાં; તથા કરમનો કોપ થયો છતાં, ઇંદ્યાદી કારણોથી અતીસાર ઉત્પન્ન થાયછે.

અતીસારની સંપ્રાપ્તિ—રસ, પાણી, મુત્ર, પરસેવો, કંક્ર, મેદ, પીત્ત, તથા લોહી, એ ઉદકમય ધાતુઓ ઘણો પ્રકોપ પામી અગ્નિને મંદ કરી, મળ ચુકત થાયછે અને વાયુ વડે હેઠલા ભાગમાં પ્રેરણા કરી છતાં ગુદા વાટે પડવા માંડેછે.

અતીસારનું લક્ષણ—કંટી, ગુદ, એમાં પીડા, પટ ફુલવું, અનાજ ન પચવું, ગાત્રો ઢીલાં થવાં થોડીક વાર વાયુ રોંધાવો, ઝાડો ખંધ, તથા ઝાડો યાયછે તે વખત ફુવા પાણી, શીણ ચુકત, વગેરે, વીકારો થાયછે.

જવર અતીસાર—આમ અતીસાર, પકવ અતીસાર, રકત અતીસાર, શોક અતીસાર તથા ભય અતીસાર, વાયુ વગરે દોષથી, ઉત્પન્ન થએલો અતીસાર, એવા ઘણી પ્રકારના અતી સારોછે.

અતીસારનું અસાધ્ય લક્ષણ—ઉલટી, દુઃખ, જવર, ઉદ્રસ, કંક્ર, શ્વાસ, તરશ, રોહ, સોજો, શૂળ, હેડકી, તથા ઘોવણ જેવા જીલાખો, તથા તેમાંથી સડેલા જેવી દુરગંધી આવેછે. એવાં લક્ષણો થાય તે અસાધ્ય જાણવો.

જવર અતીસાર—(એટલે તાવમાંથી લાગુ થએલો અતીસારતે.) તેઉપર

૩૨

અતીસાર.

ચિકિત્સા જ્વર પ્રકરણમાં લાંઘણનો જોગ કહેલો છે તે અહીં પણ કરવો. ઇશબ જોળનો ઉકાળો આપવો અથવા ઇસબ જોળ પલાળી. સાકરની સાથે પાણીમાં આપવો. સુંઠ, ગળો, રતાંજલી, કુડાની છાલ, નાગરમોથ, કરીઆતું એ એસડો સરખે ભાગે લેઈ ઉકાળો કરી આપવો, એટલે ઉલટી બળતરા, તરસ, સોજો જ્વર: યુક્ત અતીસાર એ રોગ દુર થાય છે. ગળો અતી વિષની કળી, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, મોથ, કરીઆતું, સુંઠ, એ સર્વનો ઉકાળો જ્વર અતીસારનો નાશ કરે છે. રતાંજળી, વાળો, કુડાની છાલ, પહાડ મુળ, કમળ કંદ, ધાણા, ગળો, કરીઆતું, નાગરમોથ, કુણુંબીલું, અતીવિષની કળી, સુંઠ, એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો, એટલે અતીસાર, ઉલટી, તરસ, બળતરા, અરૂચી, એનો નાશ થાય છે. કુણુંબીલું, કીરમાણી અજમો, પુંવાડીઓ, કાળીપાટ, ટેકુ, પહાડ મુળ, અતી વિષની કળી, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુડાની છાલ, કકુ, ગળો, સુંઠ, એનો ઉકાળો આપવો. તેથી જ્વર અતીસાર, ઉદ્રસ, ઉલટી, રવાસ, શુળ, એવા રોગ દુર થાય છે. પંચધાન્ય એટલે વાળો, કુણુંબીલું, મોથ, સુંઠ, ધાણા, એનો ઉકાળો સર્વ પ્રકારના અતીસારોને દુર કરે છે. આદાનો રસ, કુંટીએ ચોળચો હોય તો ઘણું કંઠણ અતીસાર હોય તે પણ મટે છે.

સોક અતીસાર ઉપર—દેવદાર, અતી વિષની કળી, પહાડ મુળ, નાગરમોથ, મરી, કુડાની છાલ, એનો ઉકાળો સોક અતીસારનો નાશ કરે છે.

પીત્ત અતીસાર ઉપર—ધાણા, વાળો, લીંબુ, નાગરમોથ, એનો ઉકાળો, આપવો. ઇંદ્રજવ, મોથ, સોપારી, ધાયટીનાં ફૂલ, બીલું, લોધર, સુંઠ, એના ચૂર્ણથી બમણો જોળ નાંખી છાશમાં અરવાળી આપવું. સુંઠ, ધાયટીના ફૂલ, કાંટાવાળા સેંમલનો યુંદ, અજમોદ, એનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. નસોતર તમાલપત્ર, ચીત્રક, બીલું, દાડમની છાલ, એનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું, એથી અતીસાર નાશ પામી જઠરઅગ્ની પ્રદીપ્ત થાય છે.

રક્ત અતીસાર ઉપર—કુડાની છાલ, નાગરમોથ, લીંબુ, અતી વિષની કળી, વાળો એનો ઉકાળો રક્ત અતીસાર. તથા આમશુળ, એનો નાશ કરે છે. દાડમની છાલ, કુડાની છાલ, લીંબુ, એનો ઉકાળો મધ, નાંખી આપવો. ચાખાના ધોવણમાં મુખડ ઘસી તેમાં મધ તથા સાકર નાંખી આપવું. એટલે રક્ત અતીસાર દુર થઈ, બળતરા, શોષ, એ પણ મટે છે. બીલીનું ચૂર્ણ જોળની સાથે આપવું. એટલે રક્ત અતીસાર પેટશુળ, આમશુળ, એનો નાશ થાય છે. જાંબુઆંબો, આમલી, એના કુણાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં બકરીનું દૂધ નાંખી આપવો. આંબાની ગોટલી છાશમાં અથવા ધોવણમાં ઘસીને આપવી.

અતીસાર.

૩૩

જીરણ અતીસાર ઊપર—ધાવડીનાં ફૂલ, મોથ, આમળાં, પહાડમુળ, ઘાસનાં ફૂલ, જેષ્ઠીમધ, બીલું, જાણું તથા આંખાની અંતર છાલ, સુંઠ, અતિ વિષની કળી, લોધર, વાળો, એનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવણમાં અથવા છાશની સાથે આપવું.

આમ અતીસાર—એટલે અત્રરસનો પાક સારો થતો નથી, તેથ આમાંશ થઈ મળની સાથે આમાંશના જીલાબ થાયછે.

આમાંશ અતીસાર ઊપર—પ્રથમ ઝાડો થવા સાડ હીમજે (ધીમા ત-જેલી હોય તો ઘણીજ ગુણકારી છે.) પીપર, એનું ચૂર્ણ, ઉના પાણીની સાથે આપવું. પહાડ મુળ, બીલુ, ધાવડીનાં ફૂલ, કુડાની છાલ, વાળો, નાગર મોથ, લોધર, રતાંજલી, દાડમની છાલ, એનો ઉકાળો કરી મધની સાથે આપવો. તેથી શુભયુક્ત આમ અતીસાર તથા રક્ત અતીસાર જાયછે. સુંઠનો ભુકો કરી તેને ધીનો કરમે આપી એરડાના લીલાપાનમાં પરીકું બાંધી ચુલાની ભરહાડમાં સેકી તેની બરાબર સાકર નાંખી તોલો અરધો તોલો બે ટાણે આપતા જવું. એટલે આમ અતીસાર બંધ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે. ધાણુ સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલું, એનો ઉકાળો આપવો. વરોયાલી, સુંઠ, ધાણુ, વાળો, બીલું, હરડે, આમળાં, એ ધીમાં તળી પ્રથમ ઊના પાણીની સાથે આપવાં. પછી છાશની સાથે આપવાં, આમનો ઝાડો થવા સાડ ઉના પાણીમાં નાંખી આપવું. ઝાડો થયા પછી થંડા પાણીમાં ધી નાંખી આપવું. સુંઠ, ગોળ, તથા ધી એની ગોળી કરી આપવી. એટલે આમનું પાણી થઈ, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે કુણું ચીલડું લઈ તેમાં સીંધા લોણ તથા હીંગ, થોડીકસી ભરી એરડાના પાનમાં વીંટવું અને તે ચુલાની ભરહાડમાં સેકી ખવાય તેવી રીતે તે ગરમ ચીલડુ ખાવું, તેથી આમનું પાણી થઈ આમ અતીસાર પણ બંધ થાય છે. ખસખસ, વરીયાળી સુંઠ એ અડધાં કાચાં સેકી તેનું ચૂર્ણ સાકરની સાથે અથવા છાશમાં લેવું.

પકવ અતીસાર ઊપર—મોચરસ, સુંઠ, મોથ, પહાડમુળ, લોધર, ધાવણીનાં ફૂલ, એનું ચૂર્ણ દહીં અથવા છાશમાં આપવું.

સર્વ અતીસાર ઊપર—ચોખું અરીણુ, તથા કેશર, બરાબર લઈ વાટવાં અને તેની ચનોડી જેવડી ગોળીયો કરી રાખવી. એકેક ગોળી સવારે તથા સાંજે આપવી. કુડાની છાલનો ઉકાળો સોળમો ભાગ રાખી તેમાં અતી વીખની કળીનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. પારો, તથા તેથી બમણો ગંધક એ લેગાં વાટી તે તથા ત્રીકદ, અને પચ લવણ (એટલે ટંકણખાર, મીંદુ, સીંધવ, વડાગર મીંદુ, સંચળ) દિવજવ, એ સર્વ ઓસડોનું ચૂર્ણ કરી તે બે અથવા ત્રણ માસા ચુર્ણ ચાર તોલા કાશમાં

૩૪

અતીસાર.

અથવા છાશમાં નાંખી આપવું. રતાંજળી, વાળો, કુડાની છાલ, ઇંદરજવ, પાહુ-કમુળ, પદ્મકાચ, ધાણા, ગળો, કરીયાતું, મોથ, અતીવિષની કળી. વેલકાચરી, મુંઠ, એનો ઊકાળો મધ નાંખી આપવો; એટલે સર્વ અતીસાર જવર દુર થાય છે.

સંગ્રહણી.

સંગ્રહણીનું કારણ—અતીસાર ગયો છતાં જઠરાગ્ની મંદ થાય છે તેમાં વાયડુ અથવા ભારે અનાજ ખાધાથી આમાંશ થઈ અગ્નિનું સ્થાન ભ્રષ્ટ થાય છે એમાટે આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે. તેને સંગ્રહણી કહે છે અથવા અતીસાર વીના પણ ભારી અનાજ ખાવાથી કીંવા કોઈ બીજા કારણથી સંગ્રહણી રોગ થાય છે, તે સંગ્રહણી દિવસેદિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શૂળયુક્ત આમને છાંટે કીંવા એક બે દિવસ બંધ પડી એક દિવસે આમયુક્ત મળ વારંવાર પડે છે, ફરી એક બે દિવસ તેવું થઈવળી પડવા લાગે છે, કીંવા ભડભડાટના સાથે ઝાડો થાય છે, અથવા ચુંથા પાણી પડે છે.

સંગ્રહણીનું સ્વરૂપને લક્ષણ—સંગ્રહણી એટલે અગ્નિનું સ્થાન તેના આશ્રય વડે વાયુ વગેરે દોષ કોપ પામી ઊપર લજ્યો રોગ થાય છે. તે સંગ્રહણી, તેનું લક્ષણ—જે આમ પડે છે, તે આમમાં ઘણી દુરગંધી તથા મરડો આવે છે.

વાયુથી ઘડીયે ઘડીયે આ ફરો ચડે છે, અને પીત્તથી પડે છે તે કાચો આમ પડે છે. કિંવા તે આમ પકવ થઈને પડે છે.

સંગ્રહણીનું પુર્વ રૂપ—તરસ, આળસ, અશકતપણું, તથા જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે, જેથી અનાજનું ઉલટું પાચન, એટલે કરપાઈ ગયા જેવું થાય છે, તથા તેનો પાક ઘણીવારે થાય છે, તથા શરીર ભારે થાય છે, અને વાયડું ખાધા ઉપર ઘણી પ્રીતી હોય છે. વાત સંગ્રહણી, પીત સંગ્રહણી, કફ સંગ્રહણી, આમ સંગ્રહણી ગુદમ સંગ્રહણી, રક્ત સંગ્રહણી, એવા તેના ભેદ છે. તે સંગ્રહણીના ઉપદ્રવ અગ્નિ મંદ, સોજો, નીસ્તેજપણું, અન્ન ન પચવું, અન્નનો તીરસ્કાર, ગ્લાની, તરસ, દુબ-ળાપણું, શ્વાસ, છારોડીઆ ઓડકાર પેટ ફુલવું, એવા ઉપદ્રવો થાય છે.

સંગ્રહણી ઉપર—ઓસડનો ઊપાય કરવા પેહેલાં દીપન, પાચન; અજમોદ, મુંઠ, વાળો, ધાણા, અતીવિષની કળી, નાગરમોથ, જંગલી ગાંજો એનું ચુર્ણ આપવું.

વાત પીત્ત કફ એથી ઊતપન્ન થએલી સંગ્રહણી ઉપર ઓસડ—ગળો.

સંગ્રહણી

૩૫

અતી વિષની કળી, નાગરમોય, એનો ઊકાળો આપવો. મરી, ગોળ, ગંધક, સાજીખર, વછનાગ, પીપર, ધંતુરાનાં બીજ એ એસડો એકઠાં કરી બીણાં કરવાં. ભાંગતું પાણી નાંખી, ફરી બે પોહાર સુધી ખલ કરી, તેની ગોળીયો ચણાડી ચણાડી જેવડી કરી રાખવી, તેમાંથી એક અથવા બે ગોળી ઉના પાણીની સાથે અથવા છાશની સાથે આપવી. પારો, ગંધક, અતીવિષની કળી, હીમજ, આ બ્રક ભરમ ત્રણ ખાર, (જવખાર, સાજીખાર, ટંકણ ખાર.) મોચરસ. વજ, એનું ચૂર્ણ કરી ભાંગના પાણીમાં. તથા લીંબુના રસમાં, ખલ કરી બેચણાડી જેવડી ગોળીઓ કરવી, તેમાંથી સવારમાં એક ગોળી મધમાં નાંખી તેમાં શાંખ ભરમ, એક ચણાડી ભાર નાંખી આપવી.

ગુદમ સંગ્રહણી ઊપર—ઘેટળી, મરી, અમૃત વેલ, સુંઠ, ચીત્રક, હર-ડેહલ, કરંજ બીજ, બીણું, એનો ઊકાળો, સર્વ સંગ્રહણીનો નાશ કરેછે સુંઠના ઊકાળામાં સરખા ભાગે ઘી નાંખી ફરી તાપ ઉપર મુકી થોડક અટવ્યા પછી તેમાં ડાંગરની ધાણી ચોળી, તે પીવું, એટલે પ્લીહા, આમવાયુ, તપા સંગ્રહણીનો નાશ થાયછે.

રક્ત સંગ્રહણી ઊપર—પાહાડ મુળ, અતીવિષની કળી, ઇંદ્રજવ, કુડાની છાલ, મોય, કડુ, ધાવડીના ફલ, સુંઠ, લીંબુ, રસાંજન, એનું ચૂર્ણ; ચોખાલુ ધોવણુ, તથા મદ, એની સાથે આપવું, કરીયાતું, કડુ, નાગરમોય, ઇંદ્રજવ, ત્રિકટુ, એ સરખા ભાગે, તથા એ સર્વથી બમણી કુડાની છાલ, કીંવા ટૂલો, ચીત્રક બે ભાગ, તથા એ સર્વથી બમણો ગોળ, એનું એકઠું ચૂર્ણ કરી ચોગણુ પાણી લેઈ તેમાં આપવું, એટલે રક્ત સંગ્રહણી પાંડુરોગ, અતીસાર, કમલો, અડચી, મેહ, એનો નાશ થાયછે. સાજીખાર, જવખાર, સીંધાલોણુ, સંચળ, વડાગરૂ ત્રિકટુ, ચવક, અજમોદ, ચીત્રક, પીપરી મુળ, છરૂ, વરીયાળી, એ સર્વનું ચૂર્ણ ઊના પાણીમાં અથવા બોરડીની છાલના ઊકાળામાં, કીંવા છાશમાં અથવા દેશ, કાળ વગેરે જોઈ બીજા અનુપાનની સાથે આપવું, એટલે સંગ્રહણી, બીદર ગુદમવાયુ, હરસ, એ સર્વનો નાશ થાયછે. સાજીખાર, પીપર, પીપરી મુળ, ચવક, ચીત્રક, મરી, સુંઠ, મીઠુ, ટંકણ ખાર, સીંધાલોણુ, વડાગરૂ, સંચળ, ગોળ, સેકેલી હીંગ, અજમોદ, એનું ચૂર્ણ, દાડમના રસમાં, અથવા બીજેરાના રસમાં, તથા બોરડીના ઊકાળામાં આપવું, એટલે સંગ્રહણી, હરસ, એનો નાશ થઈ મુખને રૂચી આવેછે, તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે. સંચળ, ચીત્રક, મરી,

૧ દારૂ હલદરનો આડમો ભાગ ઊકાળો રાખી તેમાં બકરીનું દુધ ચોથા ભાગનું નાંખી તાપ ઊપર મુકી મુક કરેછે તે રસાંજન.

૩૬

સંપ્રહણી

એનું ચુર્ણુ છાશની સાથે લેવું, એટલે સંપ્રહણી, ઉદર, ગુદમ, હરસ, અગ્ની મંદ, પ્લીહા, એ સર્વનો નાશ થાયછે ચીત્રક, ચવક, સુઠં, ખીલું, એનું ચુર્ણુ છાશની સાથે આપવું. મોથ, ઇંદ્રજવ, ખીલું, વાળો, સોપારીનું ફૂલ, એનો ઊકાળો, ખકરીનું દૂધ ગરમ કર્યોવીના શરખા ભાગે નાંખી આપવો, એટલે આમ સંપ્રહણી, રૂધીર સંપ્રહણી, એનો નાશ થાયછે. મરી, હાંગળો, સાજીખાર શોધેલો ગંધક, પીપર, વછનાગ, એ સર્વ ઓશડો એક એક તોલો તથા ધંતુરાનાં ખીજ પા તોલો, એ પ્રમાણે એકઠાં કરી ખલમાં ઝીણાં કરવાં, પછી ભાંગના રસમાં ફરી બેપોહાર સુધી ખલ કરી ચણેડી જેવડી ગોળીયો કરી મુકવી અને એક અથવા બે ગોળીયો છાશમાં આપવી, કુડાપાક, તથા પંચામૃત પરપટ્ટી આદી ઓસડોપણ સંપ્રહણી ઉપર ઊપયોગીછે.

હરસનું કારણ—નખળાઈથી તથા મરચાં વગેરે તીખા પદાર્થો અતી ભક્ષણ કરવાથી તથા કેશી પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ઝાડો કખજ થાયછે, તેથી તથા ઘણું કણછાવું, ઘણું દોડવું, ઘણું મથથુન, મઘ વગેરેનું ઘણું સેવન, રાતનો ઊભગરો, શોક, ઇત્યાદી કારણોથી હરસ થાયછે તે હરસના છ પ્રકારછે.

હરસ ઉપર ઊપાય—સુકેલા સુરણનું ચૂર્ણ ૮ ભાગ, ચીત્રકમુળ ૪ ભાગ, હીમજ ૧ ભાગ, સુઠં ૧ ભાગ, પીપર ના- ભાગ એ સર્વ ઓસડોનું ભેગું ચૂર્ણ કરી પછી ૧૪ ભાગ ગોળ લેધ તેનો પાક કરવો. અને તેમાં તે ચૂર્ણ નાંખી તેનાં ચોસલાં કરવાં, તેમાંથી રોજ ૧ અથવા ૨ ખાવાં એટલે અગ્ની મંદ હરસ, ઝાડો ખંધ, એ રોગ દુર થાય છે. ખીલુડીના ઝાડનાં લીલાં ફેલો ખાધાં હોય તો કીરમ, ગુદમ, હરસ, સંપ્રહણી, એ રોગ દુર થાય છે. લાળળુનો રસ, તથા બી સરખે ભાગે કરી આપવું, લોહી પડતું હોય તો માંખણ અને તલખાવા અથવા માંખણ, નાગકેશર, સાકર, એ એકઠાં કરી ખાવાં સુઠંનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું તલભીલામું, હીમજ એની ગોળી ગોળમાં કરી આપવી, એટલે સ્વાસ, કાસ, પાંડુબવર, હરસ એ રોગ દુર થાય છે. ઉન્હાળીના મુળ, દહીમાં આપવા. રાળનો ભુકે, તથા સરસીયુ તેલ, એ એકઠું કરી તેનો ધૂમાડો આપવો, ખારેકનો ઠલીયો ઝીણો કરી ધૂમાડો આપવો, કડવી, લીંબોળીઆનું ખી, તેલમાં તળી તેલમાંજ ખસ કરવું, અને તેમાં થોડુંક મોર થુતુ ફૂલાવેલું નાખવું. તે મલમ રશના કોટાને લગાડવું, એટલે તે ખરી પડે છે. સીંધાલોંણ, સાકર કોળાનું ખી, કાંજમાં વાટી કોટાને લેપ કરવો, પીપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું, સાકર કોળાના ઉકાળા વડે ગુદ ઘોવી, એરંડીઉં સાકરની સાથે પીવું કડવા સુરણ નાકકડા બીમાં તળી માંખણ તથા સાકરની સાથે આપવા. મુળાનાં પાન બીમાં તળી સાકરની સાથે ખાવાં. સંખજ, કલધ, સફેતો, સોનાગેર, ફટકડી ફૂલાવેલ, મુરડાસીંગી, મીણ હલદર, એવાસી માંખણમાં ખલ કરી, અથવા એરંડીઆમાં ખલ કરી ચોપડવું.

હરસ.

૩૭

ઘોળી જસુંદીની કળીઓ, તાજ ધીમાં તળી ખાવી, માણસના કેશ, સાપની કાંચલી, વાવડીંગ, આકડાનું મુળ, ખીજડાનાં પાન સીંગડાની છોલ, હીંગ, એ સર્વનો ધૂમાડો આપવો.

કાસસ્વાસ.

કાસ એટલે ઊદ્રસ તેનું સ્વરૂપ—વાયુ વગેરે દ્વાપ કોપ પામવાથી પ્રાણ વાયુનું ઉદ્દાન વાયુના સાથે અથડાવું થઈને મોંની રાહે કફ પડે છે. અથવા અમસ્તી ઉદ્રસની ઢાંસ આવે છે.

કાસ થવાનું કારણ—મોં તથા નાકમાં ઘણા ધુમાડો જવાથી, તથા વાયુ દ્વાપ પામવાથી અપકવ અન્ન રસ ઊંચો ચઢે છે તેથી અથવા ઘણું ચાલવાથી, તથા મળ, મુત્ર, વાયુ, છીંકો એ રૂંધાવવાથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઈ ઉદ્દાનવાયુની સાથે તેનું પછડાવું થાય છે તેથી કાસરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

કાસરોગ, વાતકાસ, પીત્તકાસ, કફકાસ, ઊરક્ષતકાસ, ધાતુક્ષયકાસ ઇત્યાદી છ પ્રકારના છે.

સ્વાસ એટલે દમ-તેહુંડકી તથા કાસ ઉત્પન્ન થવાનાં જે કારણો તે થકીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

કાસ તથા સ્વાસ એ ઊપર—કફ હોય તો બીલું, ફીરમાણી અજમો, પુંચાડીઓ, પાહાડમુળ, કાળી પાટ એનો ઉકાળો પીપર તથા મધ નાંખી આપવો. નાગરમોથ, સુંઠ, હરડેદલ, એ સરખા ભાગે તથા એથી ખમણા ગોળ નાંખી ગોળીયો કરવી, તે ગોળી ત્રણ દીવસ લીધી હોય તો કાસ, સ્વાસ, જાય છે. બકરીનું મૂતર, તથા તેટલુંજ બેહુડાનું દલ, એની ગોલી કરવી તે મધની સાથે લીધી હોય તો ઉદ્રસ, દમ, એ રોગ દુર થાય છે. ઘણા અજમોદ, લોહલસમ, છરૂ, એલચી, તજ જવંત્રી એ સર્વ ઓસડો સરખા ભાગે તથા તેથી ખમણું આદુ તથા ગોળ લેઈ એ સર્વનો પાક કરવો તે પાક ખાધો હોય તો ઊદ્રસ, હરસ, જવર, પીત્રસ, કફ, ગુદમ ક્ષય રોગ એ સર્વનો નાશ થાય છે આદાનો રસ મધ નાંખી લેવો એટલે ઉદ્રસ, દમ, એ સમુગાં જાય છે. અરડુસાના રસમાં મધ તથા સીંધાલૂણ નાંખી લેવો. લવીંગ, મરી બહેડાનું દળ, એ સરખે ભાગે તથા એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાલ અથવા ઘોળો કાથો નાંખી બાવળની અંતરછાલના ઉકાળામાં ગોળીયો કરવી. તે ગોળી મોંમાં રાખવાથી એક પોહોરમાં ઉદ્રસ મટે છે. અરડુસો, ઘણા,

૩૮

કાસરવાસ.

હળદર, ગળો, બ્રાહ્મી, પીપર, સુંઠ, રીંગણી સર્વનો ઉકાળો બે માસા મરીની ભૂકી તથા સાકર નાંખી લેવો. વાત, કફ એઓનું કમી જસ્તીપાણું એટલે પીત્ત વધારે હોય તો ૩ ભાગ સાકર, તથા ૧ ભાગ સુંઠ, કફનો વધારો, કીંવા વાયુનો વધારો હોય તો બેઝી સરખા ભાગે લઈ, તેનો ઉકાળો આપવો. એટલે ઊદ્રસ દમ, વાયુ, પીનસ, કફ એ સર્વનો નાશ થાય છે. તથા નજર સાફ થાય છે, તેજની વૃદ્ધી થાય છે, છાતીના રોગનો નાશ થાય છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ભોરીંગણીનો ઉકાળો, પીપર તથા સાકર નાંખી આપવો, પીપર, પીપરીમુળ, બેહુડાં સુંઠ એનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાંખી આપવો. સુંઠ બ્રાહ્મી એનો ઉકાળો મધ સાકર નાંખી આપવો, અરડુસાનો ઉકાળો સાકર મધ નાંખી આપવો. રાસ્ના, અતીવીપતી કળી, દેવદાર, પદ્મકાસ્ટ, ત્રિકુલા, ત્રિકુટ, વાવડીંગ એ સરખા ભાગે લેઈ એનું ચુર્ણ કરી મધ, તથા તાજ ધીની સાથે બોરના પ્રમાણે લેતા જવું એ ચુર્ણને.

ચીંતામણી ચૂર્ણ કહે છે—સુંઠ, પીપરીમુળનાં ગઠોડાં, બેહુડાં, એનું ચુર્ણ મધની સાથે લેવું એટલે કફનું પાણી થઈ ઊદ્રસ હેઠે બેસે છે. સુંઠ, મરી, પીપર, એનું ચુર્ણ મધ તથા તાજ ધીની સાથે આપવું. સરશીયું તથા ગોળ, એ બેઝી સરખા ભાગે કરી આપવાં.

કાસરવાસ ઉપર વળી ઉપાય—ભાંગરાનું મુળ, કાયફળ, દેવદાર, રોહી-સનું ધાસ, નાગરમોથ, સુંઠ, ધાણા, કાકડશીંગી, વજ, પીત્તપાપડો, હીમજ એ સર્વનો ઉકાળો કરી તેમાં બાજરી જેટલી હીંગ તથા મધ, નાખી આપવો, એટલે જ્વર, કાસ રવાસ, કફ, મુખરોગ, ગળાનો રોગ, વાયુ એ રોગ દૂર થાય છે. આકડાના ફૂલોમાં હેની રવઘઓ લેઈ તેમાં સરખે ભાગે મરીનો ભુકો નાંખી ચાર ચાર વાલની ગોળીયો કરી તેમાંથી એક એક ગોળી આપવી. લીલી ભોરીંગણીનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાંખી આપવો, ભાંગરાનું મુળ, કાકડશીંગી, કાયફળ, ત્રિકુટ, કોસ્ટ, કોળીજણ, સીંધાલુંણ, મોથ, ધમાસો, જીરૂ, શાહાજીરૂ, જવખાર, સાજખાર, ચીત્રકમુળ, અજમોદ, એ સર્વનાથી બમણોગોળ નાંખી તેનું ચાટણું કરી મધની સાથે આપતા જવું. કાસ, રવાસ, કફ, અગ્રી મંદ, પાંડુરોગ, ગુદમ, હેંડકી રાજ્યક્ષમા-રોગ, જ્વર, હરસ, દર્પીહા, ઊર્ધ્વવાયુ, આનાહવાયુ, એ સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પીપર, પદ્મકાષ્ટ, લાખ, રીંગણીફળ એનું ચુર્ણ મધ તથા ધીમાં આપવું એટલે ક્ષયકાસ દૂર થાય છે. હળદર, દારૂ હળદર, મનસીલ, એ ઓસડો થોડાંક અથક ચરો કરી ચીલમમાં નાંખી તમાખુની પેઠે તાણવાં, એટલે કફ પડે છે. કળથી, સુંઠ-ભોરીંગણી, અરડુસો, પુસ્કર મુળ, વરીયાળી એનો ઉકાળો સાકર નાંખી આપવો ભાંગરાનું મુળ, સુંઠ, એનું ચુર્ણ આદાના રસમાં નાંખી તેમાં સાકર મેળવી

કાસરવાસ.

૩૯

આપવું. પીપર, મિંઢળ, સીંધાલોણ, એનું ચુર્ણ ઉના પાણીમાં ત્રણ માસા, અથવા પાંચ માસા આપવું, એટલે કફ પડી સ્વાસ બેસેછે. મોરના પીંછાની ભસ્મ, તથા પીપરનું ચુર્ણ મધમાં મેળવી તે વારંવાર ચટાડવું શુવરના દૂધને, માખણમાં શક્તિ પ્રમાણે એક, બે, કીંવા ત્રણ માસા સુધી આપવું, તેથી વમન થસે, તથા જીલાબ પણ થસે, ઉપર દહીં ભાત ખાવો, એ પ્રમાણે ત્રણ પાંચ કીંવા સાત દિવસના છટાથી આસડ આપવું. આકડાના પાનનો રસ એક કીંવા બે તોલા સુધી આપવો તેથી વમન થઈ કફ તથા પીત્ત પડસે, તેનો ઊતાર, ઘી અને ભાત; અથવા એકલું ઘી પાવું, અથાળ, કીંવા નવટાંક ઉનું પાણી લઈ. તેમાં ઝીણું કરેલું નીમક નાંખી પીવું, તેથી વમન થઈ, કફ તથા પીત્ત પડી, છાતીનો ખુલાશો થસે, તે ઉપર ઘી ભાત ખાવો. ગરમીથી છાતીમાં કફ, સુકાઈ ગયો હોય તો જેસ્ટી મધનો ઊકાળો કરી તેમાં સાકર નાંખી પીવો. બે બે પૈસા ભાર ઉના પાણીમાં તાજુ ઘી, તથા મધ, અને સાકર, તથા થોડું સીંધાલુણ નાંખી પીવું. એવું બે ચાર વખત કરવાથી કફનો દ્રવ થતું પડે છે, તથા કાસ, સ્વાસ, બેસી ગળું તથા છાતીનો ખુલાસો થાય છે. ઘણા, વરીયાળી, સુંઠ, મરી, પીપર, જેસ્ટીમધ, એ સર્વનો ઊકાળો કરી તેમાં સાકર તથા થોડું સીંધાલુણ નાંખી આપવાથી. કફ છુટી છાતીનો ખુલાસો થાય છે. ઘણા કફ ભરાયો હોય તો ઉના ચહામાં અરડુસાનો રસ, તથા સાકર તથા મધ તથા બે ચણાદી ભાર સંચળ નાંખી આપવો એલચીદાણા, અને સીંધાલુણ, તાજ ઘીમાં મેળવી ચાડવું.

સ્વાસ કુંડાર માત્રા—પારો ૧ લાગ ગંધક ૨ લાગ મનસીળ ૧ લાગ વચ્ચનાગ ૧ લાગ ટંકણખાર ૧ લાગ તથા મરી ૮ લાગ એનો સારો ખલ કરી ત્રીકટું ચુર્ણ તેમાં ૬ લાગ નાંખી બે અથવા ત્રણ દિવસ ખલ કરી સીસીમાં ભરી મૂકવું, તે બે ચણાદી જેટલું ચુર્ણ, નાગરવેલના પાનની સાથે આપવું એટલે સ્વાસ દુર થાયછે, અને નાકમાં તાણું હોય તો શન્નિપાત મૂંછા અપસ્માર; અતીમોહ, એ રોગ દુર થાયછે.

ઊરક્ષત કાસનું કારણ, નથા લક્ષણ—ઘણું મધ્યુન, સરીર ઉપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો પંથ કરવો. મલચુદ્ધ કરવું, ઘણો ગાંબે તાણવો અતી સુરા પાન કરવું, અતી રૂક્ષ પદાર્થ લક્ષણ કરવા. ઈત્યાદી કારણોથી વાતાદી દોષ કુપીત થઈ. તેણે કરી શુક્ર ધાતુનો મારગ રૂંધાવાથી ધાતુનો કફાંશ થાયછે, અને શુક્ર ધાતુનો ક્ષય થવાથી ઊંજ ધાતુ પણ સુકાવા લાગેછે, તથા સરીર વીર્ય વિનાનું થાયછે. તેથી છાતીમાં વાયુનો વધારે પછાડો થવા માંડેછે. તેથી છાતીમાં ક્ષત થાયછે. પ્રથમ સુકી ઊદ્રસ આવેછે, પછી મોંની રાહ રક્ત મિશ્રીત કફ પડવા લાગેછે; છાતીમાં તથા કંઠને પીડા, જ્વર, સુકી ઊદ્રસ, સ્વાસ, તરસ, એ થાયછે. પારેવું ઘોરેછે, તેવુંગળું બોલવા લાગેછે, પાંસળીયો વગેરેના

૪૦

કાસરવાસ.

ઠેકાણે પીડા, તથા સર્વ સાધા દુખવા લાગે છે અને છાતીમાં ધા'થવાની' પેડે લાગે છે. એને ક્ષતકાસ કહે છે, એ નવો હોય તો કસ્ટસાધ્ય છે.

ક્ષતકાસ ઉપર—બેદાણા, ઊસવા, મુગલાઇ બેદાણા, જેસ્ટીમધ, ધાણા એ ઓસડો રાતે ભુદાં ભુદાં પલાળી મુકવાં, અને સવારે દાતણ કરવા પછી તે ચોળી તેનું પાણી લેવું તેમાં સાકર નાંખી પીવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત અથવા ત્રણ વખત લેતા જવું. ધાણાને લાખનુ ચૂર્ણ મધ, તથા ધીમાં આપવું. શંખ છરાની ફાકી ધી સાખરમાં આપવી. ધાણાખાંડી તેના પાણીમાં ગુલકંદ ચોળવો, તે પાણીમાં ધરાખ, બેદાણા, તથા મોગલાઇ બે દાણા, રાતે પલાળી મુકી સવારે તેમાં તાબું ધી તથા મધ નાખી લેતા જવું. મોતીની ભસ્મ, અથવા પરવાળાની ભસ્મ, કીંવા એ બેઝી ભસ્મો, તથા મધ તાજ ધીમાં લેવું. ગળેાનુ સત્વ તથા ગુલકંદ, એમાં મોતીની ભસ્મ અથવા પરવાળાની ભસ્મ કીંવા બેઝી નાખી તાબું ધી તથા મધની સાથે લેવું. આમલીના કચુકા જરા સેકી તેની છાલ કાઢી નાખવી પછી તેમાંથી બે કચુકાનુ ચૂર્ણ મધ તથા તાજ ધીમાં લેવું. વિગેરે બીજની ધરાખ ૧ ભાગ, તાબું ધી ૧ ભાગ તથા મધ ૧ ભાગ એ એક બરણીમાં ભરી તેનુ મોં બંધ કરવું. અને તે બરણી ડાંગરમાં દાટવી, પંદર દીવસ અથવા મહિના પછી કાઢી તેહુથીમાં રોજ સાંજ સવારે મળી તોલો, અથવા દાડ તોલો ખાતા જવું તે ઉપર પછી ગહુ, ચોખા, ધી, માંખણ, મધ, સાકર, મીઠું, થોડુ ભીંડાનુ શાક વગેરે ખાવું. તીખું, તેલવાળુ, ખાટું મુદલ ખાવું નહીં.

આમવાત.

આમવાતનું કારણ—વીરૂદ્ધ આહાર, વીરૂદ્ધ ચેસ્ટા, અગ્નિ મંદ, પગપર બેસવું, ચીકણું અનાજ ભક્ષણ કરી તરતજ ઘણા વ્યાયામ કરવો. કીંવા તરતજ મુવું, તથા ઘણી નીદ્રા, અગ્નિ મંદ છતાં ભારે પદાર્થ ખાવા, એ સર્વ પ્રકારે કરી આમવાત થાય છે, પેટમાં આમાં સતો ભરાવો થવાથી તેમાં જે વાયુ પેશેલો હોય છે. તેની સેહજગતી રોધાવાથી તે સાંધામાં પેશે છે તેથી સાંધા ઝલાય છે અને દુખવા લાગે છે તે આમવાયુ, વાત, કફ, શન્નિપાત, એવા ભેદ કરી ચાર પ્રકારનો છે.

આમવાતનું સ્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણો—વાયુ વગેરે દાષ કોષ પામવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; તેથી અનાજનો રસ પકવા યતો નથી, અપકવ રહે છે, તેને આમ કહે છે, તેરગોને રસ્તે સર્વ સરીરમાં વ્યાપી સર્વ શરીરને પીડા કરે

ઊરૂસ્તંભ.

૪૧

છે, તથા કફવાયુ એકદમ કેડના સાંધામા પેશી, સર્વ ગાત્રો મંદ કરે છે. તે આમવાયુથી અંગ દુખવું, જ્વર, અરોચક, તરસ, આળસ, શરીર ભારે થવું, અપચો, સર્વ અંગને સોજા જેવી થાથર આવે છે; તે ઈત્યાદી લક્ષણો થાય છે. જેમાં શુભ વધારે હોય છે તે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો, તથા જેમા બળતરા વધારે હોય છે તે પીત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો અને જેમાં સુસ્તીપણુ તથા અંગ ભારે હોય છે તે કફથી ઉત્પન્ન થયેલો. તથા ત્રણે લક્ષણો યુક્ત હોય તો તે શત્રિપાતથી ઉત્પન્ન થયો એવું જાણવું, તે ધણુ કરી કસ્ટ સાધ્ય હોયછે.

આમવાત ઊપર—લઘુ×પંચ મુળ, અશ્લેષ પંચમુળ, એના ઊકાળામાં સરખા ભાગે એરંડીયુતેલ નાંખી આપવો. સુંકનો ઊકાળો એરંડીઆના તેલ સાથે આપવો એટલે કેડતુ શુળ, પીઠતું શુળ, પેટતું શુળ, તથા પેડતું શુળ અંધ થાયછે. રાસ્ના, ગળો, સુંક, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, વાવડીંગ એ સર્વના ઊકાળામાં ઊકાળા જેટલું એરંડીયુતેલ નાંખી આપવો. ગળો, સુંક, એરંડમુળ, આસંધ એના ઊકાળો આપવો. રાસ્ના, ગરમાળાનો ગોળ, દેવદાર, સુંક, ગળો, સાંટોડી, ગોખરૂ, એરંડમુળ એના ઊકાળામાં એરંડીયુતેલ નાંખી આપવો. ગળોનો ઊકાળો એરંડીયુતેલ નાખી આપવો. ગળો તથા સુંક, એના ઊકાળામા સાજાખાર નાખી આપવો. ચીત્રક, કંક, પાહાડમુળ, ઇંદ્રજવ, અતી. વીષની કળી, ગળો, દેવદાર, મોથ, સુંક, હીમજ, એતુ ચુર્ણ ઊના પાણીમાં આપવું. પાશેર ખજૂર પાણીમાં ચોળી પાવી એટલે એક દિવસમાં આમવાયુ મટી જાયછે.

ઊરૂસ્તંભ.

ઊરૂસ્તંભ ઊપર—ભીલામાં, પીપર, પીપરીમુળ એતુ ચુણ મધમાં મેળવી આપવું. ગોમુત્રમાં સીંધાલોંણુ નાંખી ઊકાળવું અને તેની આડૂ આપવી. કરંજીયું, આસંધ, આકડાનાં મુળ, દેવદાર, દાડહળદર એ પાણીમાં વાટી ઊતું કરી લેપ કરવો. ભેંસોગુગળ, ગોમુત્રમાં ખલ કરી લેપ કરવો. અથવા ગોમુત્રમાં ગુગળ નાંખી તે પીવું. અથવા ધીમાં ગુગળ ખાવો. નખ તેલ લગાડવું. નારાયણ તેલ લગાડવું.

× રીંગણી, ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરૂ.

* બેલમુળ, સીવણીમુળ, પુંવાડીઓ, પાહાડમુળ, ટેંટુ.

÷ ઊરૂસ્તંભ એટલેસાથલો ઝણાય છે અથવા સુની પડે છે.

૪૨

વાયુ રોગ.

વાયુ રોગ.

વાયુના રોગ ઊપર—અજમા, સુંઠ, પીલુડીનાં ખી, એ સરખા ભાગે લઈ તથા તેથી બમણા જીનો ગાળ એ એકડું ખાંડી અરધા તોલા પ્રમાણે ગાળીયો કરવી, તે રોજ ધીની સાથે એક એક ગાળી આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ દૂર થાય છે.

સર્વ વાયુ તથા સંધી વાયુ ઊપર—હીરાખોળ, હીંગળો, તથા ગુગળ, એ સરખા ભાગે એશડો ગાયના દુધમાં ખલ કરી, આશરે ચાર ચાર ચણાઈ ભારની એક એક ગાળી કરી અનુપાનયોજી આપવી. પક્ષઘાત, કર્ણનાદ, અરદીતવાયુ, મન્યા=સ્તંભ, એ ઉપર ચીકણાનું મુળ, અડદ, કૌવચનું મુળ, રોહીસધાસ, રાસ્ના, આસધ, એરડમુળ, એના ઊકાળો કરી તેમાં હીંગ તથા સીંધાલોણ નાંખી આપવો. જે અથવા ચાર તોલા લસણ ફાલેલું લઈ કુટવું, તેમાં હીંગ, જીરૂ, સીંધાલોણ, સંચળ, ત્રીકડું, એ સર્વનું ચુર્ણ એક એક માસો નાંખી ગાળીઓ કરવી, તે સકતી જોષ લેવીયો, જેથી પક્ષાઘાતવાયુ, ઊરસ્તંભ, કીરમ, શુળ, કેડનું શુળ, પીઠનું શુળ, પેટ સંમંધી વાયુ, ઇત્યાદી સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે.

ધનુર વાયુ ઊપર—કાળી તળસી, કાંદો, આદુ, તથા લસણ એઓનો રસ ભેગો કરી ત્રણ માસા ખીવા આપવો, અને બાકી રહેલો અંગે ચોળવો.

અરદીત વાયુ ઊપર—અડદનાંવડાં, ધીમાં તળી માંખણ સાથે ખાવા.

કૌસ્ઠશીરસ વાયુ ઊપર—ગળો, અને ત્રીફળા, એના ઊકાળામાં ગુગળ નાંખી આપવો. કેડનું શુળ, તથા સંચારી વાયુ, ગૃધસી વાયુ ઉપર એરંડીઆ માંહેની ઘોળી મીઝ કાઢી દુધમાં નાખવી, અને તેને તાપ ઊપર ચઠાવી માવો કરી ખાવો. દુધમાં અસેળીઆની ખીર કરી ગાળ અથવા સાકર નાંખી આપવી. કેડ, સાચળો, પીઠ, ત્રીક એ સંમંધી વાયુ તથા ગુદમ, શુળ, ગ્રધસી ઊદાવર્ત, હનુસ્તંભ એ

* અરધાંગવાયુ. + કાનમાં કરી તથા નગારા વગેરે શબ્દ થવો. † મોઢું વાકું થઈ.
= ગરદન ઝલાએ છે. + એટલે એકાએક રકતદોશ વડે ટેંચણને રસે જોયડી સીઆળના માથાની પેઠે થાય છે તેને જાણવો કહે છે.

વાયુ રોગ.

૪૩

ઊપર આદાના અથવા બીજેરાના રસમાં તેલ અથવા ઘી નાંખી આપવો, અથવા ચંદનખટવાના રસમાં ગોળ નાંખી આપવો.

ગૃધ્રસી તથા ઊરસ્તંભ વાયુ ઊપર—હાથની નસ ખોલાવવી. એકલું એરંડીયું આપવું. અથવા ગોમુત્રમાં એરંડીયું આપવું.

સર્વ પ્રકારના વાયુ ઊપર—રાસ્ના, કાંટાસળીયો, મોથ, અદૂરસો, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર, હરડે, ગરમાળો, કચુરો, સુઠં, પીપર, મરી, ભોરીંગણી, ઘાણા, અતીવિપની કળી, શતાવરી, ચીકણામુળ, એરંડમુળ, સુવા, સાદોડી, રીંગણી, એ સરવનો ઊકાળો કરી તેમાં સુઠંની ભુકી નાખી આપવો. ચોગરાજ ગુગળ, ઘીમાં આપવો. સમીર દાવાનળ—લીલામાનો ચોથા ભાગનો ઊકાળો રાખી તેમાં સાકર, ઘી, દુધ, મરીનો ભુકો નાખી આપવો.

જીલસ્તંભ, જડબુદ્ધી મુંગાપણું, એ ત્રણ ઊપર. હલદર, વજ, કોલીજન, પીપર, સુઠં, સાહાજરૂ, અજમોદ, જેડીમધ એ સર્વતું ચુર્ણ મધ તથા ઘીમાં આપવું.

કમળો.

એ રોગ—પાંડુ રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી તથા પીત કરનારા પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી થાયછે. તથા સ્વતંત્ર કારણોથી પણ થાય છે, તે કમળો કુંભકમળો તથા હલીમક એવા ભેદ કરી એ પ્રકારનો છે.

કમળા રોગનું કારણ તથા લક્ષણ—જ્વરાંશ કીંવા જીરણજ્વર છતાં તે લનો પદાર્થ ખાવાથી તથા શરીરમાં જ્વરાંશ છતાં મધ્યુન કરવાથી ઘાતુક્ષીણ થઇ તેથી, અથવા સ્ત્રીનું ધ્યાન લાગવાથી સ્વપનાઅવસ્થા ઘણી થાયછે. તેથી પણ ઘાતુ અતીક્ષીણ થયા છતાં, તેલાળો પદાર્થ ખાવાંમાં આવવાથી. તથા અતીશે પીત કરનારા પદાર્થો સેવન કરવાથી. તથા વાજી કરણના ઓસડો ખાધા પછી ઘણું મધ્યુન કરવાથી. તથા લોહી અને માંસદુષિત થઇ માણસની આંખો, તથા ત્વચા તથા નખો પીળા થાયછે તથા મળ, મુત્ર, પીળા તથા લોહીવર્ણ થાયછે. પીળા દેડકાની પેઠે સરીરનો વર્ણ થાયછે. ઇંદ્રિયો વિકળ થાયછે, બળતરા, અગ્નિસંદ, દુખળાપણું, અરૂચી, ઇત્યાદી લક્ષણો થાયછે.

કુંભ કમળો તથા હલીમકનાં લક્ષણો—કમળો ઘણા દીવસ રહ્યો હોય

૪૪

કમળો.

તો કોઠામાં વાયુ વગર દાષકોપ પામી તેમાંથી કુંભ કમળો થાય છે, તેનાં લક્ષણો મળ, સુત્ર, કાળાં, કીંવા પીતલ્લુમાં થાયછે, અંગને સોજે, આંખો રાતી, ઉલટી, એ રોગ કસ્ટસાધ્ય. પાંડુરોગનીજ થોડીક અવસ્થા વધારે થઈ. હલીમક રોગ થાયછે. તેમાં ઉદ્રસ, દમ, શ્રમ, અને સ્ત્રીવિષે છેકજ અભાવ, ઇત્યાદી લક્ષણો થાયછે. એપણુ કસ્ટ સાધ્યછે.

કમળા ઉપર ઉપાય—દેવકપાસનાં ગીંડવાંતો રસ, અથવા નાગર મોથનો રસ, અથવા દેવડાંગરનો રસ નાકમાં નાંખવો. ત્રીફલા, અડુરસો, કરીયાતુ, લીંબડાની સળીયો, કડુ, ગળો, એ સર્વનો ઉકાળો આપવો. એટલે કમળો તથા પંડુરોગ જાયછે. ગેર, ફટકડી, હળદર, આમળાં, એ સર્વ તાઢા પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. ગાયના દુધમાં સુંઠની ભુકી નાંખી પીવું.

કમળો, કુંભ કમળો, હલીમક, એ ઉપર—કકુત ચુર્ણ સાકરની સાથે આપવું. આમળા, ત્રીફલ, હળદર, એતુ ચુર્ણ મધ, ઘી, સાકર, એમાં આપવું. લોહલસમ મધ તથા ઘીમાં આપવું. દ્રોણપુસ્પીના રસમાં હીંગ ઘસી અંજન કરવું. દેવડાંગરના ફળતુ ચુર્ણ ચોખ્ખાભાર નાકમાં તાણવું. તેથી નાકમાંથી પીળુ પાણી પડી બે પહોરમાં કમળો ઉતરેછે. કડવાતુરીઆતુ ચુર્ણ નાકમાં તાણવું. ચણાની દાલને બાશી તેમાં તેની બરાબર ગાળ નાંખી વાટકુંતે તે પુરણ ત્રણ રોજ ખાવું. તરસ લાગે તો તેજ પુરણતુ ઓસામણ કાઢી મુકેલું હોય તે પીવું, બીજું કંઈ ખાવું નહી. દરરોજ સવારમાં એક રાત્રી સેરડી ખાવી. ઘોળીડુંગળી ને ગાળ તેમાં થોડીક હલદર નાંખી રાતે સુતી વખતે અથવા સવારમાં ખાવું. એ પ્રમાણે શક્તી જોઈ ચોથા ભાગની અરધી અથવા આખી ખાવી.

પાંડુ રોગ.

પાંડુરોગનુ કારણ—ઘણો વિષય, ઘણા લોકોએ ભોગવેલી સ્ત્રીના સંગ કરવો, માંદી, રૂતવંતી, સુવાવડી એવી સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કરવો, શરીરમાં મધ્યુન કરવાની બરાબર શક્તી ન છતાં વિષય વૃદ્ધીનાં ઓશરો ખાઈ ઘણુ મધ્યુન કરવાથી એકાએક શુક ધાતુને બળ થઈ તેમાંથી પાંડુરોગ લાગુ થાયછે. તથા ન મળનારી પર સ્ત્રી ઉપર ઘણી વાસના રાખવી, તથા સ્ત્રી પ્રાપ્ત ન થવાથી તેનાવિશે સંભોગની તરફ મન લગાડી, કરમધ્યુન વગેરે વડે વીર્ય પાડવું, તથા સ્વપન અવસ્થામાં વીર્ય પડવું, તથા ઘણું સુરાપાન કરવું, ખાટા પદાર્થો ઘણા ખાવા, મટાડી ખાવી, મીંઢુ, દુધ, અડદ, લોટ, તલ, તથા માછલાં, એ સર્વતું ઘણું લ-

પાંડુરોગ.

૪૫

ક્ષણ કરવાથી, દિવસે નીંદા, અતી તીખા પદાર્થોનું લક્ષણ, અતી તેલાળા પદાર્થો ખાવા, ઘણા ગાંજે પીવો ઇત્યાદી કારણોથી તથા શોકથી પણ પાંડુરોગ થાયછે. તમાકુ વધારો ખાવી એપણુ એક કારણછે.

પાંડુ રોગનુ પુર્વ રૂપ—ચામડીનું કીચીત વીખાવવું, મોંઢામાં શુક આવવું, મટોડી ખાવા ઉપર ઈચ્છા. હાથ, પગ, ગળીજવા. આંખોને થોથર થવી, મળ, સુત્રને પીળાપણુ, અગ્નિ મંદ, વખત વીના લુખ લાગવી. કામ કરવાનો કંટાળો, મન ઉદાસ થવું, થોડાક જ્વર, ઊલટી, કેઈ વખત સ્વાસ, કેઈ વખત ઉદ્રસ, એવાં લક્ષણો થાયછે. તથા કમળાની ઉપેક્ષા કરી હોય તોપણ પાંડુરોગ થાયછે.

પાંડુ રોગનુ અસાધ્ય લક્ષણ—ખાવડાં, પીંડીઓ, માંથુ, એનો સોજો. શરીરને દુર્બળપણું. શુક, લીંગ, વૃશણ, એ સર્વને સોજો. જ્વર, દમ, સુકી ઉદ્રસ, અતીસાર, મોહ, ઇત્યાદી, અસાધ્ય લક્ષણો જાણવાં.

પાંડુ રોગ ઉપર—સાટોડી, લીખડાની છાલ, કડવું પંડોળ, કંક, સુંઠ, હી મજ, દારૂહળદર, ગળો, એ સર્વનો ઉકાળો આપવો, એટલે પાંડુરોગ દમ, ઉદ્રસ, ઉદરશુળ, સોજો એ સર્વ રોગ મટે છે. હરડાંનું ચુર્ણ ધી તથા મધમાં મેળવી આપવું. મંડુર છાશમાં આપવું પથ્ય છાશ ભાત. ત્રીકટુ, ત્રીફલા, વાવડીંગા નાગરમોથ, ચીત્રકમુળ, એ સર્વનું ચુર્ણ ધી તથા મધમાં મેળવી તેમાં મંડુર નાંખી આપવું. ગોખરૂ, ઘાણા, ગળો, એના ઉકાળામાં મધ તથા સાકર નાંખી આપવો. ગળોનું સત્વ ધી તથા મધમાં આપવું. ભોજનમાં પહેલ વહેલું એક માસો હીંગાસ્ટક ચુર્ણ તેથી ચોગણા ધીની સાથે પહેલા કોળીઆમાં દરરોજ ખાવું. જઠરાગ્ની પ્રદીપ્ત થઈ અહાર વધે છે. પ્રકૃતી પ્રમાણે વીચાર કરી, અભર ભરમ, અનુપાનની ચોજના કરી આપવી. ગંધક, પારો, એ ભેળા ઘુંટી તેમાંથી ચણોઠીભાર ધી તથા મધની સાથે આપવું ઉપર પથ્ય કરવું. અથવા બંગલદમ સેવન કરવી. પીત્તથી ઉત્પન્ન થએલો પાંડુરોગ હોય તો પરવાળાની ભરમ અનુપાનના સાથે આપવું. શાઘેલો ગંધક એક માસો અથવા બે કીંવા વધારે તેમાં સુંઠ, ધી સાકર એ સરખા ભાગે મેળવી બે રાત આપવો. ખાટુ ખાવું નહીં.

ક્ષયરોગ.

ક્ષયરોગનું કારણ—ઘણું મઈથુન, ઘણો પથ્ય કરવો, ઘણું શોક, વીશ+માપન,

+ વખત થયા વીના થોડું અથવા વધારે ખાવું તેવીશમાશન.

૪૬

ક્ષયરોગ.

મળ મુત્રનો અવરોધ, ધાસ્તી રાખવી, ચીંતા કરવી, કોઈએક મોટી આફ-તપડવાથી મનને ઘણું ખેદ કરવો. ઇત્યાદી કારણોથી વાતાદી દ્વાષ કુપીત થઈ તે રસાદી ધાતુનો નાશ કરી ક્ષયતે ઉત્પન્ન કરે છે. તથા કમળો અને પંડુરોગની ઊપેક્ષા કરી હોય તો ક્ષયરોગ થાય છે.

ક્ષયનું પૂર્વરૂપ—સ્વાસ, અંગ શીથળ પડવું, કંઈચુક્ત થુંક, તાળુ શોષ, ઉલટી, અમ્લીમાંઘ, સળેખમ, મોહ, ઊદ્રસ, નેત્રઘોળાશ, હાથ, પગ, આંખો એની તક્ષતા ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે.

ક્ષયનું અસાધ્ય લક્ષણ—ઉદ્રસ, અતીસાર, પાસાંમાંનું શુળ, સ્વરભેદ, અરૂચી, જ્વર એવાં લક્ષણો કીંવા લોહી પડવું, ઊદ્રસ, જ્વર અથવા બલ અને માંસનો ક્ષય થયો હોય તો તે પણ અસાધ્ય જાણવો.

ક્ષયઉપર ઊપાય—અરડુસાનાં પાનનો રસ કીંવા ઉકાળો, મધ નાંખી આપવો; એટલે ક્ષય, દમ એનો નાશ થાય છે. સાકર ૧૬ ભૂગ વંશ લોચન ૮ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, એ સર્વનો એક ઠેકાણે બલ કરી લોટની પેઠે ચૂર્ણ કરવું એનું નામ સીતોપલા ચૂર્ણ. એ ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં બે માસા સાંજ સવાર આપવું, એટલે ક્ષય, ઉદ્રસ, દમ અમ્લી મંદ, અરૂચી, પાસાંમાંનું શુળ, જ્વર, સળેખમ રક્તપીત્ત, હાથપગે ખળતરા, એ રોગ દુર થાય છે. પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, રાખભસ્મ ૪ ભાગ, કોડીની ભસ્મ ૬ ભાગ, મરી ૧૨ ભાગ, ટંકણખાર પારાનો ચોથો ભાગ લેવો એ સર્વનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી ધીમાં આપવું. સોનાનો વરખ ૧ તથા માંખણ, મધ તથા સાકર એકઠાં કરી ખાવું.

ધરાખનો આસવ—ધરાખ ૨૦૦ તોલા, તેથી દસગણ પાણી નાંખી, તેનો ચોથો ભાગ ઉતારવો તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા, ધાવરીના ફૂલો ૫૦ તોલા, વાવ-ડીંગ ૪ તોલા, ગોવલાકાછરી ૪ તોલા, પીપર ૪ તોલા, તજ ૪ તોલા એલચીદાણા તોલા, તમાલપત્ર ૪ તોલા, નાગકેશર ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા એ સર્વનું ચૂર્ણ તેમાં નાંખી હલાવી થોડાક દીવસ રાખી પછી ખાધું હોય તો કાસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત, રાજ્યક્ષમાં એ રોગ દુર થાય છે. બકરાનું માંસ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, એનો ચોથો ભાગ ઉકાળો ઉતારી તેમાં ધી ૬૪ તોલા નાખી ફરી ઉકાળવું પછી તેમાં ભોંયકોલું ૪ તોલા, શતાવરી ૪ તોલા, આસંધ ૪ તોલા, હુકરકંદ ૪ તોલા, જેસ્ટીમધ ૪ તોલા, ગળોનુ સત્વ ૪ તોલા, ચાંદવેલ ૪ તોલા, ચીકણાનું

† ધડુંલો.

ક્ષયરોગ.

૪૭

મુળ ૪ તોલા, એ સર્વત્ર ચૂર્ણ નાંખી હેઠે ઉતારવું. પછી સાકર ૩૨ તોલા મધ ૧૬ તોલા નાંખી હલાવી મુકવું; તેમાંથી રોજ એ અથવા ૪ તોલા આપવું. સુવર્ણ-માલીની વસંત આપવું.

ઊરક્ષત ક્ષયનું કારણ—બલવાનની સાથે મલબુદ કરવું, ઘણી મેહનત કરવી, અંગ ઊપર ઘણો ભાર ઉપાડવો, ઘોડા વગેરેની આગળ દોડવું; મોટા મોટા પથરા ઉપાડવા, એકાએક જોરથી દોડતાં આવી થેકડો મારવો, મોટી નદીમાં તરવું; અતી મધ્યિન, ઘણું સુરાપાન, ગાંજો ઘણો તાણવો, ઇત્યાદી કારણોથી વાયુ વગેરે દોષ કોપ પામી તેમાંથી છાતીમાં ક્ષત થાય છે. તેથી છાતીમાં ઘણી વેદનાઓ ઊત્પન્ન થાય છે. બલ, કાંતી, જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; જ્વર, દર્દન્ય તથા મોંમાંથી કાળા તથા પીળા દુર્ગંધયુક્ત અને પડ્ડ તથા લોહીથી સેલસેલ એવાં કફના ગળકા હ્રમેસાં પડે છે. એ રોગ ઘણું કરી અસાધ્ય બન્યો.

છાતીના ક્ષત ઊપર—લાખનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીની સાથે આપવું. જેઠીમધ તથા ચીકણાનું મુળ એનો ઊકણો કરી તેમાં દુધેલી તથા પીપર, વંશ લોચન એનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. મોતીની ભસ્મ અથવા પરવાણાની ભસ્મ અથવા એ બંને ભસ્મો ઘી તથા મધની સાથે આપવી. પ્રકૃતી જોઈ કાસ, સ્વાસ, સંબંધી છાતીના ક્ષતકાસ ઊપર જે ઉપાયો કહેલા છે તેમાંથી પણ ચોજના કરવી.

નાડીવ્રણ.

નાડીવ્રણનાં કારણ—જે અણુસમજી માણસો તે વ્રણ ઊપર જે સોજો આવે છે તે પાક્યો હોય અથવા અપકવ હોય છતાં તેની ગણતી ન રાખા કુપથ્ય કરે છે. તેથી તે વ્રણપડ, ત્વચા, માંસ, રંગો, નાડી વગેરેનું વીદારણ કરી મારગ પાડે છે તથા અંદર લાંબુ ધર કરે છે. અને પડ નાડી જેવું વહે છે, તેથી તેને નાડીવ્રણ કહે છે.

નાડીવ્રણ ઊપર—શસ્ત્રકીયા તથા ડામ, ખાર વગેરે ઊપાયો કરવા. ગરમાલાની સીંગોનો ગોળ, હળદર, કપાસના મુળની છાલ, એનું એકઠું ચૂર્ણ કરી મધ તથા ઘીમાં બલ કરી સુતરની દીવેઠ તેમાં પલાળી તે વ્રણમાં નાખવી બોરડીની અંતરજાલ, અથવા જંગલી બોરડીની છાલ, તથા મીઠણ, ધતુરાનું ક્રદં ચીકણી સોપારી, તથા ઘોળું લસણ, એ સર્વ વાટી તેમાં થોરનું દૂધ

૪૮

નાડીપ્રણુ.

નાંખી લોદા કરવો તેની દીવેટ કરી પ્રણુમાં નાંખવી, રોજનારોજ નવી નાંખવી. સર્વ પ્રકારના પ્રણુ ઉપર અડધો તોલો ગંધક પા સેર દુધમાં આપવો.

સંઘોપ્રણુ, તથા આગંતુક પ્રણુ—શસ્ત્ર વગેરેના પ્રહારથી જે પ્રણુ થાય છે તથા ઝહેરી શસ્ત્રચક્રી જે પ્રણુ થાય છે તે ઊપર તરત ઉપાય ન થવાથી તે જખમ હાડકા સુધી પહોંચે છે. એજ પ્રમાણે કાંટા વગેરે ખુચી તેલુ સલ્ય નીકળી ગયું એવું લાગવાથી તેની ગણતી ન રાખતાં તે સલ્ય લોહી તથા માંસનો ભેદ કરી અંદર ધર કરે છે, પછી પડ વેહવા લાગી ઘણી વેદના થાય છે. તે સલ્ય જે બાહર ન કાઢી એતો વધારે વ્યાપવાથી તે સલ્ય નીકળ્યા પછી પણ તે ઘા ઊપર ઊપાય કરવો જોઈએ.

તરતના પ્રણુ ઊપર ઊપાય—ધરોનો અંગરસ, તલતુ તેલ, કપીલો દારૂહળદરની છાલનો કલ્ક, એ એકઠાં કરી ધીમા તાપ ઊપર પકવવાં, તે તેલ સીધ થયું એટલે લગાડવું.

પ્રણુરોગ—વાયુ વગેરે દોષ ઘણા દુષ્ટ થયા છતાં પીત્તવાયુના વેગથી રક્ત-દુષિત થઈ ઘણા ઊંડા પ્રણુ થાય છે, પછી એકનો ઉપાય થાય છે ત્યાં બીજે ઠેકાણે એવાં એવાં ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રણુ થાય છે તેને ગંભીર પ્રણુ કહે છે. એની ગણતી ન રાખી હોય તો તેનાં છીદરો માંસમાં ફાટ કરી હાડકા સુધી પોહોંચે છે, તથા સુત્રાઘાતાદી રોગે કરી તે સુત્રનો બાહર પડવાનો જે વેગ તેના વીરૂદ્ધ થઈ રંગોમાં પેસે છે, તેથી રક્તમાંસાદી દુષિત થઈ સર્વ મજબૂત વગેરેનો પડ થવા લાગે છે. પછી તે ઠેકાણે ફાટ કરી બાહર પડે છે. હુવે જે પ્રણુનું મોંહો અંદર છે. તેલુ એકલું ગુમડ હોય છે કીંવા કઠણ ફેડા જેવું હોય છે. તથા ભરેલું હોય છે. તેની વેદના ઘણી તથા તે ઘણા દીવસે પાકનારું હોય છે, એ પ્રણુ કોણી દીંચણ ઇત્યાદી સાંધા ઊપર હોય તો ઘણાજ કઠણ જાણવો.

પ્રણુ ઉપર ઉપાય—તે પ્રણુ પ્રથમ તેલ લગાડી સેકવો, પછી ઊંના પાણી એ સેકવો, ત્યાર પછી લુગડાના ગડા એ સેકવો, ચોથી વખતે લોહી કાઢવું, પછી કુટે એવો ઊપાય કરવો, અને શોધન કરવું, ત્યાર પછી પ્રણુ ભરાઈ આવે એવો લેપ કીંવા મલમ પટ્ટી કરવી. ત્રીફળાના ઉકાળામાં ગુગળ આપવો, કડવા લીંબડાનાં પાન તથા કડવું પડવલ એના ઉકાળાથી પ્રણુ ઘાવું, લીંબડાનાં પાનવાદી મધમાં ભેળવી બાંધ્યાં હોય તો તે પ્રણુનું શોધ ન થાય છે.

જાત્યાદી ધૃત—જાંઘ, કડવો લીંબડો, કડવું પડવળ એનો રસ તથા કડુ, દારૂ હલદર, ઉપલસરીનું સુળ, મજબૂત, વાળો, મીણુ, મોરચુથ, જેસ્ટીમધ, કરં

નાડીપ્રણુ.

૪૯

જનું બીજ, એ સરખા ભાગે લઈ વાટી કલ્ક કરવો, તેકલ્કમાં તેના બરાબર ધી નાંખી હલાવી ધીમા તાપે તે ધી સીદ્ધ કરવું, તે ધી લગાડવું હોય તો બરાબર એ નીકળી ધાબરાઈ આવે છે.

પારદાદી મલમ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, સુરદાડ સીંગ ૨ ભાગ, સંખજીર ૨ ભાગ, કપીલાચુર્ણ ૬ ભાગ, મોરથુતુ સેકેલું ના ભાગ, ધી ૪૮ ભાગ એ એકઠાં સારી પેઠે મીણાં કરી લગાડવાં શોધન થઈ પ્રણુ ભરાઈ આવે છે.

અનુભવી મલમ—શીંદુર ૧ તોલો, ગેર ૧ તોલો, સુરદાડ સીંગી ૧ તોલો મોરથુતુ ૧ તોલો, અને મીણુ ૧ તોલો, પ્રથમ તલનું તેલ લઈ તેમાં મીણુ નાંખવું, અગ્નિ ઉપર મુકી પાતળું થાય એટલે શીંદુર નાંખવું, અને ધીમા તાપથી ઉભરો આવવા દેવો, ને તાર આવી ચીકણું થાય એટલે બાકીનાં ઓસડો તેમાં નાંખી, એક વાસણમાં કાઢી મુકવું. તેહેની પટી આપી હોય તો ચાહે તેવું પ્રણુ, નાડી પ્રણુ, બદ, યુમડું, હોય તો એ મટે છે.

અગ્નિ દગ્ધ પ્રણુ—અંગમાં બળવાથી રક્ત પ્રવાહી નાડીમાંથી નીરંતર લોહિ વહેવાનો જે વેગ તે બંધ થયો હોય તો અગ્નિ, દાહ, ક્ષત થાય છે તેહેની ઊપેક્ષા થઈ હોય તો તે ક્ષત જલદીથી સાફ ન થતાં માંસમાં ભેદ કરી હાડકાને વળગે છે.

અગ્નિ દગ્ધ પ્રણુ ઊપર—પડાળનો કલ્ક તથા સરસીયું એખડું કરી ધીમા તાપે ઊપર ઊતુ કરી મુકવું. તે તેલ લગાડવાથી પ્રણુ મટે છે. ઘેળો પથરો સેકી ઝીણા બલ કરવો, પછી તેમાં તેલ નાંખી બલવું, તે મલમ બળેલી જગ્યા ઉપર લગાડવું. એ પ્રમાણે રાગનું મલમ પાણીમાં ઘેઈ લગાડવું. અથવા કેશ બાળી તેલમાં બલ કરી તે મલમ લગાડવું.

અસ્થીભંગ.

અસ્થીભંગ ઊપર—કોઈ કારણથી હાડકું ભાગે કીંવા છુદાય, તો પેહેલાંથી થંડુ પાણી તે ઊપર છાટવું, ધાર કરી રેડવું, થંડા પાણી વડે થાપડવું, આં ખોતે થંડુ પાણી લગાડી સાવધ કરવો, પછી રાતે મટોડીનો લેપ કરવો, અને તે જગ્યા સારી રીતે બાંધવી. મજક, મહુડાની છાલ, આમલીનાં પાન એ ભેળાં-વાટી ઊતું કરી લેપ કરવો. સો પાણી એ ઘોચેલું ધી, તથા ચોખાનો લોટ એખડો કરી તેપર બાંધવું. પચવ*લકલની છાલનો ઉકાળો કરી તેથી સેકવું, સાધરૂ*ખની

* વડ, જાંબરો, પારસપીપળો નાંદરૂખ, જલગળ'યુ x મરેડીમાં સાંદરૂખકહે છે.

૫૦

અસ્થીભંગ.

હાલ પૂંદી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ આંધવી, એટલે હાડકું સાજું થઇ દરદ મટે છે. આવળની હાલ ૧ તોલો, ત્રીફલા ૩ તોલો અને ગુગળ ૭ તોલો એ એખડાં ખાંડી ગોળીઓ કરી આપવી આવળની હાલનું ચુર્ણ મધમાં આપવું.

ભગંદર.

ભગંદરનું કારણ—હરસનો પરીણામ તથા ગરમીનું દરદ થયું છતાં તે મટવા સાડૂ ઘણું કઠણ ઓસડો સેવન કરવાથી, તથા તીખા પદાર્થો ઘણા ખાવાથી, તથા લુખા પદાર્થો ઘણા ભક્ષણ કરવાથી, તથા ઘણા ઊંઝગરો થવાથી ભગંદર રોગ ઊત્પન્ન થાય છે, તથા ગરમીની ઉપેક્ષા કરવાથી પણ ભગંદર રોગ ઊત્પન્ન થાય છે.

ભગંદરની સંપ્રાપ્તી—ગુદના પડખે એ આંગળમાં ઘણા વસમો ફેરડો થઈ ટૂટી, ગુદ, પેડુ, તથા ભગ એનું વીદારણ કરે છે, એ માટે એ રોગને ભગંદર કહે છે.

ભગંદરનું પુર્વરૂપ એવું છે કે—કેડ, તથા પડખાનાં હાડકાં ડુખે છે, તથા ગુદના વીશે બળતરા, અને ચળ, તથા વેદના, ઇત્યાદી ઉપદ્રવથી ભગંદરનું પુર્વ રૂપ જાણવું.

ભગંદરનો ઉપાય—પ્રથમ લોહી કાઢવું, સોનાની જાડી તાર તપાવી તેવડે છીદ કરવું, પછી ઓપડ ઊપાય કરવો. ચોર, તથા આકડાનું દૂધ એખડું કરી ઘડૂ હળદરની દીવેટ કરી તેમાં પલાળી ત્રણમાં નાંખવી. એટલે ભગંદર સાડૂ થઇ નાડીત્રણ પણ મટે છે. ત્રિફળાના રસમાં ખસાડાનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. પારો, ગંધક, એ લેખાં ઘુંટી કુવારના રસમાં મેળવી ગોળો કરવો તે તાંબાના વાસણમાં મુકી તે ઉપર ભસ્મ દાખવી પછી તે વાસણ ચુલા ઉપર મુકી એક દિવસ સુધી ધીમે તાપ આપવો. થંડું પડ્યા પછી કાઢવું, પછી લીંબુના રસમાં સાત પુટ દેવા તેમાંથી તે માત્રા એક ચણેડી ભાર મધ તથા ધીની સાથે આપવી. પ્રથમ શસ્ત્રથી ફાડીને પછી રૂઝવું એ ઉત્તમ છે.

ઉપદંશ.

ઉપદંશનું કારણ—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓના સંગ થવાથી અથવા દરદ થયેલી સ્ત્રીથી, અથવા જેહુની ચોનીમાં કોઇ કારણથી હુમેસાં ગરમી હોય છે, એવી સ્ત્રીથી સંગ થાય કીંવા હાથના ઘણા કઠોર સ્પર્શ વડે કીંવા કામાતુર થયેલી સ્ત્રીના દાંત તથા નખના સપાટાથી તથા મધ્યુન થયા

* ઉપદંશ એટલે ગરમીનો આજર.

ઊપદંશ.

૫૧

પછી સારી રીતે ઘોડું નથી તો, કીંવા દીધે તથા ખરછટ એવા કેશ વડે દુસ્ત્ર અથવા રોગના ઉપદ્રવથી ખરાબ જે થોની તેના દાષે કરી તથા રજસ્વલા તેમજ શુવાવડી એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી તથા તીખા પદાર્થોનું ઘણુ ભક્ષણ કરવાથી લીંગના વિષે જે રોગ થાયછે તેહને ગરમીનો આખર એવું કહેછે. એ રોગ સ્ત્રીઓને પણ થાયછે.

ઊપદંશ ઊપર ઊપાયો—પટોલ, લીંબડાની છાલ, ત્રિકુળા, ગળો, ખેરસાલ, એનો ઊકાળો કરી તેમાં ગુગળ નાંખી આપવો; આકડાનું મુળ, હીંગળો લીલામાં, અથવા હરતાળ, એ એખઠાં કરી ચલમમાં નાંખી તમાકુની પેડે તાણવાં. તેથી મોઢું આવસે, પછી રોગ સારો થાય ત્યારે ફટકડી, ખેરસાલ તથા આવળની છાલ એનો ઊકાળો કરી કોગળા કરવા. સીમલાનો ગુંદ, ચીકણી સોપારીની રાખ, ખોરડીની છાલનો ભુકો, શાખજીર એ એકઠાં કુટી કપડછાણ કરી રાખવું તે ચુર્ણ ક્ષત ઉપર ભર ભરાવી દાખીને બેશાડવુ. ત્રિકુલાના ઊકાળા વડે પણ ઘોડું; લવીંગ ૧ તોલો, પારો ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, અકલ કરો ૧ તોલો, વાવડીંગ ૧ તોલો, અજમો ૪ તોલો, જુનો ગોળ ૪ તોલો, લીલામાં નંગ ૩૫, પારો તથા લીલામાં એખઠાં કુટી મસળવાં તેમાં પારોમળી ગયો એટલે ગોળ નાંખી ફરી મસળવું, પછી રહેલા ઓસડાનું ચુર્ણ ઘાલી કુટી તેની ગોળીઓ આસરે પાંચ પાંચ માસાની કરી મુકવી. તેમાંથી એક ગોળી સવારમાં ખાવી, ઉપર બીડું ખાવું પથ્ય ફક્ત દુધલાત ખાવો તેવીના બીજી કાંઈ ખાવું નહી, એ ઓસડ સાત દિવસ આપવું. મોટો ઊપદંશ, સંધીશોફ, અસ્તીશોફ, સંધીમુળ, અને કોડ એટલા રોગ મટેછે. મોરથુત ૧ તોલો, લવીંગ ૧ તોલો, ઘોલોકાથો ૧ તોલો, હીમજ ૪ તોલો, એ સર્વનો એક ઠેકાણે ખલ કરી લોઢાની કઢઈમાં નાંખી ૪૦ લીંબુનો રસ તેમાં નાંખી તે રસ સુકાય ત્યાં સુધી ખલ કરવો, પછી તેની ગોળીઓ ૨૦૦ કરવી. તેમાંથી બે વખત એક એક ગોળી ધીમાં આપવી; ચોખા, ધી તથા ગહુ ખાવા બીજી કાંઈ ખાવું નહિ. રસકપુર ૧ તોલો, મોરથુત ૨ તોલો, હીમજ ૪ તોલો, એને ૫૦ લીંબુના રસની ભાવના આપવી. અને સારી પેઠે ખલ કરવો તેની ગોળીઓ તુવર પ્રમાણે કરવી. દરરોજ સાંજ સવાર સાદી ખરડીના કકડામાં ગોળી આપવી. દાંતને લાગવા દેવી નહી, પથ્ય ગહુની રોટલી તથા ધી સાકર તે વીના કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું. વૃધ્ધદાર, સુઠે, લીલામાં, હીમજ, આસંદ, ગોખર, એનું ચુર્ણ કરી તે એક તોલો ચુર્ણ છાશમાં નાંખી તેમાં એક તોલો ગોળ ઘાલી આપવો.

ગરમીનાં ચાઠાંને મલમ—રસકપુર, ઘોલોકાથો, મુરદાડ લીંગ, શાખજીર, માયકળ, અને સોપારીનો કોયલો એ ઓસડો કપડછાણ કરી ધીમાં મેળવી લ-

૫૨

ઝિપદંશ.

ગાડવું. ઇંદ્રીના અંદર ચાઠાં થાય છે તેને ત્રીકળાના ઊકાળાની પીચકારી આપવી. અથવા ફટકડીને કુલાવી પાણીમાં ઓગાળી તેની પીચકારી આપવી. તે પાણીમાં થોડાસો કાથો પણ કોઈ વખત નાંખવો દહીંના પાંણીમાં થોડાસો મોરથુત નાંખી તેની પણ પીચકારી આપેછે. એ ઉપાયથી શાંતી ન થાય તે, ઇંદ્રી જીલાખ પણ આપવો. તેનાં ઓસડો સોરોખાર ન તોલો, કબાખચીની ન તોલો, એલચીદાણા ન તોલો, રેવાંચીની ન તોલો, એતુ ચુર્ણ કરી પાણી તથા દુધ સરખા ભાગે લઈ સવારમાં ૬ માસા ચુર્ણ આપવું, મુત્ર સાફ થઈ રોગ તણાઈ જાય છે.

ગરમી—અંદર થઈ ઇંદ્રીના ઝિપરના ભાગમાં (એટલે વંક્ષણ ઝિપર) લાંબી અને મોટી ગાંઠો આવેછે, તેહેને બદ કહે છે, તેની ઊપેક્ષા થઈ હોય તો તે ઘણું કસ્ટથી તથા ઘણી મુદતે પાકેછે, તે ફુટવાને પણ વીલંબલાગેછે, અને તે વેદના સહન કરવી કઠણ થઈ પડેછે. તેના લીધે ઇંદ્રીને પણ વેદના થાય છે, ફુટયા પછી પડ વહેવા લાગેછે. તેમાં કુપથ્ય થયું હોય તો તે પડ ઇંદ્રીની રાહે પણ વહેવા લાગેછે, એવું થયું એટલે તે રોગ જલદીથી સારો થતો નથી, એમાટે તે બદની ગાંઠો બંધાય એટલે તરતજ તેને ઘણી જલો લગાડી લોહી કઢાવવું. તથા લીંબડાનાં પાન થોડું પાણી નાંખી ફુટવાં તેમાં હળદર તથા ઘી નાંખી ઊતું કરી તેનો પાટો બાંધવો. તેથી આરામ ન થાય તો ફરી જળો લગાડવી. એટલે હળવું પડી થોડુંક રહેલા લોહીનું પડ થાયછે તો પણ તેનો નીવેડો થઇ લેપ વગેરે સાધારણ ઉપાયોથી જલદી મટે છે. એ રોગ સ્ત્રીઓને પણ થાયછે. બીજે ઊપાય ચુનો, તથા લીલામું એકડું કરી તેની ઝિપદ પડી બેસાડવી. કુકડાના ઇંડામાંનું પાણી કાઢી તેમાં સીંદુર તથા રેવાચીનીનો સીરો ઝીણું કરી કપડાને લગાડી પડી મારવી; તે બેંચી કહાડે છે. લસણ, તથા લીલામાં અને સરગવાની છાલ એકઠાં વાટી બદ ઉપર તે થેપલી બાંધવી, એટલે ચાહે તેવું બદ કઠણ હોય તો પણ બસેછે.

શુકરોગ.

શુકરોગ એટલે—ઇંદ્રીના વિષે જે રોગ થાય છે તે જે કામાંધ મુરખ માણસોએ, તે સ્ત્રી વિષયમાં લંપટ થઇ એકાએક ઇંદ્રી ઘણી મોટી થાય તો વિષય સારી રીતે થસે, એવી આશાથી વાત્સ્યા યનાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલા લીલામાં વગેરે લેપના ઊપાયો કરેછે, તે ઊપાયોમાં કમી જરૂરી થવાથી ઇંદ્રી ઝિપર ફેલ્લાને ગાંઠો થાયછે, તેમાટે તેનો ઊપાય ઘણી તજવીજથી કરવો.

શુકરોગ ઝિપર—જળો લગાડી લોહી કઢાવવું ઘી પીવું જીલાખ તથા ઇંદ્રીય જીલાખ આપવો, ત્રિકૂલા તથા ચુગળ એકઠાં કરી તેની ગાળીઓ બ

શુક રોગ.

૫૩

નાવી આપવી. બીજા બાહરના ઊપાય મલમની પટીઓ વગેરે ઊપાય તજ-વીજથી કરવા.

મેદરોગ.

મેદરોગનું કારણ તથા લક્ષણ—કંઈ કરનારો અહાર તથા મીઠું અનાજ તથા મધુર રસ, તથા ચીકણું અનાજ એટલે ગળું તથા મેદા વગેરેના ધીમાં તળેલા પદાર્થોનું લક્ષણ. તથા ખાધા પછી તરતજ સુઈ રહેવું, દિવસે નીંદ્રા, તથા હાલચાલ વીનાનું રહેવું; ઇત્યાદી કારણોથી મેદ વધે છે. તેથી બીજા ધાતુ જે અસ્તી મજબૂત ઇત્યાદીનું પોષણ થતું નથી, તેથી તે માણસ હરેક કામ કરવામાં અશક્ત હોય છે. અને અદ્યપશ્વાસ, તરસ, નીંદ્રા, મોહ, સ્વાસનો અવરોધ, ઊંઘમાં ઘોરવું, શરીરમાં ગ્લાની, છીંકો, પરસેવાની દૂરગંધી, અદ્યપશક્તિ, અદ્ય મધ્યુન ઇત્યાદી ઉપદ્રવ થાય છે, તે મેદનું સુખ્ય ઠેકાણું પેટ છે એમોટે જાહેરો રોગ થાય છે. તેહનું પહેલાંથી પેટ મોટું થાય છે. તથા મેદથી વાયુ રોકાણો છતાં જઝરાગ્નિના વિષે વધારે પ્રવેશ કરવા લાગે છે. તેથી અગ્નિ પ્રતીક્ષ થઈ અહારને શોષી લે છે, એથી માણસે ખાધેલું અનાજ જલદીથી પાચન થઈ ભુખ લાગે છે. કદાચ જમવાનો વખત ચુકે તો મોટો વીકાર થાય છે, અથવા જઝરાગ્નિ મંદ પડી તેથી અનેક વ્યાધી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમેહ પીટીકા, જવર, લગંદર, વીદ્રધી, વાયુ-રોગ, એમાંથી, એકાદા કીંવા અનેક વ્યાધી થાય છે, તથા વિશેષ કરી અગ્નિ તથા વાયુ એવિશેષ ઉપદ્રવ કરી શુક ઇત્યાદી ધાતુને બાળી નાંખે છે તે મેદકોષ પામ્યો હોય તો એકએક વાયુ વગેરે દોષકોષ પામી મોટા ઘોર ઉપદ્રવ કરી માણસને મરવા તોલપણ કરે છે. મેદના યોગથી શરીર ઘણું મોટું થયું છતાં પેટ, સ્તન કુલા, એ ચાલવા વખતે લટપટ હાલે છે. તથા વીસર્પ, લગંદર, જવર, અતીસાર, મેહ, હરસ, રક્તી*પદ, ઇત્યાદી વ્યાધીઓ યાય છે.

મેદરોગ ઉપર ઉપાય—સવારે થંડું અને નીરમળ પાણી તથા તેટલુંજ મદ નાંખી લેતા જવું. હાલચાલ કરવી, સુરજને નમસ્કાર કરવા, કીંવા દંડ કાઢવા. ત્રિકટુ, ઐરંડનું મુળ, ત્રિકળા, વાવડીંગ એનું ચુર્ણ કરી તેમાં પાણેર ગુગુલ નાંખી કુટીને ગોળીઓ કરવી. મુકાય તો ત્રીફળાનો ઊકાળો નાંખી ફરી ગોળીઓ કરવી. એ આસડ ૧૪ દીવસ લીધું હોય તો સર્વ વાયુરોગ તથા મેદરોગ

* રક્તીપદ એટલે એક હાય કીંવા પગ સોળેચડી જડો થાય છે.

૫૪

મદો રોગ.

દુર થાય છે. ૧ વાલ પારાની લસમ મધમાં લેતા જવી. પોષ્ટ લેવું એટલે મદોરોગ, પરમો એ રોગ જઈ શરીર દૂબલું થાય છે પોત વહે છે ત્યાં સુધી લગાર નબળાઈ આવે છે. પણ મેદ તથા પરમો છે કંજ નાશ પામે છે.

કંમરોગનું સાધારણ કારણ તથા લક્ષણ—આધેલું અનાજ પાચન થયું નથી ત્યાં ફરી આવું, હમેશાં મધુર ખાટું ખાવું અડને વાલું લક્ષણ, શાક ભાજી ઘણી ખાવી, વાયડા પદાર્થનો અહાર, દૂધ વગેરે તથા મીસ્તાન્ન અને ગોળ એવું લક્ષણ, વ્યાયામ ન કરવો, દિવસે નીંદ્રા ઇત્યાદી કારણોથી કીરમ રોગ થાય છે. એ રોગ થકી જવર, નીસ્તેજપણ, શુળ, છાતીની પીડા, વમન, ભ્રમ, આધાનો તીરસ્કાર, અતીસાર, ચળ, મોનાં પાણી છુટવું, સ્વાસ, ઓડકાર, અગ્નિ મંદ, અત્રનું અપાચન, મળનો ભભકાર, પાંડુતા, ઇત્યાદી ઉપદ્રવ થાય છે.

કંમરોગ ઉપર—ખેરની છાલ, કુડાની છાલ અથવા ઇંદ્રજવ, લીંબડાની છાલ, વજ, નસોત્તર, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા એ સર્વના ઉકાળામાં ગોમુત્ર નાંખી આપવો. ખાખરાનાં બી કાઢી પાણીમાં પલાળી, તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાંખી આપવું. નાગરમોથ, ઊંદરકની, ત્રિક્ષ્ણા, દેવદાર, સરગવાની છાલ એનો ઉકાળો કરી તેમાં પીપર તથા વાવડીંગતુ ચુર્ણ નાંખી આપવો. દાડમની છાલનો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ નાંખી ત્રણ દિવસ આપવો. પારો, ગંધક, અજમોદ, જેહેર કોચલાં, પીત્ત-પાપડો એવું ચુર્ણ મધમાં આપવું. સુંઠ વાવડીંગ, લીલામાં એવું ચુર્ણ મધમાં આપવું. ત્રિકટુ ત્રિક્ષ્ણા, ઇંદ્રજવ, કરીઆતું, નસોત્તર, વજ, વાવડીંગ એનો ઉકાળો કરી ગોમુત્ર નાંખી આપવો. એકલા વાવડીંગનો ઉકાળો ગોળ નાંખી આપવો. લીલામાનાં ફૂલ પાડી તે દહીંમાં આપવાં. કૌવચની સીંગની ઉપરની બાજુ પાડી તે દહીંમાં આપવી. કપુર તથા કેસર ગોળમાં આપવું. (તેમાં પાંડસ બી તથા કૌવચ, પારો તથા લીલામાં એવું ઓસડ બાર વરસની અંદરતું જે છોકરૂ હોય તેને આપવું નહીં) ડુદીનાનો રસમાં ઇંદ્રજવતું ચુર્ણ થોડી હીંગ નાંખી આપવું. સખજનો રસ તથા ડુદીનાનો રસ લેવો કરી આપવો. બીજો રાની છાલનો ઉકાળો કરી આપવો.

પરમાનું કારણ—અમસ્તુ બેસવું, ઘણી નીંદ્રા લેવી, દહીં, ગાડર, મછ, કાચબો તથા પાણીપાસે રહેનારા પ્રાણી એવું માંસ, દૂધ તથા ગોળના પદાર્થો તથા રાતી ખાંડ અને કફ કરનારા સર્વ પદાર્થો ઘણા ખાવા તથા ઘણું પાણી પીવું. એ સર્વ પરમો થવાનાં કારણો છે.

* હલદરનો ગાંગડો દીવા ઉપર સેફી લાલ કરી ચાંબડુ બાલે છે તે કરતાં બીજા એક સેફી કીચા એવી છે કે પોત લેવાના ઠેકાણે ફલાસ્તરની પડી આપવી ફાડો આવે એટલે તે ફાડી તેમા ચણુની પલાળેલી એકદાળ આંધવી એટલે ક્ષત થાય છે પછી મીણની ગોળી તેમા બેસાડવી.

† મરેલીમાં પળશખાજ કહે છે.

ક્રમીરિગ.

૫૫

પરમાત્મ પુર્વરૂપ—દાંત, જીભ, ગળુ, તાળવું એના વિષે મળની ઊત્પત્તિ, હાથ પગોને બળતરા, અંગને ચીકણાપણું, તરસ, સ્વાસ એવાં લક્ષણે કરી પ્રમેહનું પુર્વરૂપ બાણવું.

પ્રમેહનીસંપ્રાપ્તિ.

કફ એ પેડુમાં થયેલો મેઢ અને માંસ તથા શરીરજ કલેઢ એને દુષિત કરી દશ પ્રકારનો પ્રમેહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ પીત્ત ઘણા ઊંઘા પદાર્થો શેવન કરવાથી કેપ પામી મેઢ વગેરેને દુષિત કરી છ પ્રકારના પ્રમેહને ઊત્પન્ન કરે છે. તેમજ વાયુ પણ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર કારણથી દુષિત થઈને રસાદી સમઘાતુને આકર્ષણ કરી ચાર પ્રકારના પ્રમેહને ઊત્પન્ન કરે છે. ઘણું તથા ડાળાએલું મુતર થવું એ પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

પ્રમેહનું અસાધ્ય લક્ષણ—જ્વર, તરસ, અતીસાર, બળતરા શરીરે દુખ-લાપણું એટલાં લક્ષણો હોય તો તે અસાધ્ય બાણવાં. માખાપના લગવાડનો હોય તો તે પણ આસરથી મરવાનો નહીં.

પ્રમેહ ઊપર તથા ઘાત પડેછે તે ઉપર—આમળાંના ઉકાળામાં એ માસા હળદર તથા મધ નાંખી આપવો. ગળોનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાંખી આપવો. પાષાણ લેદનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. તાંબુ, કલઘ, મીઠું લેધ તેમાંની કલઘનું પત્રુ કરી તેમાં તાંબાનું પત્રુ વીંટવું તેહેના હેઠ ઊપર મીઠું નાંખી તે એક શરાવમાં નાંખી કપડામાટી કરી ગળપુટ આપવો થંડુ થયા પછી કાઢવું તે ભસ્મ અનુપાત થોજ આપી હોય તો પ્રમેહ, અગ્નિ મંદ, કાસ સ્વાસ, એ રોગ દુર થઈ ઘાતુની જુદિ થાય છે.

રક્તપ્રમેહ ઊપર—ખજુર, પુસ્કરમુળ, ટીંબરૂ, ગળો એનો ઉકાળો કરી થડા થયા પછી મધ નાંખી આપવો. ત્રિફળાનું ચુર્ણ, હળદર તથા સાકર સાથે મધમાં આપવું. જુનો ગોળ ૧ લાગ, શોધેલો ગંધક ના લાગ એની ગોળી કરી આપવી. તે ઉપર દૂધ પીવું ચંદ્રમલાવટી આપવી. તાજું ઘી તોલા ૪, લીલામાં નંગ ૪ લેધ ઘીમાં સેકવાં લીલામાંનો અર્ક નીકળ્યા પછી લીલામાના કકડા કરી નાંખવા તે પછી તેમા ૬ માસા રેવાચીનીનું ચુર્ણ નાંખી પીવું.

વાતરકત.

વાતરકત અટલ રકતપાત્તા તેહેનું સામાન્ય કારણ તથા લક્ષણ.

ખાઈ, ખાઈ, તાંબુ અને ગરમ એનું ઘણું સેવન; અજીર્ણ ખરાબ તથા સુકા

૫૬

વાતરકત.

ગયેલાં એવાં માછલાં વગેરેનું લક્ષણ; ખોળ, મુળો, કળથી, વાલ એનું અતીલક્ષણ; સેકેલા તલના પદાર્થો, સેરડીનો રસ, દહી કાંઈ ખાટાં અનાજ, ઊંચા, તાડી, દારૂ એનું ઘણું શેવન; ઇત્યાદી કારણોથી ઘણું કરી સકુમાર તથા બડા એવા માછલના શરીર માંહેનું લોહી વાયુના સાથે કેપ પામી પગમાં જમે છે. પછી તે ખરાબ વાયુના સાથે મલે છે, એ રોગમાં વાયુનું પ્રબળ છે તેથી એને વાતરકત કહે છે, એ રોગમાં પિત્ત તથા કફ દૂષિત થઈ દૂષિત થયેલા વાયુની સાથે મળી તે લોહીનો ખીંગાડ કરે છે. પગોને સ્પર્શ કરી એ તો દુખે છે બેહુરા પડે છે, પીત્તરકતથી પગ બળતરા ચુકત હોય છે, પગોને રતાશપર સોજે ચડે છે, કફના દોષે કરી ચળ આવે છે, પગ ભારે થાય છે, થંડા તથા બેહુરા પડે છે, એ પ્રમાણે ત્રિદોષનું વ્યાપ્ત પણ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

રકતપિત્તીનું અસાધ્ય લક્ષણ—જે રકતપિત્તી લીચણસુધીવ્યાપી, તરડા પડી ધુટીને ફેલાય છે, તથા જવર વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે. તથા રકતપિત્ત થયાને એક વરસ ગુજરી જાય તે તથા બલ અને માંસ નબળું પડે તે રકતપિત્તી અસાધ્ય જાણવી.

રકતપિત્તી ઉપર ઉપાયો—પેહેલાંથી સ્નેહ વગેરે ઉપાય કરવો તથા લોહી કઢાવવું, પછી રેચન તથા વમન આપવું. ગળોના ઊકાળામાં એરંડીયું નાંખી આપવું. અથવા એકલોજ ઊકાળો આપવો. ગાળમાં હીમજનું ચુર્ણ નાંખી તેની ગાળી રોજ ખાવી. વર્ધમાન પીપર પણ આપવી. હરતાલ ૨ તોલા, પારો ૧ તોલા, ફટકડી ૫ તોલા, એનો એકડો બલ કરી પછી સારોડીના રસમાં આખો દિવસ બલ કરી ચાનકી કરવી, પછી શરાવમાં નાંખી કપડ લેપ કરી અઘાઘ આંછાણામાં ગજપુટ આપવો, પછી બલ કરી ચુકવી. તે ભરમ એક બે અથવા ત્રણ ચોખા ખરાબર અનુપાનની સાથે આપવી. મજક, ત્રિકુલા, કડુ, વજ, હલદર, લીંબડાની છાલ, ગળો, દેવદાર, નસોત્તર, ખેર સાર એ સર્વનો ઊકાળો લીધો હોય તો સર્વ કોડ તથા રકતપિત્તી દૂર થાય છે. મરી ૧ તોલા, હરતાળ ૧ તોલા, મનસીળ ૧ તોલા, આકડાનું દૂધ ૧ તોલા, કળલાવી ૧ તોલા, જેહરકોચલાં ૧ તોલા અતી વીખનો કળી ૧ તોલા, લીંબડાની છાલ ૧ તોલા, ધંદ્રજવ ૧ તોલા, ગોમુત્ર ૪૦ તોલા એનો ચોથો ભાગ ઊકાળો ઊતારી તેમાં તેલ પાંચ તોલા નાંખી ઊકાળવું, અને તે લગાડવું. કડવા લીંબડાનાં પાનડાંનો અંગરસ કીંવા તે ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો તે લેતા જવું. ખલ્લુર પાણીમાં ચોળી તેમાં એરંડીયું નાંખી આપતાજવું. એટલે રકતપિત્તી, ધનુરવાત, એ રોગ નાશ પામે છે. આમળાં એરંડીયામાં તળી, સાંજ સવાર ફાકી લેવી ઉપર ઊતું પાણી એક ઘુંટા પીવું. ગળો, નહાના ગોખરૂ, આમળાં એનો ઊકાળો કરી, તેમાં એરંડીયું અથવા મધ નાંખી લેતા જવો. મીણ, મંજીર, રાળ, કાવળી એનું તેલ કરી અંગને લગાડવું. એરંડી,

રક્તપિત્તી.

૫૭

અરકુસો, ગળો, એનો ઉકળો, એરંડીઉં નાંખી આપવો. શાધેલો એકલો ગંધક દધમાં આપવો. ગંધક રધાયણ પણ રક્તપિત્તી ઉપર લાગુ પડે છે.

વિષુચિકા.

વીશુચીકા એટલે મુરછી તથા અગ્નિમંદ મુરછીનું સાધારણકારણ તથા તેનું લક્ષણ—મુરછી અછરણથી થાય છે તથા ગાત્રોને સોઇઓ લોકવાપ્રમાણે વેદન થાય છે. મુરછા, અતીસાર, ઉલટી, તરસ, શુળ, જામ, અજપો, ધુજકું, ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણ—મુત્રનો અવરોધ, નિંદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, મોહ અતિશય, દાંત, હોઠ, નખો કાળા થવા, બિલટીથી બેળર થઈ આંખો તથા શબ્દ ઊડાજવા, શરીરના સાંધા છુટવા એ લક્ષણો થાય છે.

મોડસી, તથા અગ્નિ મંદ તથા અજર્ણ ઉપર—લસણ, સંચળ, જીરૂ, સીંધાલોણ ત્રિકટુ, હાંગ એના ચૂર્ણની લીંચુના રસમાં બોરબોર જેવડી ગાળીઓ કરવી. તેમાંથી એક ગાળી આપવી. તેથી અજર્ણ, મોડસી, અગ્નિ મંદ એ રોગ દૂર થાય છે. પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, લોહભસ્મ-૧૧ ભાગ, પીપરીમુળ ૧ ભાગ, ચીત્રકમુળ ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, લવીંગ-૧૧ ભાગ, સંચળ ૧

* વીશુચીકા, કોગળયુ, પટકી, એમુરછીથીજ થાય છે. કેમકે મુરછીનાં અને કોગળીઆનાં લક્ષણો તથા નીદાન ઘણું કરી એકજ રીતનાં હોય છે તથા જે ઓસડો મુરછી ઉપર કહેલાં છે તેમાંથી કેટલાંએક ઓસડો કોગળીઆ ઉપર આપેલાં અને તેથી તે માણસો તે રોગવાંથી અચે-લા છે પણ પ્રાણ વાયુ તથા અપાનવાયુ એઓની સાંકળ છુટવા ના પેહેલાં ઉપાય કરવો જોઈએ એ રોગ ઘણું કરી ધારતીથી ઘણો વધે છે, તથા મુરક્કલથી અચે છે. અદ્યોથી જે હવા તથા પાણી ખરાય થાય છે તેથી તાપ વગેરે ઘણા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એવું ઘણા લોકતુ મત છેજ. તોપણ જ્વર અને કોગળીઉં આ રોગનાં ખરાય થયેલાં હવા પાણી એ તો મુખ્ય કારણો છે, કોગળી આનો રોગ જેટલો શેહેરમાં વ્યાપક થાય છે. તેટલો ગામડામાં થતો તેથી, તથા જ્યાં મેળા, જત્રા વગેરે ભરાય છે ત્યાં માણસોના અતી જમાવથી, મળ, મુત્ર, પસીનો, અક્ષરો એ વધારે ગંદકીના સાથે ફેલાય છે. એક વીદ્વાને એવો સુમાર કહેલો છે કે કાળા મોઢાના એટલે જેહરી મોંકી રમતે દુર્ગ-ધીથી તથા ખરાય થયેલી હવાના અક્ષરાથી પેટમાં જલદીથી યદ્ય વધે છે, એ રોગ એકનો બીજાને વળગે છે, બીજુ એવું કે એ રોગ થયો છતાં અચવાની આશા નથીજ, તેથીજ એકની અવસ્થા જોઇ ધારતીથી બીજાને થાય છે.

૫૮

વિષુચકા.

ભાગ, સાજીખાર ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, એકઠું એ સર્વંતુ ચૂર્ણ કરી ચણાની આંખમાં સાત દિવસ ખલ કરી ત્રણ અથવા ચાર વાલ પ્રમાણે એક એક ગોળી કરવી તે ઉના પાણીની સાથે આપવી, શોષ પડ્યો હોય તો લવીંગનો ઊકાળો આઠમો ભાગ રાખી આપવો. બીજેરાતું મુળ, ત્રિકટુ, હલદર, કરંજબીજ એતુ ચૂર્ણ કરી મુકબું તે કાંજમાં મેળવી અંજન કરવું. હીંગ, વજ, વડાગરૂ મીઠું, સુઠે, અજમો હીમજ એતુ ચૂર્ણ છાશ અથવા ઊના પાણીમાં લીધું હોય તો વાયુ, શુળ, અરસ, અગ્નિ મંદ, મળાવરોધ, ઉદર, મોડસી એનો નાશ થાય છે. ત્રિકટુ, લવણ, વડાગરૂ, સીંધાલોણ, ટંકણખાર, સંચળ, નીસોત્તર, ચીત્રક, જીરૂ, શાહાજીરૂ, જવખાર, સાજીખાર, હરડે, વાવડીંગ, પીપરીમુળ, ચવક એ સર્વંતુ કપડાણુ ચૂર્ણ કરી તે ના તોલો ચૂર્ણ છાશ અથવા ઊના પાણીમાં આપવું. એટલે ઉદરશુળ, ગુલ્મ, વાયુવીકાર, આનાહવાયુ, પ્લીહા એ રોગ દુર થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. લસણ ગંધક, જીરૂ, સીંધાલોણ, ત્રિકટુ, હીંગ એતુ ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં આપવું. લીંબુ તથા આદાના સરખા રસમાં સીંધાલોણ, સાકર, તથા થોડીક હીંગ નાંખી આપવું.

હીંગાસ્ટક ચૂર્ણ—ત્રિકટુ, ચીત્રક, સીંધાલોણ, અજમો, જીરૂ, શાહાજીરૂ, સંચળ એ સરખા ભાગે તથા તેનો આઠમો ભાગ હીંગ એતુ ચૂર્ણ કરી છારામાં અથવા જમવા વખતે પેહેલા કોળીઆમાં ઘી ભાતના સાથે આપવું. એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિ મંદ, મોડસી, એનો નાશ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આમલીના પાન, હરડેલ, ત્રિકટુ, સીંધાલોણ, વડાગરૂ, વાવડીંગ, જીરૂ, શાહાજીરૂ, અજમો, સંચળ એતુ ચૂર્ણ છાશ અથવા ઘીમાં લેવું. સુઠે ૫ ભાગ, પીપર ૭ ભાગ, સંચળ ૨ ભાગ અજમો ૨ ભાગ, મીઠું ૨ ભાગ, આમળા ૨ ભાગ, એ સર્વંતુ ચૂર્ણ છાશની ઉપરના પાણીમાં આપવું. ત્રિકટુ, ચીત્રક, જંગલી થોર, વાવડીંગ કરંજબીજ, હરડેલ, એતુ ચૂર્ણ, તથા તેહેની બરાબર સાકર તેમાં નાંખી સવારમાં શકિત જોઈ લેવું મીઠું, અજમોદ, અજમો, પીપર, સુઠે, હીંગ, તથા તે સર્વંની બરાબર હરડેલ એ સર્વંતુ ચૂર્ણ ઊના પાણીની સાથે અથવા ઘીની સાથે આપવું. એ ચૂર્ણને વૈશ્વાતર ચૂર્ણ કહે છે.

મરડી ઉપર ઉપાયો—આંબલી ૮ તોલા, લીલામાં ૮ તોલા, એકઠાં કરી ઘોળીકુંગળીના રસમાં મેળવી કપડાવતી ગાળવો, અને તે રસ પીવો. એટલે ઊલટી, ઝાડો બંધ થાય છે, જે ઝેરી કીરમ હોય છે તે પણ બાહર નીકળી મરે છે, એ આસડા સાધારણ કીરમ ઉપર પણ ચાલે છે.

જતી ફ્લાદી ગુટીકા—જયફળ ૧ ભાગ, સીંધાલોણ ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, કોડીની ભસ્મ ૧ ભાગ, સુઠે ૧ ભાગ, અફિણ ૧ ભાગ, ધંતુરાનાં બીજ ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, એ આશડો સરખા ભાગે લઈ લીંબુના રસમાં અથવા

વિષુચિકા.

૫૯

ધં તુરનાં બીજના ઉકાળામાં અથવા લીલાગરના ઉકાળામાં ભાવના આપી ચણેલી પ્રમાણે ગોળીયો કરવી, તે મરકી ઉપર આપવી હોય તો એક પૈસા ભાર છાશ, ચણા જેટલી હીંગ સેકેલી અને સીંધાલોણ ૧ માસો એકઠું કરી તેમાં એક ગોળી આપવી, એટલે તેજ વખત ઝારો તથા ઊલટી બંધ થાયછે, એ ગોળી નાગરવેલના પાનમાં આપી હોય તો વીર્ય વૃદ્ધિ થાયછે, મુત્રકૃછ, પ્રમેહ મટેછે. બપોરી આના કાટમાં ગોળ આપવો એટલે ઝારો, ઊલટી અને શોષ બંધ થાયછે.

એ રોગમાં શોષ ઊપર ઉકાળો—કોસ્ત - ન ભાગ, નાગરમોથ - ન ભાગ, વડ-વાઈ - ન ભાગ, આપવો. જેઠીમધ - ન ભાગ, ચોખ્ખાની ધાણી એક મૂંડી, એનો ઉકાળો કરી સીંધાલોણ ૧ માસો, અદ્રિણ ૧ માસો, સેકેલી હીંગ ૧ માસો, એનું ચુર્ણ કરીબીજાશમાં આપવું. મોગલાઈ એરડાનાં મુળ છાશમાં ઘસી હીંગ તથા સીંધાલોણ લગાડી પાવાં એ અનુભવી એસડ છે.

અરોચક.

અરૂચી થવાનું કારણ—વાત, પીત્ત, કફ, એઓને કોપ પમાડનારા પદાર્થોનું ભક્ષણ, શોક, લય, ક્રોધ, અતીલોભ, મનને ઊદ્વેગ કરનારા તથા કંટાલો ઊપજાવનારા પદાર્થોનું ભક્ષણ તથા તેવું અનાજ તથા રૂપતુ દર્શન તથા દુર્ગંધ એવા કારણોથી અરૂચી રોગ થાયછે.

અરૂચી ઊપર—સંચળ, ધરાખ, મરી, જીરું, શાહાજીરું, વરીઆળી, કોકમ દાડમના દાણા, એ સર્વની ચટની કરી તેમાં મધ તથા ગોળ નાંખી ખાવી. આમલી તથા ગોળ એમાં પાણી નાંખી ચોળવું ને તેમાંતજ, એલચીદાણા, મરી એનો ભુકો કરી નાંખવો તેનો કોગળો મોમા રાખવો. આદાનો રસ તથા લીંચુના રસમાં ધરાખ નાખી ચોળવી, અને જીરું, મરીનો ભુકો, સાકર તથા સીંધાલોણ નાખી રવાદીતું કરી આપવું. કોકમ તથા ગોળ કીંવા સાકર, તથા એલચીદાણા એની ચટની કરી ખાવી. આમળાં, હીંગ, મરચાં, મીઠું, જીરું, દાડમની છાલ, બીજેરા નાંખીજ, એનું ચુર્ણ કરી આપવું, બીજેરાનું મગજ તથા સીંધાલોણ ધીમાં તળી આપવું એટલે અરૂચી જાય છે.

છર્દી*નું કારણ

ઘણું અજીર્ણ તથા ઘણા ખારા, અતી ચીકણા, નભાવે એવા પદાર્થોનું ભક્ષણ

* છર્દી એટલે ઊલટી.

૬૦

છર્હીનું કારણ.

તથા ધણું વેહેણું જમવું, ધણું પાતળો પદાર્થ ખાવો તથા વખત વીનાતુ ભોજન કરવું; મેહેનત, ઉદ્વેગ તથા ધણું કંટાળો આવે એવા પદાર્થોનું દર્શન કરીંવા ભક્ષણ તથા તેવા પદાર્થો દુર્ગંધી એવાં કારણોથી ઊલટી થાય છે તથા સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યો હોય તો ઊલટી થાય છે, કીરમથી પણ એકારી લાગે છે.

એકારીથી ઊપદ્રવ—તરસ, હેડકી, સ્વાસ, જવર, ઉદ્રસ, મોહ, છાતીની વેદના, તમકસ્વાસ, એ ઉપદ્રવ થાય છે. અને તરસ, સ્વાસ, ઉદ્રસ તથા ઊલટીમ મળમુત્ર જેવી દુર્ગંધી આવે છે તે અસાધ્ય જાણવી.

એકારી ઉપર ઉપાય—હીમજ, આમળાં, મધ, ધાણી એ સરખા લાગે લઈ તેમાં ૧૬ તોલા ઊનું પાણી ઘાલી હાથથી ચોળી તે પાણી ગાળી લઈ આપવું. તજ તમાલપત્ર, એલચી, ત્રિકેટુ, લવીંગ, જીરું, વછનાગ, પીપરીમુળ એનું ચુર્ણ કરી મધમાં આપવું. સીંધાલોણ ધીમાં આપવું. ધાણી, મસુર, જવ મગ, એનું એસામણ કાઢી તેમાં સીંધાલોણ નાંખી મધમાં આપવું. સુખડ ઘસી તેમાં આમળાનું ચુર્ણ તથા મધ નાંખી આપવું. પીત્તપાપડાનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. વાવડીંગ, ત્રિફલા, સુઠ એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. પીંપળાના ઝાડ ઊપરનાં ભીંગડાં ખાળી પાણીમાં મેલવી તે પાણી ગાળીને આપવું.

ત્રિદોષની એકારી ઉપર—ધાણા, કુલાવેલી ફટકડી, ચોખાની ધાણી, લવીંગ, નાગકેશર, પીપર, બોરનાઢલીઆ, નાગરમોથ, ચંદન એનું ચુર્ણ મધ તથા સાકર નાંખી આપવું. બોરનાઢલીઆ માંહેનો મગજ ૧ લાગ, પીપર ૧ લાગ, મોરના પીછાની ભસ્મ ૧ લાગ, એ એસડોનું ત્રણ માસા ચુર્ણ સાકર તથા મધમાં આપવું. એટલે એકારી બંધ થાય છે. જીના ગુણ પાઠની રાખ કરી પાણીમાં કીંવા મધમાં આપવી. ટંકણખાર કુલાવેલો દૂધમાં કીંવા મધમાં આપવો. સૂકા લીંબુની રાખ કરી મધમાં આપવી. અમરવેલના રસમાં શંખ ભસ્મને ભાવના આપી તે ચણીઠીભાર મધમાં આપવું, જય ફલ દૂધમાં ઘસી પાવું એ એસડો ઉલટી ઊપર ચોગ્ય તથા અનુભવેલાં છે.

હોકવા એટલે હેડકી

હેડકી ઉપર—રેણુ કપીજ તથા પીપર, એનો ઉકાળો હીંગ નાંખી આપવો. અળતામાં સ્ત્રીનું દૂધ નાંખી નાકમાં રેણું. પીપરનું ચુર્ણ સાકરની સાથે આપવું. મોરના પીંછાનું ભસ્મ તથા પીપરનું ચુર્ણ મધમાં મેળવી વારંવાર ચટાવવું. બીજેરાના રસમાં મધ તથા સંચળ નાંખી આપવો. ધમાસાના ઉકાળામાં મધ નાંખી આપવો. માંખીની વીસ્ટા દુધમાં ચોળી નાશ લેવો. ભાંગરાનું મુળ

હીકવા એટલે હેડકી.

૬૧

સાકરના પાકમાં ચુર્ણ કરી આપવું. સુવર્ણ માક્ષીક ભસ્મ મધ તથા ધીમાં આપવી. સોનાનો વરખ માંખણના આપવો.

સ્વરભેદ.

સ્વરભંગ ઉપર—ગાયના દૂધમાં આમળાંતું ચુર્ણ આપવું. ભોજન થયા પછી ધીમાં મરીની ભુકી આપવી. પીપર, પીપરીમુળ, મરી, સુંઠ, એનું ચુર્ણ ગોમુત્રમાં આપવું. ત્રિકટુ, ત્રિકુળા જવખાર, એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. કોલી-જન, બોરડીનું મુળ મોંમાં રાખી તે નો ઝોગાળા ઊતારવો. જેઠીમધનો ઉકાળો સીંધાલોણ તથા મધ નાંખી આપવો. બોરડીનાં પાન ધીમાં સેકી ચુર્ણ કરવું તેમાં થોડું કાસીંધા લોણ નાંખી તે હમેશાં મહોમાં નાંખતા જવું. નવટાંક ચરબી તથા દહીં લેધ તેમાં સાકર ૪ તોલા નાંખી ભક્ષણ કરવું રાતે ઉનહુ દૂધ પીવું.

તૃષ્ણા.

તૃષ્ણા [એટલે શોષ] તે ઉપર—મીઠું દહીં ૧૨૮ ભાગ, સાકર ૬૪ ભાગ, ધી ૪ ભાગ, મધ ૪ ભાગ, મરીનો ભુકો ૨ ભાગ, સુંઠનો ભુકો ૨ ભાગ, તથા એલચીદાણા ૨ ભાગ એ સર્થ એકત્ર કરી, કલ્હરિના વાસણમાં મુકવાં, તેમાંથી થોડું થોડું ખાવું. સોનુ, રૂપું, લોહું વગેરેને તપાવી પાણીમાં ઝામવું અને તે પાણી પીવા આપવું. પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાંખી આપવું. કાળી ધરાખ તથા જેઠીમધ એનો ઉકાળો આપવો. ચોખાના ધોવણમાં મધ નાંખી આપવું. થંડું પાણી તથા મધ એકત્ર કરી સેરભર પાવું, તેથી ઉલટી થઇ બળતરા તથા તરસ શાંત થસે બકરાના માંસનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ તથા સાકર નાંખી આપવો. ધી તથા દૂધ એ ખાટાં કરી પીવું. હજરત બોર ચોખાના ધોવણમાં આપવું. હીરાદખણ મધમાં ઘસી જીલને ચટાડવું. નહાના પ્રકારનાં સરખત આપવાં.

મૂર્છા.

મૂર્છાનું કારણ.—શરીરની નબળાઈ, ઘણી દોષ વ્યાપ્તિ વાયડો આહાર, મળમુત્રનો અવરોધ, સત્વગુણનું છોડવું એવા કારણોથી વાયુ વગેરે દોષ કોષ પામી નેત્રાદિ ઇંદ્રિયો તથા મનવાહીની નાડીના વિષે જથ્થા મુર્છાને ઊત્પન્ન કરે છે.

૬૨

મૂઠી.

મૂઠીનું સ્વરૂપ—સંજ્ઞા (એટલે ચેરસા) એને ચલાવનારી નાડી તથા રંગો તથા શ્રોતો વાહિની નાડી એ સર્વ વાયુ વગેરે દ્વાષથી આચ્છાદન થઈ શરીરમાં એકાએક તમોગુણવૃદ્ધી પામી સુખદુઃખનું ઉત્પન્ન કરનારૂં જ્ઞાન નાશ થાય છે. અને માણસ લોકડાની પેઠે પડે છે. એવી વ્યાધીનું નામ મૂઠી એને સંન્યાસપણ કહે છે.

મૂઠી ઉપર—ધરાખ, ગળો, મુંઠ, પુસ્કરમુળ, પીપરીમુળ એનો ઊકાળો કરી તેમાં પીપરી તથા મધ નાંખી આપવો. ધમાસાનો ઊકાળો ધી નાંખી આપવો. હીમજનો ઊકાળો ધી નાંખી આપવો. પારાની ભસ્મ અથવા રસ સીંદુર પીપર તથા મધમાં આપવું હળદર તથા સાકર થંડા પાણીમાં આપવી. ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂઠી હોય તો આંખોમાં મુંઠનું અથવા લવીંગને મુંઠ એ બેનું અંજન કરવું. પગે બળતાં લીલામાં આંપવાં. નવસાગર તથા ચુનો એક સીસીમાં ભરી તેનું મો બંધ કરી મુકવું; તે સીસીનું મહો ઊધાડી મુંગવી.

દાહ એં બળતરા તે ઉપર.

ધી ૧૦૦ પાણીએ ઘોઈ અંગને લગાડવું. ધાણા અથવા કચરા કરી રાતે પલાળી મુકવા, સવારે તે પાણી ગાળી લેઈ તેમાં સાકર નાંખી પીવું. વાળો તથા ચંદનનો પીઠે લેપ કરવો. કમળના તથા કેળના પાન ઉપર મુઠ રેહેલું રક્તવિકારથી દાહ હોય તો લોહી કઢાવવું. વાંસની છાલનો ઊકાળો થંડો કરી મધની સાથે આપવો એટલે રક્તથી થએલો દાહ દૂર થાય છે. પારો, ગંધક, કપુર, જડામાંસી, નાગર મોથ એ સર્વ એક ઠેકાણે ખલ કરી તેની ગાળી મોંમાં રાખવી.

ચંદનાદિ ચુર્ણ—અગરઉંચુ ૧ તોલો, તગર ૧ તોલો, વંશલોચન ૧ તોલો ઘોળીસુખડ ૧ તોલો, વાળો ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો એતુ ચુર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. રતાંજળી પૈસાભાર ચોખાના ઘોવણમાં સાકરના સાથે ખાવી. કચોરો, વાળો, ગુલાબનાં ફલ, સાકર એતુ ચુરણ ચોખાના ઘોવણમાં કીંવા દુધમાં મેળવી આપવું. ગળોતું સત્ત, છરૂ તથા સાકરમાં આપવું.

અપસ્માર.

અપસ્માર [વાઈ અથા ફેફર]—એ ઉપર અકકલગરાતું અથવા વજનું ચુરણ મધમાં આપવું. તે ઉપર પથ્થ હાલતા, નાગરમોથનું ચુરણ એકવર્ણી

અપરેમાર.

૬૯

ગાયના દૂધમાં આપવું કોહોળાના ગરભમાં જેઠીમધ ઘસી ત્રણ દિવસ આપવું. તથા ઉન્માદરોગઉપર પેહેલું જે ઓસડ કહેલું છે તે પણ આપવું. ઘોળા કાંદાનો રસ નાકમાં નીચો પડે. અડાયા છાણાની રાખ આકડાના દૂધમાં પલાળી સુકવવી, તેનો નાસ લેવો, એપર રીંગણીનાં ઓષડો યોગ્ય કહેલાં છે.

ઉન્માદ.

*ઉન્માદરોગની સંપ્રાપ્તી—ભય, ભ્રમ, શોક, કામ, ઘણો અભિમાન, દ્રવ્યમદ, વિદ્યામદ, વધારે રૂપનો મદ, વાયડું ભોજન, દેવ, ગુરૂ, તપસી એઓની એ અદભૂત તથાછલ કરવો તથા વાયુ વગેરે દોષોને કોપ પમાડનારા એવા પદાર્થોનું ઘણું લક્ષણ એ કારણથી વાયુ વગેરે દોષનો વધારો થઈ પોતાનો હૃદયેશાનો માર્ગ છોડી બીજામાર્ગે એટલે મનોવાહીની નાડીમાં પેસી ચીત્તને ભ્રમ કરી તબીયતને ફેરવી નાંખે છે.

ઉન્માદ રોગનું સામાન્ય સ્વરૂપ તથા લક્ષણ—કારણ વીના હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, નીલંબજપણું, બુદ્ધિને ભ્રમ, રોવું, એકાંતમાં જાની વાતકહી છતાં બાહરે પ્રગટ કરવી, ભ્રમ ઇત્યાદી લક્ષણો ઉન્માદ રોગનાં જાણવાં એ રોગના ઘણા લેદ કહેલા પ્રમાણે સર્વ ઉપર ઓષડોના ઉપાયો નીચે કહેલા પ્રમાણે સર્વ ઉપર એક સરખાજ છે.

ઉન્માદ રોગ ઉપર—ત્રિકટુ, હીંગ, સીંધાલોણ, વજ, કકડ, સરશવ નાંખી, કરંજળીજ, ઘોળી રાઈ એ સર્વ ઓષડો ગોમુત્રમાં વાટી તેની થેપડીઓ કરવી તે થેપડી ઘસી અંજન કર્યું હોય તો ચોથી ઓતાવ, ઉન્માદ, વાઈ એ રોગ દુર થાય છે. ધંતુરાનાં ચાર અથવા પાંચ બીજ ધીમાં આપવાં. નવસાગરને કળી ચુને, એ ખડો કરી સીસીમાં ભરી તે સુંધવા આપવું. જુની ધરાખનો આસવ પીવા આપવો. આંખોની આગળવું ગળી ચીરવી તેના છાંટા આંખોમાં સારી રીતે પેશી જણજણાટી આવે એવું કરવું.

છાતીનો રોગ.

છાતીરોગ [ઉરેગ્રહને દ્વરોગ] કારણ—ઘણું ઉત્તુ, ઘણું ભારે,

* ઘેલછા.

૬૪

છાતીનો રોગ.

ખાટું, તુરું, કડવું એનું અતિસેવન, મેહેનત, લાકડી વગેરેના જખમો, જખવા ઉપર જમવું. ઘણી ચીંતા, ઇત્યાદી કારણથી છાતીના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. છાતી તાણી લીધા જેવી લાગે છે, તે છાતીરોગ (ઉરોગ્રહ), દુદ્ધરોગ પણ તે વોજછેને ઉરોગ્રહનો ભેદ છે. વાયુ વગેરે કોપ પામી રસ ધાતુને દૂષિત કરી છાતીમાં જખ છાતીને ખીડા કરે છે એ રોગ થતાં માંજ ઊરોડીસા રક્ત, માંસ, મુઝારાની ગાંઠ તથા કાલ જા ઉપર જખભે પડખે રોગ થાય છે તે, એવા રોગોની ખરાબ વૃદ્ધિ થવા લાગે છે, તથા છાતીમાં સોયોથી ભોક્વા જેવી વેદના થાય છે, તરસ તથા કંટાળો, શોષ, આઝોડકાર, અંગ ભારે, મોઢામાંથી લાલ છૂટવી ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે.

છાતીના રોગ ઉપર—જવખાર, અજમો, સીંધાલોણ, અમલવેતસ, હરડે, વજ, હીંગ એનું ચુરણ ઉનાં પાણીમાં આપવું. એટલે છાતીનો રોગ, ગાંઠ, શુળ અગ્નિ મંદ એ રોગ દૂર થાય છે. કપીલો ૧ લાગ, નસોતર ૨ લાગ, થોરતું દૂધ ૨ લાગ, આમળાનો રસ ૪ લાગ, તથા ઘી ૪ લાગ, મધ ૪ લાગ, દૂધ ૧ લાગ, સીંધાલોણ ૧ લાગ, એ ભેગાં કરી અગ્નિ ઉપર પકાવવાં અને ઘી રેહીતે આપવું. એટલે છાતીનો રોગ ગાંઠ, શુળ, પ્લીહા, જલોદર, ડબો એ રોગ દૂર થાય છે. બીજોરોનો રસ ખીપરતું ચુરણ તથામા ખણ નાંખી આપવો, એટલે શુળ, ક્ષય છાતીનો રોગ એ દૂર થાય છે. બોરસલીના પૂલનો હાર નાંખવો, પૂલો સુગવા અને અંતરજાલનો ઉકાળો આપવો.

પાણવી અથવા પથરી.

પથરીનું કારણ તથા લક્ષણ—વાયડું ખાધાથી તથા મુત્રને રોકવાથી કેલી-જા કારણથી વાયુ કુપીત થઈ પેડુમાં પેસી મુત્ર, શુક્ર, કફ, પીત્ત, એઝોને શોષી પેડુના શોક મુખના વિષે ક્રમે કરી પથરાની ગાળીઓ જેવી ગાંઠ કરે છે. તેના વિષે પેડુને આફરો તથા ઊંચા નીચા ભાગના વિષે ખીડા તથા મુત્ર તારાપર અને તુટતું પેડું ઇંદ્રિ, વૃષણ એમાં શુળ, તથા મુંતરવા વખતે ખીડા અને કસ્ટથી મુત્ર પડે છે.

શુક્રાશ્મરીની લક્ષણ—શુક્રધાતુના વેગને મઈથુન ન મળવાથી, અથવા મઈથુનનાં વખતે વીર્ય પડવાની ગતોનો રોધ કરવાથી, તે શુક્રધાતુ પોતાની કોથલીમાંથી ભ્રસ્ત થઈ, ઇંદ્રિ તથા વૃષણના વચે આવી છતાં ત્યાંનો વાયુ કુપિત થઈ શુક્રધાતુનું શોષણ કરી ગાંઠ કરે છે, તે રોગનું નામ શુક્રાશ્મરી એ રોગ મોરાને પણ થાય છે.

પથરાનું અસાધ્ય લક્ષણ—ડુંદી તથા વ્રષણને સોજે નથા ખીડા અને મુત્ર છકજ ખંદ એ ચીનહો થયાં હોય તો અસાધ્ય રોગ જાણવો.

પાનવી અથવા પથરી.

૬૫

પથરી ઊપર ઊપાય—અકોલીનું મુળ, ગોખરૂં, તળસીનું મુળ, પાપાણુ ભેદ, એરંડમુળ, પીપર, જડીમધ, કડવા ઇંદ્રાવણાનું મુળ, નગોડનું મુળ, સુંઠ, એનો ઉકાળો સાત દીવસ આપવો એટલે પથરી ઝરીને પડે છે. ગારના દૂધમાં મધ તથા ગોખરૂંનું ચુર્ણ નાંખી આપવું. વાયવર્ણુની, છાલ ત્રિકૂળા, ગોખરૂં, સુંઠ એનો ઉકાળો કરી તેમાં જવખાર તથા ગોળ નાંખી આપવો. પાપાણુભેદના ઉકાળામાં સીસાજીત અથવા સુરોખાર તથા સાકર નાંખી આપવો. ડાંગરના છાલાં પલાળી તે પાણીમાં હળદર તથા ગોળ નાંખી આપવો. ચંદ્રપ્રભાવટી આપવી. દાહડો, કાશડો, ગોખરૂં, હરડેદળ, આમળાં, પાપાણુભેદ, ધમાસો એનું ચુર્ણ મધ ઘાલી આપવું. એલચી પાપાણુભેદ, શીસાજીત, પીપર, ગોખરૂં એનું ચુર્ણ ગોળની સાથે અથવા ચોખાના ધોવણુની સાથે આપવું. વેદના તથા બલતરા ચુકત પથરી ઉપર પાપાણુભેદ, હરડેદળ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ ગોખરૂં એનો ઉકાળો મધ તથા તાજુ ધી નાંખી આપવો. અરકુસો, એલચી, જેડીમધ, પાપાણુભેદ, દારૂહળદર, કાવળી, નહાના ગોખરૂં એરંડાનું મુળ એનો ઉકાળો પથરી, મુત્રકંઠ, મુત્રાઘાત એનો નાશ કરે છે. લોહચુંબકનો કકડો ચોખાના ધોવણુમાં ધસીને ત્રણ માસા આપવો એટલે પથરી ઓગળી પડશે.

મુત્રકંઠ.

મુત્રકંઠનું કારણ—અતીશે ચાલવાની મહેનત, તીખા પદાર્થોનું લક્ષણ, રૂખા પદાર્થો, દારૂ તથા ઘણી નિંદ્રા એનું જીવન, ઊતાવળું ચાલનારા વાહન ઉપર બેસી જવું તથા અજીણ ઇત્યાદી કારણોથી મુત્ર કંઠ થાય છે. વાયુ વગેરે દોષ કોપ પામી મુત્ર રહેવાના ઠેકાણે પેદા હોય તો મોટા કરચથી મુત્ર પડે છે.

મુત્રકંઠ ઊપર—લકડીઓ પાપાણુભેદ, ગરમાળાનો ગોળ, ધમાસો, હીમજ, ગોખરૂં, એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. ગોમુત્રમાં પીવાનો દારૂ અથવા કેળના ગાલાનો રસ નાંખી આપવો ગાયના દૂધના ગોળ નાંખી જરા ગરમ કરી આપવું અથવા ખાંડ નાંખી આપવું.

શુકારમરી ઊપર—પાપાણુભેદનો ઉકાળો આપવો. મુળાના પાનના રસમાં સોરો નાંખી આપવો તથા ચંદ્રપ્રભાવટી આપવી. તલસરાની રાખ પાણીમાં આપવી. કાકડીનાં બીજ, હજરત બોર એનો ભુકો ચોખાના ધોવણુમાં આપવો. સાગનું બીજ પાણીમાં ધસી આપવું.

૬૬

મુત્રાધાત.

મુત્રાધાત.

મુત્રાધાતનું સ્વરૂપ—પીડા થોડી છતાંજ મુત્ર ઘણું રોકાયે છે તે મુત્રાધાત અને મુત્રકૃષ્ણમાં પીડા ઘણી અને મુત્રનો અવરોધ થોડો બીજા સર્વ પ્રકાર એકસરખાજ છે.

મુત્રાધાત ઉપર—ગાયનું દૂધ ૫ સેર, મધ ૧ તોલો, તળ નાખોળની રાખ ૧ તોલો, એ એકઠાં કરી આખ્યાં હોય તો મુત્રાધાત, દાહ એ રોગ દૂર થાય છે. ગોખરનો ઊકાળો સીલાજીત તથા ગુગળ નાંખી આપવો. ધાણા, ગોખર એનો ઊકાળો ધી નાંખી આપવો, ચંદ્રપ્રભાવટી આપવી.

ભસ્મક રોગ.

ભસ્મક રોગ—ગાંભે, હાંભે, રાધ, ગંધક કત્યાદી અતી તીક્ષ્ણ પદાર્થોત્ત તથા તામ્રભસ્મનુ અતીશે શેવન તથા કાગડાંનું માસ, બલાડાનુ માંસ ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત ઘણું કેપ પામે છે તેથી તીક્ષ્ણાગ્નિ* થાય છે તે આહું તેટલું ખાધું હોય તો એ તેહેની શાંતી ન થતાં હંમેશાં પ્રદીપ્ત હોય છે તેજ ભસ્મકરોગ વાયુ, પિત્ત, કફ એકમેકરી વૃદ્ધ અતીવૃદ્ધ તથા તીક્ષ્ણ થયા છતાં. એ રોગ થાય છે અને તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે.

ભસ્મક રોગનું લક્ષણ—તરસ, બળતરા, મુઠા, દુબળાપણું, ચીકણું ખાધાથી જરા શાંતી તથા ફરીઘણી કુખ એ સર્વ લક્ષણો થયાં હોય તો મરણુ કુકડું બાણુ.

ભસ્મકરોગ ઉપર—વારંવાર ખીર ખાવી, ભેંસના દૂધમાં કેળાં તથા સાકર નાંખી તે વારંવાર ખાવું. બોરડીની અંતરછાલ થંડા પાણીમાં વાટીને આપવી. ભોંયકેળાનો રસ દૂધ તથા ધી નાંખી આપવો. ભારે તથા ચીકણું તથા તાકું એવું અન્ન ભક્ષણ કરવું. પીત્તને નાશ કરનારો એવો રેચ આપવો. દૂધમાં એરડીયું આપવું. ધીમાં એરડીયું આપવું. ભેંસનું દૂધ, દહીં તથા ધી ખાવું ધીના પદાર્થો ભક્ષણ કરવા. ધી કેળાં ખાવાં, દિસે નીંદ્રા કરવી. ચોખા, ઘોળા-કમળો અથવા કમળકાકડી બકરીના અથવા ભેંસના દૂધમાં રાંધી ખાવું. કેળના વચલા ગાલાનું પાણી કાઢી પીતા જવું. ઊંબરાનાં મુળોનું પાણી જેમ તાડી

* મંદાગ્નિ, વીરમાગ્નિ, તીક્ષ્ણાગ્નિ, અને સમાગ્નિ, એવાં જઠરાગ્નિના પ્રકાર પ્રારભે કરેલા છે. તેમાં સમાગ્નિ વીના બીજા અગ્નિ થકી અનેક રોગ થાય છે તે ત્યાંનો વિસ્તાર ત્યાં લખેલો છે તેમાં અતીતીક્ષ્ણ અગ્નિ ભસ્મક રોગને ઉત્પન્ન કરનારો છે,

ભસ્મકરોગા.

૬૭

કાઢે છે તે પ્રમાણે કાઢી તે પીતા જાયું. તે ઉપર બીજું પાણી આપવું નહીં એ પ્રમાણે સાત દિવસ કર્યું હોય તો ભસ્મકરોગ નાશ થાય છે.

કંઠમાળ.

કંઠમાળ ઉપર ઉપાય—કાંચનની છાલનો ઉકાળો કરી તેમાં મુંઠનો ભુકે નાંખીને આપવો. ઘોળી ગોકરણીનું મુળ, ઈંદ્રિપાદણીનું મુળ, વજ, દેવદાર, સરગવાનું મુળ, એ ગોમુત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. કડવી તુબડીનો રસ તથા સરસીનું એખડું કરી અગ્નિ ઉપર પકાવી તેનો રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લગાડવું. વાઝે વર્ણના ઉકાળામાં મધ નાંખી આપવો. ચુનો, ગોળ, ખાંવા એખરા કરી લેપ કરવો એટલે ગાલ ઉપરનો સોજો ઉતરે છે. હરતાળ, ગોમુત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. છજુંદરીનું તેલ કરી લગાડવું.

અપચો, અરબુદ, તથા ગાઠ એ ઉપર—મ્રણની ચીકીત્સા કરવી, એટલે મ્રણ ઉપર જે ઉપાય કહેલા છે તે કરવા.

અંતરગળ.

અંતરગળનું કારણ તથા લક્ષણ—વાયુને કોપ કરનારો આહાર તથા ચાલવાની ઘણી મેહનત, પાણીમાં ઘણી વાર રહેવું મુત્ર વગેરેના વેગનો રોધ કરવો, તથા ન પ્રાપ્ત થનારો વેગ એસડોથી ચાલુ કરવો તથા અંગ ઉપર ઘણો ભાર લેવો. લાંબો પથ કરવો, તથા ચડ ઉતર કરવી. વરમી જગ્યા નીરગતે પીઠા કરવી, જોરવાળા માણસની સાથે કુસ્તી કરવી, ખાણમાં ઊંચો નીચો ખગ પડવો, ઇત્યાદી કારણથી વાયુ કોપ પામી આંતરગળાં પેસે છે. પછી ઉપેક્ષા કરી હોય તો હેઠે વેહેનારો થઇ વૃષણના સાંધાની રાહે વૃષણમાં પ્રવેશ કરે છે. તથા વૃષણ વાહી ધમનીને દુષિત કરી વૃષણમાંહેની ગોળીઓ તથા કોષની વૃદ્ધી કરે છે. તેહને વૃદ્ધી અંડવૃદ્ધી, અંતરવૃદ્ધી, અંતરગળ, કેહે છે. ખંદરકાંઠા ઉપરનાં ઘણી સાકડી વરતીનાં શેહેરો જેમાં દૂર્ગંધી ઘણી તથા માંસમાંછલાંની દૂર્ગંધીથી પાણી તથા હવા છેક ખરાબ થએલાં, તેવા શેહેરમાં વધારેવાસો થવાથી તે પાણીથી પણ આ રોગ લાગુ થાય છે. ઘણું કરી એવા શેહેરોમાં આ રોગ ઘણા એક લોકોને હોય છે.

અંતરગળ ઉપર—દૂધમાં અરંડીયુ નાંખી આપવું, રાસ્ના ૨ ભાગ જેડીમધ ૨ ભાગ, ગળો ૨ ભાગ, એરંડાનું મુળ લીલું ૪ ભાગ, ચીકણાનું મુળ ૨ ભાગ, ગોખરૂ ૨ ભાગ એનો ઉકાળો એરંડીયુ નાંખી આપવો. અથવા એકલોજ

૬૮

અંતરંગળ.

ઉકાળો આપવો, વૃષણ ઉપર એરંડીયુ નીત્ય લગાડવું નારાયણ તેલ ચોળવું, જવ, તલ, સાંદોડીનું મુળ એ એસડોઝીણું વાટી એરંડાના પાનને લગાડી તે પાન વૃષણ ઉપર બાંધવું એરંડી આમાં હરડેનું ચુર્ણ આપવું. તીલવણીનો રસ ચણાના ઉકાળામાં આપવો. હરડે, સંચળ તથા એરંડીયુ એકઠું કરી આપવું. તમાખુના પાને સીલા રસ લગાડી બાંધવું નવોજ રોગ થયો હોય તો હેઠે માથુ ઉપર પગ કરી ઉભું રહેવું. પગના અંગુઠા દુખવા લાગે તાહા મુઘી બાંધવા. એ રોગ ઉત્પન્ન થતા વેતજ જે બાહ્યનીરગ ડુલાઈ હોય તે ઉપર ભુલામું નાંખવું. તે ઉપર તાજ કળી ચુનાનું ટીંપું આપવું એટલે સંકેતાર્થ વૃષણ એસરસે કાંગચાંતા ઠળીઆ ઝીણા કરી એરંડીઆમાં મેળવી તમાખુના પાન ઉપર લગાડી તે પાન રાતે બાંધવું. ચુનો અને ઊંચી છીકણી એક ઠેકાણે પાટી ને તમાખુના પાનને ચોપડી વૃષણ ઉપર બાંધવું, એટલે સર્વ અંગમાં વ્યાપી ઉલટી થાય છે. ઘણીજ ઉલટીઆ થવા લાગે તો છાડી નાખવું એટલે એક બે દીવસમાં વૃષણ બેસે છે. બીજોરનો ગરલ કાઢી પાણીમાં ઉકાળાવો, તે પાણીની બાફ વૃષણને આપવી, પછી તે ગરલ વડે સેહેતું સેહેતું સેકવું, પછી ઊંચી કાસંડી લઈ ફલાલીનના કપડા ઉપર થોડીસી છાંટી, તે વૃષણ ઉપર થોડીસી છાંટી, તે વૃષણ ઉપર બાંધવું. ટરપેન્ટાઇન તેલમાં કપડુપલાળી ઉપર બાંધવું ગરમ પાણીની ધાર વૃષણ ઉપર કરવી તથા હમેશાં શેકતાં જવું એવા અનેક એસડો તથા ઝિપાચો છે, પણ તેમાંથી અનુભવવાળા ઉપામે અહીં લખેલા છે.

વીદ્રધી.

વીદ્રધીનાં લક્ષણો—વાયુ વગેરે દ્વાપ કોપ પામી ત્વચા, માંસ, લોહી મદ એએને દુષિત કરી હાડ મુઘી જઈ પુગેછે, તથા જેનાં મુજો ઘણાં અંદર હોય છે તથા જે ઉત્પન્ન થયો ત્યાંથી વેદના ચુકત હોઈ ગોળ અથવા લાંબી એવી જે ગાંઠ રૂપે કરી સોળને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વીદ્રધી કેહે છે. એમાં શત્રિપાત વીદ્રધી ઘણું કરી અસાધ્ય જે અંતરમુખ તે પણ અસાધ્ય.

વીદ્રધી ઉપર—પ્રથમ રેથ આપવો તથા લોહી કઠાવવું. વડ, ઊંબરો, પીપળો, પીપર, વેતસ એએની છાલ, સરગવાની છાલના ઉકાળામાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો એરંડીઆનું મુળ વાટી તેલમાં અથવા ધીમાં મેળવી ઊંટું કરી લેપ કરવો. જવ, ગહુ, મગ એનો લોટ પાણીમાં મસાળી ગરમ કરી બાંધવો ત્રિકુળાના ઉકાળામાં નસોત્તર આપવું. ગહુના આટાની અથવા ચણાના આટાની પોટીસ બાંધવી.

અંતરમુખ વીદ્રધી ઉપર—સાંદોડીનું મુળ, તથા વાયવર્ણની છાલ એને

વીદ્રધી.

૬૯

ઊકળો આપવો. સરગવાના લીલા ગુદમા સીંધાલુણ તથા હાંગ નાંખી આપવો. વીદ્રધી પકવવાને ચીકણાંના પાન વાટી તેમાં મીઠું નાંખી તેપર બાંધવું. આટો હળદર, મીઠું એ દૂધમાં પકાવી સહન થાય એવું બાંધવું. લીલું, અંજીર છુદી ઊપર બાંધવું. મોરચુતુ તથા સાચુ ઘસી લેપ કરવો. ગુલબાસના પાંનને ધી લગાડી ગરમ કરી એક ઉપર એક એવા થર આપવા. ગુબડુ પાકવાને પણ એજ ઉપાયો કરવા.

શ્લીપદ.

શ્લીપદનું કારણ—જે દશમાં હમેશાં જમણે પાણી હોય છે, તેજ સર્વ ખીએ છે તથા સર્વ રૂતમાં સરદી વાળી હવા હોય છે તે દશમાં એ રોગ ધણું હોય છે એ રોગને હાથી આપગ પણ કહે છે.

શ્લીપદ ઉપર—પ્રથમ લોહી કાઢવું. ગોમુત્રમાં હળદર તથા ગોળ નાંખી આપવું. હરે, એરડીઆમાંતળી ચુર્ણ કરી ગોમુત્રમાં આપવી, ખીપર, ત્રિકૂળા દ્રવદાર, સુંક, સાટોડી, વરધારા એનું ચુર્ણ ૧ તોલા કાંજમાં નાંખી આપવું. ધંતુરો, એરડમુળ, સાટોડી, નગોડ, સરગવાની છાલ. એ સર્વ ભેગાં વાટી લેપ કરવો. આકડાનુ મુળ, કાંજમાં ઘસી લેપ કરવો.

ગાંઠનો રોગ—વાયુ વગેરે દાષ વડે માંસ તથા લોહી એ દુષિત થઈ. મેદ નીરજાને દુષિત કરી ગોળ તથા ઊંચો અને ગાંઠ જેવે, એવા સોજાને ઊત્પન્ન કરે છે, તેને અંથીરોગ કહે છે. તે અનેક પ્રકારનો છે, એ ઉપર અરબુદમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

અરબુદનું કારણ તથા લક્ષણ—શરીરના વિષે વાયુ વગેરે દાષ કોષ ખામી લોહી તથા માંસને દુષિત કરી ગોળ તથા સ્થીર અને હળવે હળવે વેદના કરનારી તથા જેના મોંઠાં ઊંઠાં ગયેલાં, તથા ઘણી સુદૃઢ તથા પાકનારી તથા વૃદ્ધિગત થનારી એવી માંસની ગાંઠ ઉપડે છે, તેનું નામ અરબુદ અરબુદ તથા રક્ત અરબુદ રોગ એમાં વધારે ભેદ નથી, એટલેજ તફાવત છે કે માંસ અરબુદ તથા રક્ત અરબુદ એ પ્રકાર અંથીરોગ માંનથી તથા એ બેઉ રોગ અને વીદ્રધી એમાં પણ ઘણું ભેદ નથી, તે માટે વીદ્રધી ઊપર જે ઉપાયો કહેલા છે તે ચોજવા. તથા વૃણ ચિકિત્સા એટલે વૃણ ઉપર જે ચિકિત્સા કહેલી છે તે ચોજવી.

૭૦

ઊદર

ઊદર.

ઉદરનું કારણ તેથી લક્ષણ—અગ્નિ મંદ તથા અછૂર્ણ છતાં ખાવું, વાયક લક્ષણ, જમવા ઉપર જમવું. હાલચાલ ન કરવી, પાણી ઘણું પીવું, ઇત્યાદી કારણોથી વાયુ કોષ પામી પસીનાની તથા પાણીની ગતી કરનારી જેરગા છે, તે અંધ પાડી પેટના વાયુ તથા અગ્નિ તથા અપાન વાયુ એ દુષિત થયા છતાં પેટમાં જે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, તેહને ઉદર કહે છે.

ઉદરનું કારણ તથા લક્ષણ—પેટ ફુલવું, ચાલવાની શક્તિ નહીં, દુબળાપણું, અગ્નિ મંદ, સોજે, પ્લાની, વાયુની સાથે ઝાડો થવો, બળતરા, તમર, પેટઉપરની રંગો ફેખાવી, પગો ઉપર સોજે, ઝાડો કબજ, ક્ષુધા નાશ ઇત્યાદી લક્ષણો જાણવાં. એ રોગ વાતોદર, કફોદર, પિત્તોદર, શનીપાતોદર, જલોદર, પ્લીહોદર, નાગોદર, કચ્છપોદર ઇત્યાદી અનેક પ્રકારના છે. ઊદરનું અસાધ્ય લક્ષણ. પેટ કઠણ છતાં તેલ લગાડવાની પેડે ચકચકાર તથા ઉપર લીલી રંગો તરી રહેલીઓ, પગો તથા આંખો ઉપર સોજે, અનાજનો તીરસ્કાર, શોષ, ઇંદ્રિયે વાંકાપણું એવું થયું હોય તો અસાધ્ય જાણવો. અને રેચ આપ્યો છતાં વારંવાર પેટ ભરાઈ આવે છે તે પણ અસાધ્ય.

ઉદર ઊપર ઉપાયો—પ્રથમ વમનને રેચન આપવું, ખાંડ તથા મીઠું સરખે ભાગે લેઈ ઘણું ઝીણું વાટી ગોમુત્રમાં નાંખી સવાર તથા સાંજે પીતા જવું. નસોતર ૪ ભાગ, થોરતું દૂધ ૪ ભાગ તથા ઘી ૪ ભાગ, પાણી ૮ ભાગ એને એકત્ર કરી ઉકાળવાં દૂધ તથા પાણી બળી જાય એટલે ઊતારી મુકવું અને શક્તિપ્રમાણે આપવું.

પ્લીહોદર ઊપર—સરગવાની છાલનો ઉકાળો કરી તેમાં પીપર તથા મરીનો ભુકો નાંખી આપવો. લીલામાં ૩ ભાર, હરડે ૩ ભાર, શાહાજી ૧ ભાર, વાવડીંગ ૩ ભાર એ ગોળમાં ખાંડી તેની સાત ગોળીઓ કરી સાત દિવસ આપવી.

ઉદરારી રસ—પારો ૧ ભાગ, મોરથુત ૧ ભાગ ને વાળાનું બી ૧ ભાગ, એ આપડો ગરમાળાના ગોળમાં તથા થોરના દૂધમાં એક એક દિવસ ખસ કરી તેની માસા ભારની એક એક ગોળી કરવી તે રોજ એક ગોળી આપવી તે ઉપર પથ્થ જુની આમલીની મધુર કઠીને ભાત, અથવા ગાયના દૂધનું મધુર દહીંને ભાત.

જલોદરારી રસ—પીપર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, તામ્રલસ્મ ૧ ભાગ કાંઠાબા ધંતુરાનાં મુળનું ચુર્ણ ૧ ભાગ ને પાળાનાં બીજ ૪ ભાગ એનો થોરના દૂધમાં એક દિવસ ખસ કરી પાણીની સાથે ૪ વાલ પ્રમાણે આપવું.

ઉદર.

૭૧

ઇછાભેદી રસ —સુંઠ ૧ લાગ, મરી ૧ લાગ, પીપર ૧ લાગ, પારો ૧ લાગ, ગંધક ૧ લાગ, ટંકણચાર ૧ લાગ નેપાળાનાં ખી ૩ લાગ એ એકઠાં ઘુંટી થંડા પાણીની સાથે એક વાલ અથવા બે વાલ આપવું. ઉપર જેટલા પાણીના ઘુંટાલેસે તેટલા બુલાખ થસે, પછી છાશને ભાત ખાવો. વાવડીંગ સાજીખાર, હરડે એ સરખા લાગ તથા એ માંહેના એક એપડના ચોથા લાગ જેટલું ચોરતુ દૂધ એ એકઠાં ખલ કરી ગરમ પાણીની સાથે આપવું. વાવડીંગ તથા હરડેના ઊંકાળામાં બે માસા ગુણ નાંખી આપવો. કડવું ઇંદ્રાવણું લેપના મુત્રમાં પકાવી તે આપવું, તથા તે મુત્ર તેના ઉપર પાવું. કુમારીઆસવમાં વજરક ક્ષાર તથા ઘોડા ચોળીની માત્રા નાંખી આપવું. અજમો, અજમોદ, દીવેચી અજમો, ખુરાસની અજમો, સુંઠ, મરી, પીપર, એતુ ચુર્ણ કરી કડવા ઇંદ્રાવણાના રસમાં ગોળ નાંખી ચાટણ કરવું. અને તે દરરોજ એક એક તોલો ખાવું.

ગુદમરોગ.

ગુદમનું કારણ તથા લક્ષણ—વાયડું ભોજન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત ન છતાં ભારે પદાર્થોનું લક્ષણ, હાલચાલ ન કરવી, વરસમાં એક બે વખત પણ બુલાખ ન લેવો, ઇત્યાદી કારણોથી વાયુ વગેરે દોષ કોષ પામી પેટમાં બે પડખે, છાતીમાં દુટીના ઠેકાણે પેટમાં ગાઠ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાઠો આંખાની ગોટલી જેવડી અથવા નહાની તથા હાલનારી અથવા ન હાલનારી એવી થાય છે. કોઇ કોઇ વખત મોટી હોય તે નહાની થઇ ફરી વધારે મોટી થાય છે. એ ગુદમરોગ વાતગુદમ પીત્તગુદમ, કફગુદમ ઇત્યાદી ભેદ કરી અનેક પ્રકારના છે.

ગુદમનું પુર્વરૂપ—ઘણા ઓઠકાર, ઝાડો કબજ, અનાજ ઉપર રૂચી નહીં, આતરડાં કરકર બોલવાં, કળતર, પેટ ફુલવું, અગ્નિ મંદ એ ગુદમરોગનું પુર્વરૂપ બાજુવું.

રક્તગુદમનું લક્ષણ—સ્ત્રી તરતની સુવાવડી છતાં અથવા કસવાવડ થઈ હોય તો તથા રૂતુ વખતે વાયડા પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કોષ પામી તેમાં ગર્ભ રહેવાના ઠેકાણે લોહીનો જમાવ કરી શુળયુક્ત તથા અળતરાયુક્ત એવો ગુદમ તે ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગુદમનાં વિષેસ લક્ષણો. એ ગુદમ ઘણા દિવસથી થયો છતાં તેને અવધવો ન છતાં, ગર્ભની પેઠે થડકા મારે છે. તથા શુળ કરે છે. અને રૂતુ ખંદ, સ્તનની અણીઓ કાળીયો થાય છે, તથા એ રોગ ગર્ભના ઠેકાણે થાય છે, તેથી બીજાં પણ ગર્ભની પેઠે ચીન્હો થાય છે, એ રોગ સ્ત્રીઓનેજ થાય છે, એ રોગની ચિકિત્સા દર્શા મહિના પછી કરવી.

ગુદમનું અસાધ્ય લક્ષણ—જે ગુદમ ઘણા દિવસ રહેવાથી ઉદર તથા

૬૨

ગુદમ રોગ.

રોગને વ્યાપી કાચખાની પેઠે ઊંચાડા ચાય છે તે અસાધ્ય તથા અરૂચી અશક્તપણુ છાતી દુખવી. દિવસ તાવ, સ્વાસ, ઉલટી, તરસ, ઘેન, અતીસાર, સળેખમ, તથા કુટી, હાલ, પણ એ ઉપર સોજો આવે છે તે ગુદમ અસાધ્ય જાણવો.

ગુદમ તથા વાત ગુદમ ઉપર—સાજખાર, કોલીજન, કેતકીનો ક્ષાર એ એકત્ર કરી, તેલમાં આપવો.

પીત્તગુદમ ઉપર—નસોત્તર તથા ત્રિકુળાનો ઉકાળો આપવો. સેકુકળીજ મધમાં આપવું. ધરાખ તથા હરડેનો ઉકાળો ગોળ નાંખી આપવો. ત્રિકુળાનું ચુર્ણ સાકરમાં આપવું, તે ઉપર ઊંચું પાણી પાવું.

કફગુદમ ઉપર—પંચમુળનો ઉકાળો આપવો. જુની વારૂણીઝાર આપવી.

ત્રિદોષ ગુદમ ઉપર—વાયવર્ણનો ઉકાળો આપવો. પારો ૩ લાગ, પીપર ૪ લાગ, ગંધક ૪ લાગ, હરડે ૪ લાગ, એનો ખલ કરી ગરમાળાના ઝાણમાં તથા શેરના દૂધમાં ફરી ખલ કરી અડદ પ્રમાણે ગોળીયો કરી મુકવી.

એને ગુદમારી રસ કહે છે—તે એક ગોળી મધમાં આપવી. પશુ દહીં ભાત. શંખદ્રાવ એક અથવા બે વાલ મુંઠના ચુર્ણમાં અથવા હરડેનું ચુર્ણ તથા ઠસીંધાલોણ એ એકત્ર કરી તેમાં આપવો.

રક્તગુદમ ઉપર—તલતા ઉકાળામાં ત્રિકટુ, હીંગ, ભાંગરાતુ મુળ એનું ચુર્ણ નાંખી આપવો, એથી રક્તગુદમ રોગ નાશ પામે છે. તથા રતુ આવવો બંદ થયો હોય તો તે ખજૂ આવે છે. ત્રિકુળાના ઉકાળામાં એક માસો ગુગળ નાંખી આપવો. અરીઠાના પાણીમાં કડવા ઇંદ્રવર્ણાનું મુળ ઘસીને આપવું કીંવા ઇંદ્ર વારૂણીનું લીલું મુળ ચોનીમાં મુકવું-એ ઓષડા કર્યો હોય તો રક્તગુદમ ગળીને પડીજાય છે. કુટીપાસે જળો લગાડવી. એટલે ગુદમ ગળી પડે છે, પછી થંડા ઉપાયો કરવા.

શુળ.

શુળરોગનું કારણ તથા સ્વરૂપ—વાતશુળ વાયુને ક્ષોભ પમાડનારા જે લુખા વગેરે પદાર્થો તરે, કડકું કોલાઈ ગયેલું અનાજ, લુખું માંસ, લુખાં શાખ તથા મસુર, વાલ, ઇંદ્રાદી પદાર્થોનું ભક્ષણ તથા ઘણું થંડું પાણી પીવું, જમ્યા પછી તરતજ જમવું. ઘણી હાલચાલ, અતી મઈથુન, ઘણા ઉજગરો, મલમુત્ર, વાયુ એના વેગ રોધતા, અતીશોક, ઘણું હસવું ઇંદ્રાદી કારણોથી વાયુ કોપ પામી તે છાતી, પીઠ, કેડ, પેડ એમાં પેસી શુળને ઉત્પન્ન કરે છે, એ સાંજની વખતે તથા રીઆળામાં અને વરસામાં તથા પવનના સપાટથી વધારે ઉપદ્રવ

શુળ.

૭૩

કરે છે. પીત્તશુળ, પીત્તને ક્ષેપ કરનારા તીખા તથા ઉના વગેરે પદાર્થોનું અતિષ્ઠ સેવન કરવાથી પીત્તનો ક્ષેપ થઈ તેથી દુઃખના વિષે તથા આંધામાં શુળ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તે મોહ, શોષ, બળતરા, પરસેવો, ભ્રમ એને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા એ અર્થ રાત્રે, બપોરે તથા શરદરતુમાં વધારે પીડા કરે છે, તથા પીત્તને શમવાના પદાર્થો સેવન કરવાથી તે નાશ પામે છે.

કફશુળ—કફનો પ્રકોપ કરનારા એવા મધુર પદાર્થોનું ઘણું સેવન કરવાથી કફનો ક્ષેપ થઈ તેથી આમાં શુળ થાય છે. તેશુળથી લાળ, ઉદાસ, અરુચી, ઝાડો કબજાઈત્યાદી ઉપદ્રવ થાય છે, તથા એ શુળ સવારમાં તથા શિશિર રતુમાં ઘણી પીડા આપે છે, એજ પ્રમાણે બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શુળમાં ત્રણના લક્ષણો થાય છે.

આમશુળ—એ શુળ આમાં શયકી થાય છે, તથા આમાં શ અગ્નિ મંદ થી થાય છે, તેને અગ્નિ પ્રદીપક તથા આમાં શ નાશક ઓપડો આપવાં.

શુળઊપ્પર—ઘોડાની લાક પાણીમાં ચોળી ગાળી તેમાં હીંગ નાંખી આપવી. કળથીતો ઉકાળો સુક, હીંગ, વડાગરૂં મીઠું એનું ચુર્ણ નાંખી આપવો સુક, વજ, હીંગ, મરી, શાહાજરૂં, વચ્છનાગ, ચીત્રકશુળ એનું ચુર્ણ કરી લાંગ રાના રસમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી એક એક ગોળી આપવી.

શંખવટ્ટી—આંમલીના ફાતરાની રાખ ૪ લાગ, પંચલવણ ૫ લાગ, શંખલસ્રમ ૮ લાગ, હીંગ ૧ લાગ, મરી ૧ લાગ, સુક ૧ લાગ, પીપર ૧ લાગ, પારો ના લાગ, ગંધક ના લાગ, એ સર્વ ઓપડોનું ચુર્ણ લીધુના રસમાં ખલ કરી ઘેરના ઠળઆ જેવડી ગોળીઓ કરી એક એક ગોળી આપવી. એટલે શુળ, સંઘ્રહણી, અજીર્ણ, અરુચી, પંકતીશુળ, ક્ષય એ રોગ દૂર થાય છે. મીઠળ કાંજમાં ઘસી દુઢી ઉપર લેપ કરવો. સુક તથા એરંડશુળ એનો ઉકાળો સંચળ, નાંખી આપવો. આમળાનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. હરડેનું ચુર્ણ ગોળ તથા ધીમાં આપવું. મંડુર ગોમુત્રમાં પકાવી તેમાં ત્રિકૂલાનું ચુર્ણ નાંખી મધ તથા ધીમાં આપવું. ધરાખ તથા અરડુસાનો ઉકાળો આપવો. ઘોડાની લાક તથા હીંગ એનો અર્ક કાઢી આપવો. પારો ૧ લાગ, ગંધક, ૧ લાગ, વચ્છનાગ ૧ લાગ, કોડીની લસ્રમ ૧ લાગ, સીંધાલોણ ૧ લાગ, પીપર ૧ લાગ, સુક ૧ લાગ એ સર્વનો નાગરવેલના રસમાં ખલ કરી બે ચણાડી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે એક એક ગોળી આપવી. લોકના થરસનીમાત્રા અનુપાતના સાથે આપવી. હરણનું સીંગડુ બાળી તે લસ્રમ ધીમાં આપવું.

પરિણામ શુળ—અનાજનો પાક થતો છતાં જે શુળ થાય છે તે અન્નથી

૭૪

શુળ.

ઊત્પન્ન થયેલું શુળ હમેશાં એટલે અનાજ પાચન થયા પેહેલા તથા પછી તથા પથ્ય લીધા પછી પણ શાંતી પામતું નથી નિંદ્રા આવે એટલે રહે છે.

જવરપીત્ત શુળ—તે અગ્નિપીત્તથી થાય છે. અગ્નિપીત્તનો નાશ થાય તો તે શુળ પણ એકે છે, તેથી અગ્નિપીત્ત મરવાનાં ઓપડા લેવાં.

*પરીણામ શુળ ઉપર—ચુંઠ, તલ, ગાળ એકઠાં ખાંડી ગાયના દૂધમાં પકાવી આપવાં. શાખલસમ ગરમ પાણીમાં આપવી. ઇંદ્રજવની ફાંકી ગરમ પાણીમાં આપવી. અથવા આમલીની છાલની લસમ ગરમ પાણીમાં આપવી. હીંગ, સીંધાલોણ એનું ચુર્ણ મધ તથા ઘીમાં આપવું. ટંકણખાર હરણના સીંગડાનું ચુર્ણ સોના તથા તાંબાની લસમ એ આદાના રસમાં ખલી પછી શરાવમાં નાંખી કપડમટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી કાઢી ખલ કરવો તેમાંથી એક અથવા બે ચણાડીભાર લસમ ઘી તથા મધમાં આપવું.

ઉદાવર્તનું કારણ તથા લક્ષણ—ભુખ, તરસ, નિંદ્રા, સ્વાસ, ઉલટી, ઊંક, ખગાસું, ઓડકાર, શુક્રંધાતુ, મળ, મુત્ર, અધોવાયુ એ દરેકને પ્રાપ્ત થયેલા જે વેગ તેનો રોધ કર્યો હોય તો વાયુ ઊર્ધ્વગતી થઈ ઘણી પ્રકારની પીડા કરે છે, તે ઉદાવર્ત વાયુ. તેમાં મળ, મુત્ર તથા અધોવાયુ રોક્યો હોય તો મોટા ઘોર પ્રાણનાશક ઉપદ્રવ થાય છે, તથા તે ઊર્ધ્વવાયુના જોરથી મોઢાની રાહે મળ પણ પડે છે.

ઉદાવર્તનું અસાધ્ય લક્ષણ—અતીશોષ, ગ્લાની, નખલાપણું, શુળ, વીર્યા યુક્ત ઊલટી એવું હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉદાવર્ત ઉપર—જવખાર, સાજખાર, પંચલવણ, (ટંકણખાર, લવણ, વડાગરૂં, સીંધાલોણ, સંચલ) ચીત્રક, અજમો ત્રિકટું, હીમજ, વાવડીંગ, નસોત્તર, વજ એ સર્વનાં ચુર્ણને ચોરનાં દૂધની સાત લાવના આપી તેની ગાળીયા રાખોરા જેવડી કરવી. તે ગાળી આપવાથી ઉદાવર્ત, ગુદમ, ઉદર એ રોગ નાશ પામે છે. જવખાર તથા સાકર એખડું કરી આપવું. નેપાલાલાની બી, પારો, ગંધક, ત્રિકટું, ટંકણખાર એનું ચુર્ણ ખલમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટવું. અને તે એક માસાભાર ચુર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

કુસ્તરોગ.

કુસ્તરોગ—વમન, જીભાખ ઈત્યાદી પાંચ કરમોમાં કમી જસતી, વીષયોનું

* કોઈ એને પંગતી (પકતી) શુળ પણ કહે છે.

કુસ્તરોગ.

૭૫

ધણું સેવન, મધ્ય, માંસ, ખરાબ પાણી એનું અતી સેવન, ભારે પદાર્થોનું ધણું ભક્ષણ, ચાલવાની ધણી મહેનત, ઘણા સંતાપ, અતી અજીણ, ધણી મહેનત, દહીં, મીઠું, અડદ, મુળા, મીસ્ટાન્ન એનું ધણું ભક્ષણ, દિવસે ધણી નિંદ્રા, પાપકર્મ, મલમુત્ર, ઉલટી એનો વેગ રોધવો ઇત્યાદી કારણોથી વાયુ વગેરે દોષ દુસ્ત થઈ ત્વચા, માંસ, લોહી અને રસ એને દુષિત કરી અદાર પ્રકારના કુસ્તરો એટલે કોડાને ઊત્પન્ન કરે છે.

સર્વકોસ્ત ઉપર—ગાયનું દૂધ ૫ શેર, ગંધક ૧ કીંવા ના તોલો નાંખી પીવું. ઘોળી ગાકણીનું મુળ તાઠા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. પારો, ગંધક, મન-સીલ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંખાહળદર, સીંદુર, મોરચુત. પુંવાડીયાનાં બીજ, આવચો, જીરું, કડવુંજીરું એ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેમાં લીંબુનો રસ તથા ધી નાંખી લોઢાની કઠમમાં લોઢાના દસ્તાવડે ૪ પોહોર ખલવું પછી લગાડવું એટલે કોડ, ચળ, પામા, વીસર્પ ઇત્યાદી રોગો દુર થાય છે. છ મહિનાએ નસ ખોલવી. દર મહિને જીલાબ તથા દર પખવાડીઆમાં ઉલટી આપવી. આપડાના ઊપાથો પણ ચાલુ રાખવા. પુંવાડીઆનાં બીજ, આકડાનું દૂધ, નેપાળો, વાવડીંગ, સીંધાલોણ, ખાવાં, હળદર, દારૂહળદર, રીંગણીમુળ, વછનાગ એ સર્વ આપડા વાટી લેપ કરવો એટલે સર્વ તરેહના કોડ વગેરે દૂર થાય છે. ખેરનાં પાંચ અંગનો ઊકાળો કરી તે ઊકાળાથી નહાવું, તથા તે પીવો. ભોજન, લેપ પણ કરવો, એટલે સર્વ કોડ જાય છે. ખેરસાલ, ત્રિકૂટા, કડવા લીંબડાની છાલ, કડવું પટાળ, ગળો, અરડુસો, એનો ઊકાળો આપવો એટલે સર્વ કોડ, વીસ્ફોટક, મસુરીકા, એ રોગ દુર થાય છે. ખેરની છાલ અથવા કાથો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. આવચો વાટી છ મહિના સુધી લેપ કરવો.

ખશ.

ખશ ઉપર—પ્રથમ જીલાબ આપવો. પારો, ગંધક, જીરું, ઉમટું જીરું, આંખાહળદર, હળદર, મનસીલ, સીંદુર, મરી એ ધીમાં ઘુંટી લેપ કરવો. પારો ગંધક, ધંતુરાનાં બીજનો તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો. ગંધક કેળામાં ખવો. એટલે સર્વ ખશ બાહર પડે છે. પછી સાંજે ભેંસનું છાણ અંગે લગાડી નહાવું. એટલે સાફ થાય છે. મુખડનું અતર ચોળવું. આંખળાં આળી તે તેલમાં ઘુંટી લગાડવાં. જે આપડો કોડ ઉપર કહેલાં છે, તે પણ કરવાં. શોધેલો ગંધક એકલા ધીમાં અથવા છાશમાં આપવો.

૭૬

વીશર્પ.

વીશર્પ.

વીશર્પ, તથા ધાધર ઉપર—પ્રથમ લોહી કાઢવું. એરંડીયુ ધીમાં આપવું. હુળદર, આંખાહુળદર, કેસ્ટકોલીજન, જઠામાંસી, જેઠીમધ. તગર, એલચીદાણા, વાળો, ધોળીસુખડ એતું ચુર્ણ ધીમાં ખસ કરી લગાડવું. ગળો અરકુસો, ત્રિકુળા, ખેરશાલ, ગરમાળાનો ગોળ એના ઉકાળામાં એક ટાંક ગુગળ નાંખી આપવો. વાસી પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચુર્ણ કરી નાંખવું. અને તે પાણી નીત્ય લગાડવું. વચ્છનાગ, હેરકોચલાં, અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. સો પાણીએ ધોયેલા ધીમાં રસ કપુરનો ખસ કરી લગાડવું. ખસ ઉપર અને કોડ ઉપર કહેલાં આપડો પછુ કરવાં.

વીસ્ફોટક.

વીસ્ફોટક ઉપર—પ્રથમ રેચ આપવો. એરંડીયુ ધીમાં આપવું. કરીઆતું, કક, જેઠીમધ, વાળો, પીત્તપાપડો, અરકુસો, મોથ, ત્રિકુલા, કુડાની છાલ એનો ઉકાળો આપવો. સુખડ, નાગકેશર, તાંદલજો, સીરસની છાલ, જાઈનાં પાન એ આપડો વાટી લેપ કરવો.

*વાળો.

વાળા ઉપર—આવળતું બીજ ગોમુત્રમાં વાટી લેપકરવો. નગોડનાં પાનનો રસ એ તોલા તથા ગાયતું ધી ૨ તોલા એખડું કરી સાત દિવસ આપવું. સરગવાનાં મુળની છાલ કાંજમાં વાટી તેમાં સીંધાલોણ નાંખી ફરી વાટી લેપ કરવો. સરગવાની છાલ ચંપાના ફળુગા અને લસણ ભેગાં વાટી તેની ચેપલીવાળા ઉપર આંધવી, તેથી એક દિવસમાં વાળો બળી જાય છે. ટંકણખારની ધાણીનો રસ કીંવા અરધો તોલો દહીં અને જુવારની ધાણીનો લોટ તેમાં મેળવી આપવો. સાંજ સુધી અપવાસ કરી પછી પથ્ય દેવું. કોઈ ફટકડી ફુલાવેલી આપે છે. એ ઉપાયો વીના વાળાતું દેકાણું જોઈ શસ્ત્રથી ફાડ કરવી, પછી ઝીણી આંકડી વડે તે વાળો તાણી કાઢવો. ધંતુરાનાં પાન બીડામાં ખાવાં, કીંવા ધંતુરાનાં પાનનો રસ એક અથવા બે તોલા તથા તેરલુજ ધી તેમાં નાંખી

* જ્યાં ઘણું જીવતું પાણી નથી હતું તથા તેનો પ્રવાહ નથી અને તેમાં લૂગડાં વગેરે ધોવાય છે, એવાજ નહાના તલાવડાં તેતું પાણી તથા ખરાબ થયેલું પાણી પીવાથી વાળો થાય છે.

વાળો.

૭૭

આપવું. એટલે કેફ ચઠસે તેનો ઉતાર ખીજે દિવસે દહીંભાત ખાવો આકરાના દુધનો લેપ કરવો.

નેત્રરોગ.

નેત્રરોગનું કારણ—તડકાથી અંગ તપેતું છતાં થંડા પાણી એ નહાવું, છેટે નજર કરી હંમેશાં જોવું, સુવાના વખતે નસુઈ રહેવું. પરશેવો, ધુળ અને ધુમાડો એનો નેત્રોને સ્પર્શ થવો, ઊલટીનો અવરોધ, તથા ઘણી ઊલટી આપવી, પાતળું અનાજ તથા પાણીનું ઘણું સેવન, વાયુ, મળ, મુત્ર એનો અતી અવરોધ કરવો, નીરંતર ક્રોધ, રૂદ્ધ, શોક કરવો, અતી સુરાપાન કરવું, જે રૂતુમાં જે કરવાનું તે ન કરવું, નેત્રનું પાણી રૂંધવું, તથા ઘણા ઝીણા પદાર્થોનું નીરંતર અવલોકન કરવું. જોડાવીના હંમેશાં ચાલવું, તાપ કરનારા પદાર્થો નીરંતર જોવા, ગરમ તેજની તરફ જોવું, ગાંજો તમાકુ એનું અતી સેવન, તીખા પદાર્થોનું અતી ભક્ષણ કરવું, હાથ, પગ, કઠણ પદાર્થોની સાથે અતીશે ખઝાડવા, કફ, પીત્ત, વાયુ એનો અતી ફોલ, એવા કારણોથી નેત્રોને રોગ થાય છે.

નેત્રરોગ ઉપર—શોધેલો એળીઓ સીંધાલોણ એ કપડછાણ કરી પાણીમાં મેળવી રાતે સુઈ રહેવા વખતે આંખો ઉપર આંધવું, એવું ત્રણ દિવસ કરવાથી રાતડ, વેદના, ચુવતું, ખીલ એનો નાશ થઈ આંખો સાફ થાય છે. સરગવાના પાંનનો રસ તથા મધ એખડું કરી અંજન કરવું, એટલે વાયુ વગેરે દોષ જઈ નજર નીરમળ થાય છે. કાલપીની સાકર કપડછાણ કરી નાંખવી. ગાયના છાણનું કપડછાણ પાણી લેઈ તેમાં પીપર ઘસી અંજન કરવું એટલે રતાંધળાપણું મટે છે. પીપર, મધમાં ઘસી અંજન કરવું તેથી આંખોમાંહેનાં કુલ્લાં જાય છે. સોનાગોર, સુરમો, હીમજ, દારૂહળદર, સીંધાલોણ, એનો લેપ આંખો ઉપર કરવો. પ્રથમ લોહી કાઢવું તથા જીલ્લાખ આપવો. ત્રિફળાના પાણીથી અથવા ઉકાળાથી નેત્રધોતા રહેવું. તથા અંદર પશુ અંજન કરવું. જેઠીમધ, ગળો, ત્રિફળા એનો ઉકાળો સવારમાં આપવો, તથા નેત્રો ઉપર છાંંવો. ત્રિફળાનું ચુર્ણ રાતે મધ તથા ઘીમાં આપવું.

નયનામૃત અંજન—પારો, શીસું સરખે ભાગ તથા બરાસ કપુર ચોથો ભાગ એ એકઠાં ખસ કરી શીશીમાં ભરી સુકવું પછી *શીશા નીશળી વડે આંખમાં અંજન કરવું.

* શીસાનો રસ કરી, ત્રિફળાના પાણીમાં અથવા ઉકાળામાં રેડવો એ પ્રમાણે પચીસ વખત અથવા પચાસ વખત કરી, તે શીસાની સળી કરવી તે સળી એકલી પણ આંખોમાં ફેરવી હાય તો ચુલ્હા કારી થાય છે.

૭૯

નેત્રરોગ.

આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર લેખ—કપુર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીંબુનાં બીજ, અરીણ, હીરાબોળ એ સર્વનો લીંબુના રસમાં ખસ કરી લેખ કરવો. લીંબુના રસમાં દાંતે લગાડવાની મસી, અરીણ એનો તવા ઉપર ખસ કરી તે લેખ કરવો. લોઢાનો ચુરો અને મસી એકઠાં કરી લીંબુની ચીર ઉપર નાંખવાં, અને ખીળા લુગડામાં પોટલી બાંધી તે આંખોમા ફેરવતા જવી. એટલે જે આંખોમાં કણુ ફરે છે તે અને ચળ તથા રાતડ વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. સલ્ફેટઆફર્મિક એટલે જશતનો ખાર પાણીમાં ઓગાળી તેની વડીયા મૂકવી એટલે ખીલ તથા રાતડ કમતી થાય છે. શીંદૂર ન લાગ, જસતનાં ફૂલ ન લાગ, કપુર ન લાગ મોરચુથુ ફૂલાવેલું ૧ માસો, ઘોળો કાથો ન લાગ એ ઓપડો ગાયના માંખણમાં ખલી તે ઉપર ભીલામાંના રસનાં આશરે ૧૦ અથવા ખાર દીધાં પાડવાં તાંબાની કઠરોટમાં તાંબાના વાસણે કરી છુટવું, એને વીશ તથા પચીશ પાણીએ ઘોવું પછી કબીમાં ભરી મુકવું તે નીચ રાતે આંખમાં નાંખવું એટલે ખીલ તથા રાતડ, ચળ, અટકવું, વગેરે સર્વ વીકાર દૂર થાય છે. પરવાલાં ઉપર રાતા પથરાની જહેને અહીરાઓની અંગાડી કહે છે તે ફેરવી. હળદરનો ગાંગડો દાળમાં પકાવી તેના પાણીમાં અંજન કરવું એટલે રતાસ, પરવાળાં, ઘોળું ફૂલું જાય છે, કઠણ પથરાના પહાણા ઉપર લોડું ઘસી તે ચુરો કપડછાણુ કરવો અને તે ખીલો ઉપર ચોળવો. છાકરાની આંખોના ખીલ એથીજ સારા થાય છે.

ધુમાડાથી આંખોને વીકાર થાય છે તેને—ગાળ અથવા રાતી ખાંડ આંખોમાં નાંખવી તેથી પાણી ટપકી આંખો સારી થાય છે.

આંખો મયમચી થઈ પાણી ટપકે તથા બળેછે તેઉપર—હરડે, આમળાં તથા સાકર ઘસીને અંજન કરવું કીંવા ત્રિફલાનું અથવા ત્રિફલા ઘસી અંજન મહિનામાં ચાર પાંચ વખત હમેશાં કરતા જવું એટલે આંખોને કદી પણ વીકાર થતો નથી તથા નજરની ઈંદ્રી સાફ રહે છે.

એકલી બળતરા થાય છે અથવા તેજ ઓછુથયું હોય તો—સવારે કાળી ગાયનું માંખણ, સાકર, એલચીદાણા, જવત્રી, બદામનાં મીજ એખઠા કરી ખાવાં, એટલે આંખોની બળતરા શાંત થઈ તેજ આવે છે, ગુલાબ જળ, આંખોમાં નાખતા જવું. શીશાની ભરમ, તથા સાકર, સ્ત્રીના દુધમાં મેળવી અંજન કરવું. આંખો ઊપર સારા એટલે માતીઆ ઉતરે છે, તથા દુલો પડે છે. તથા ખીલ થાય છે, તે ઉપર જસતના ફૂલ તથા સાકર સરખા ભાગે એકઠાં કરી તે પાકાં પડતાં સુધી ખલી તે ઝીણું ચુર્ણ રાતે મુઠ રહેવા વખતે આંખોમાં નાંખવું એટલે સર્વ વીકાર દૂર થાય છે. નેત્રોમાંહેના ખીલ ઊપર મોરચુથુની

નેત્રરોગ.

૭૯

સળી ફેરવવી તેથી ખીલ ખરી જાય છે. કાઠીખાર પાણીમાં ઓગાળી તેવું દીપું આંખોમાં પાડવું.

જસતનાં ફૂલની કીયા—સારૂ જસત લેઈ તેનો રસ કરી કીંવા જડુ પત્રુ લાલ થાય એટલે ગાયની છાશમાં થડુ કરવું એ પ્રમાણે સાત ભાવનાઓ આપવી પછી ત્રિક્ષણના પાણીમાં કીંવા ઉકાળામાં તેવીજ રીતે સાત ભાવનાઓ આપવી, આગળ તેજ પ્રમાણે ગોમુત્ર તથા લીંબુના રસમાં સાત સાત ભાવનાઓ આપી ફરી ત્રિક્ષણના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી, પછી કુંવારના ઝીણા કકડા કરી ચોળવા તેમાં તે પત્રાનો ભુકો નાંખી તડકામાં સુખવવો પછી તેણી ભસ્મ કરવી અથવા જસતની ભસ્મને ઊપર કહ્યા પ્રમાણે ભાવનાઓ આપવી, અને જડા કપડામાં ગાળી મુકવું.

ધોળું ફૂલું પટે છે તે ઉપર—કણઝીનાં બીજના ચુર્ણને આખરાના ફૂલોના રસની અથવા મુકેલા ફેલો હોય તો ફૂલોના ઉકાળાની અથવા છાલન રસની સાત ભાવનાઓ આપી ગોળી કરવી તે પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. ગાયના દહીંમાં મુઠ ઘસી અંજન કરવું. સાટોડીનું મુળ ધીમાં ઘસી અંજન કરવું.

રાતાં ફૂલો પટે છે તે ઉપર—સમુદ્રફેણ તથા સાકર, એનું કપડછાણ ઝીણું ચુલું કરી નાખવું ભોંયપાથરીના પાનના રસનું અંજન કરવું.

રતાંધળાને—ખીપર ગોમુત્રમાં ઘસી અંજન કરવું.

મુખરોગનું કારણ—એ રોગ ચુંવોતેર પ્રકારનો છે તે માંછલાં, પાડા, હુકર એનું માંસ ઘણું ભક્ષણ કરવાથી, આમળાં, મુળા, અડદની દાળ, દહીં, દુધ, મીઠું રાખડીઓ ગોળ એનું વધારે ભક્ષણ, ઊંધા મોઢે મુઠ રહેવું, દાતણ, ધુમ્રપાન વમન, કોગળા, રંગોનો વેધ એ વખતેને વખતે ન કરવાથી મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રોગોમાં ત્રિદાષનો લગવાડ હોય છે પણ કંઈ વધારે હોય છે.

મુખરોગ ઉપર—જઈનાં પાન, ત્રિક્ષણ, ધમાસો, દારૂહળદર, ગળો, ધરાખ એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. અરબુનસાદો, વાળો, કડવાં પડોળ, નાગર-મોથ, હરડેળ, કડુ, જેડીમધ, ગરમાળાનો ગોળ, ચંદન એનો ઉકાળો આપવો. કડવાપિડોળાં, મુઠ, ત્રિક્ષણ, મેંદી, કડુ, મોથ, ગળો એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. વડ, ઊંખરો, ખીપર, જાંબુડી, નાંદરૂખી એના પાનનો ઉકાળો કરી તેથી કોગળા કરવા. જરૂર ખાંડી તેના પાણીમાં રતાંજળી ઘસી તેમાં એલચીનો ભુકો તથા ફરકડી ફુલાવેલી નાંખી કોગળા કરવા. આવળ તથા જાંબુડીની

૮૦

નેત્રરોગ.

અંતરછાલનો ઉકાળો કરી તેમાં ઝુલાવેલી ફટકડી નાંખી કોગળા કરવા. જાંબુ, બાવળ, બોરડી, બોરસલી એની અંતરછાલનું થંડું પાણી લેઇ તેના કોગળા કરવા. તથા તેના લાકડાનું હમેશાં દાંતણું કરવું. એટલે મુખરોગ થતો નથી, તથા દાંત મજબૂત થાય છે.

ગળાનો રોગ

ગળાના રોગ ઉપર—પાહાડમુળ, અતીવિષનીકળી, દેવદાર, ઈંદ્રિજવ કંક, નાગરમોથ એનો ઉકાળો મધ અથવા ગોમુત્ર નાંખી આપવો.

દાંતરોગ.

દાંતરોગ ઉપર—પ્રથમ લોહી કઢેવું. તુવરની દાળ, લીલામાં, અરડુસાનું મુળ એ હાંડલામાં નાંખી રાખ કરી દાંતને લગાડવી. લોધર, સાટોડી, ફટકડી ઝુલાવેલી એનું પાણી કરી કોગળા કરવા. તેલ ગરમ કરી મોંમાં રાખવું. મસી દાંતે લગાડવી. બોરડી, બાવળ, બકુળ, જાંબુ એ સર્વની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી કોગળા કરવા એટલે દાંત મજબૂત થાય છે.

દાંતોને કીડ એટલે ખેરી લાગે છે તેને—કપુર મોંમાં રાખવું, તમાકુ ખાવી. અરડુસાનાં પાન ચાવવાં.

દાંત મજબૂત થવાને—પતંગ, લોધર, મજીઠ, હીરાકસી, ફટકડી, માયફળ, સોના મુખી એનું ચુર્ણ કરી દાંતોને લગાડતા જવું.

કાનનો રોગ.

કાનનો રોગ—મરી ગથેલો વિંછી તેલમાં નાંખી ગરમ કરી તે તેલ કાનમાં નાંખવું.

કાનના શુળ ઉપર—આકડાનાં પાકેલાં પાનને ઘી લગાડી અગ્નિ ઉપર સેકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં નાંખવો અરસાણીનો પાકેલી ડીરીઓ ભાઠીમાં સેકી તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં નાંખવો. મુઠ, સીલોણ, દેવદાર, હીંગ, વજ એના

કાનનો રોગ.

૮૧

ઉકાળામાં તેલ નાંખી ઉકાળવું એકલું તેલ રહે એટલે ઉતારી ગાળવું, અને તે કાનમાં નાંખવું, એટલે ચસકો બંધ થશે. તથા પડ પડતું હોય તો તેપણ બંધ થશે. બકરીનાં મુત્રમાં સીંધાલોણ નાંખી નવસેકું કરી કાનમાં નાંખવું ટંકણખાર ડુલાવી તેનું ચુર્ણ કાનમાં નાંખવું. બદામનું તેલ નાંખવું, કોડીની ભરમ કાનમાં નાંખી ઉપર લીંબડાના રશનું ટીંપું પાડવું એટલે પડ બંધ થાય છે. શીંદુર મધમાં મેળવી કાનમાં નાંખવાથી પડ બંધ થાય છે. કુલાવેલ ફટકડીના પાણીની પીચકારી મારવી.

નાસારોગ.

નાસારોગ ઉપર—વાવડીંગ, જેઠીમધ, સીંધાલોણ, દેવદાર, ત્રિકટુ એ સર્વનો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ નાંખી ફરી ઉકાળવો, ઉકાળો અવટાઘ તેલ રહે એટલે તે તેલ ગાળી તેનો નાશ આપવો. માચકલનું ચુર્ણનાકમાં નાંખવું. છાલેલી સુંઠ એ તોલા લઈ તેમાં ના શેર પાણી નાંખી ઉકાળવી, નવટાંક પાણી રહે તે એ વખત આપવું.

રાલેખમ ઉપર—ગરમ કપડુંમાંથે બાંધવું. આમળાં તથા ત્રિકટુનું ચુર્ણ ધી તથા ગોળની સાથે આપવું. આદુ અથવા સુંઠ અને તજ તથા સાકરનો ઉકાળો આપવો. દૂધ ગરમ કરી તેમાં સાકર તથા મરીનો ભુકો નાંખી આપવું. ચણાના દાળીઆ મુતી વખતે ખાવા ઉપર પાણી પીવું નહીં. જયફળ દૂધમાં ઘસી જરા ગરમ કરી માંથે ચોપડવું. ગાયના દૂધમાં અરીણ નાંખી જરા ગરમ કરી માંથે ચોપડવું. કોલીન વાદરમાં કપડું પલાળી સુંગવું.

માથાનો રોગ.

માથાના રોગ ઉપર—પહાડમુળ, કક પડવળ, સુંઠ, એરંડમુળ, સરગવા-ની છાલ, વાવડીંગ, કોલીંજન એ ઓપડા ગરમ પાણીમાં વાટી ગરમ કરી માંથે લેપ કરવો. કોલીંજનનો ભુકો નાકમાં તાણવો તેથી માથા શુળ બંધ થાય છે. ગળો, કરીઆતું, ત્રિકુલા, હળદર દારૂહળદર, આંબાહળદર, કક એનો ઉકાળો કરી તેમાં ગોળ નાંખી આપવો, એટલે આધાસીસી, કાનને ભ્રકુટીનું શુળ, ચસકો, શાંખશુળ એ રોગ દૂર થાય છે. ચણેડીનું મુળ ઘસી જે પડખાની ભમર દુખે છે તે આંખના ફરતો લેપકરવો, એટલે સુર્યાવર્ત (આંખોની અગળ ચકર આવે છે તે) રતાંધળા પછું, નેત્રોને પડળ આવે છે તે, તથા માથાશુળ એ રોગ દૂર થાય છે. એરંડમુળ, સુંઠ, સરગવાતું મુળ, પડવળ, પહાડમુળ, કોલીંજન, પુવાડીઆનાં

૮૨

માથાનો રોગ.

બીજ એ ઓપડો *ધાન્યામ્લમાં વાટી માંધાને લેપ કરવો એટલે સર્વ પ્રકારના માંધાના રોગ બંધ છે. આંખળાનું ચુર્ણ સાકર તથા ધીમાં મેળવી સવારમાં લેવું માથું દુખતું રહેશે. બદામ તથા કેશર ગાયના ધીમાં ઘશી નાશ લેવો. બદામની ખીર દૂધમાં ત્રણ રોજ સવારમાં ખાવી. સારી ખરશી ત્રણ દિવસ સવારમાં ખાવી

રક્તપીત્ત,

રક્તપીત્તનું કારણ તથા સ્વરૂપ—તડકો, અગ્નિનો તાપ, મહેનત, શોક, પંથ, મૈથુન, ઇત્યાદીનું વધારે સેવન કરવાથી, તીખુ, ઉનું, ખારૂં, ખાટું એ પદાર્થોનું અતી સેવન કરવાથી પીત્તકોષ પામી, લોહીને દુષિત કરે છે, પછી ઉર્ધ્વ (મોં વગેરેના) માર્ગે તથા અધો ગુદનાં વગેરેના માર્ગે લોહી પડવા લાગે છે, તે રક્તપીત્ત છે.

રક્તપીત્તના ઉપદ્રવ—અનાજ ન પચવું, ઉલટી, તરસ, સ્વાસ, ઉદ્રસ, નબળાઈ, પાંડરોગ, લોજન, કર્ચું છતાં પણ બળતરા, ભ્રમ, માથું તપવું. અતી-સાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદી ઉપદ્રવ થાય છે. મોઢે લોહી પડે છે, તે સાધ્ય પુઠે પડે તે તે કસ્ત્રસાધ્ય તથા બેઊ મારગે પડે તે અસાધ્ય.

રક્તપીત્ત ઉપર—અરડુસાનો રસ તથા મધ સરખા લાગે એકત્ર કરી લેવું. અરડુસો, ધરાખ, હીમજ એનો ઉકાળો આપવો. બકરીના દૂધમાં મધ તથા સાકર નાંખી આપવું. ગાયના દૂધમાં પાંચ ઘણું પાણી નાંખી ઉકાળવું, તે પાણી બળે એટલે દૂધ પીવું. આમળાનો અથવા હરરેનો મુરખો આપવો. આંખળાનું ચુર્ણ સાકર તથા ધીની સાથે આપવું. જેઠીમધ, ઘાણા, રતાંજળી, અરડુસો એનો ઉકાળો મધ સાકર નાંખી આપવો. એટલે સોષ, બળતરા, રક્તપીત્તજ્વર એનો નાશ કરે છે. શંખજી ધી તથા સાકરમાં આપવું. દૂધની મલાઈ આપવી. ધરાખ, બેદાણા, ઘાણા એનો ઉકાળો સાકર નાંખી આપવો.

શીતપિત્ત.

શીતપિત્ત.—શીતળ વાયુના સંભોગથી. કફ, તથા વાયુ એ દુસ્ત થઈ પીત્તને મળી અંતરમાં રક્ત વગેરે ધાતુના વિષે તથા બહોર ત્વચામાં પ્રવેશ કરી ચાકાં ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં ચળ તથા પીડા તથા બળતરા એ ઉપદ્રવ હોય છે. શીતપીત્ત તથા ઉર્દા એમાં ઘણો લેદ નથી તેથી બુદ્ધ કશું નથી.

* ઓખા વગેરે અનાજોનું ઓસામણ કાઢી અંખાવે છે તે કાંબ.

શીતપિત્ત.

૮૩

શીતપીત્તનું પુર્વરૂપ—તરસ, અરૂચી, છાતીની પીડા, બળતરા, હાથ પગ ગળી જવા, અંગ ભારે, નેત્ર રાતાં એવાં લક્ષણે કરી પુર્વરૂપ જાણવું.

શીતપીત્ત ઉપર—સાંધાલોણ ધીમાં ઘસી લગાડવું, ત્રિક્લ્લાનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. રાધ, હળદર, કોસ્થ કોલીંગન, પુવાડીઆનાં બીજ એનું ચુર્ણ સરશીયા તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. મરીનો ભુકો ધીમાં નાંખી ચોળવો. નજોડના પાનના રસમાં ગાયનું ધી નાંખી ત્રણ દીવસ આપવું.

અમ્લપિત્ત.

અમ્લપિત્તનું કારણ—વાયડું, ખરાબ અથવા અંખાએલું કીંવા ઝહેર તથા પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર એવા અન્નપાનનું ઘણું શેવન કરવાથી પિત્ત દુસ્થ થઈ, વર્ષાતના દિવસોમાં, જળવીનાનાં ઓષડાથી બળતરા વગેરે પિત્તના કારણોનો જમાવ થઈ અમ્લપિત્તનો રોગ થાય છે. તે અમ્લપિત્ત વડે આહારને દુસ્થ પાક થાય છે. મહેનત કર્યા વીના મેહનત જણાય. ઉલટીની મોળ આવે છે, અંગ ઉપર ચળની સાથે કુંડાળા ફેદલા આવે છે, ઓડકાર તથા છાતી અને ગળામાં જળજળાટ, તરસ, બળતરા, મુઠ્ઠાં એ સર્વને ઊત્પન્ન કરે છે, અને લીલું, પીળું, રાતું એવું દુર્ગંધીયુક્ત પાણી મોંની રાહ પડે છે અથવા ગુદ્ધારે પડે છે. અંગને દીમણું પડે છે તથા પીળાપણું આવે છે અને દરરોજ વાસી ઉલટીમાં અનાજ પડે છે.

અમ્લપિત્ત ઉપર—પ્રથમ વમન આપવું. કડવું પકવળ, કડવો લીંબડો, અરડુસો એનો ઉકાળો આપવો. મીઠળ ફળના મગજનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. તેથી ઉલટી થાય છે પછી નસોત્તરનો જીલાબ આપી પછી ઓષડ આપવું. કરીઆતું, લીંબડાની છાલ, ત્રિક્લ્લા, પંડોળ, અરડુસો, ગરમાળાનો ગોળ, પીત્તપાપડો, ભાંગરો એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. ચીત્રકમુળ, ધમાસો, એરંડમુળ, જવ એનો ઉકાળો આપવો. ઘરાખ, હરડે, સાકર એની ગોળીયો કરી આપવી. આંબળાં વાટી તેમાં સાકર નાંખી આપવાં. કેકમ, એલચીદાણા, સાકર એની ચટની કરી આપવી. કુશમાંડપાક તથા બીજોરનો પાક આપવો. હાથીના છાણનો સ્વરસ કાઢી તેમાં સેકેલી હીંગ નાંખી તે રસ ગરમ કરી પાવો. સુંઠનું ચુર્ણ ૬ માસા, ગરૂ ૧ તોલો એનો નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી વટાણા જેવડી ગોળીયો કરવી તે દરરોજ સાંજ સવાર દૂધ અને પતાસાના અનુ પાનમાં આપવી. સુત્તસેખરની માત્રા અનુપાન ચોથા આપવી, ગોરખઆમલીનો મગજ ૭ તોલા, મરમાળાનો રસ ૪ તોલા, ભાંગાળાનો રસ ૪ તોલા, કોલાનો

૮૪

અમ્લપિત્ત.

મગજ ૮ તોલા, આદાનો રસ ૧૮ તોલા એ સર્વ એકઠાં કરી ખસ કરવો. અને તેની ઘેરના ઠલી આ જેવડી ગાળીઓ કરવી તેમાંથી નીત્ય એક એક ગાળી આદાનો રસ તથા સાકરમાં આપવી. અથવા નારીએળના પાણીમાં આપવી. પથ્ય ગહું, જવ, ચોખા તથા ગાયતું દૂધ તથા ઘી મગની દાળ, તુરાતું શાક વગેરે ખાવું, મીઠું, તીખું તથા તેલાળું ખાદું એ ખાવું નહીં.

તાડણ્યપીટ્ટીકા

વ્યંગ એટલે *વાંગ તથાતાડણ્ય પીટ્ટીકા ઉપર—ફસ ખોલાવવી, લોધર, ધાણા, વજ એનો થંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. ગોરોચન, મરી, એનો લેપ કરવો. અરજુન સાદરાની છાલ, મજ્જ, અરડુસો એ વાટી લેપ કરવો. ગાયના દૂધમાં ગોકરણીનું સુળ તથા મીઠી બાવળ એ વાટી લેપ કરવો. વડવાઈના ફણુગા, કોલીંજન, લોધર, મજ્જ, *સેવરીનાં પાન, મસુરના લોટ અતીવિષની કળી, સુખડ એ આપડા દૂધમાં વાટી મોઢે લેપ કરવો. એટલે પુનમના ચંદ્રમાની પેઠે મોંથસે-જીનો ખોળ, કુકડાની વીસ્ટા એ ગોંસુત્રમાં ખલી લેપ કરવો. ગંગાડાં, વાળો એને થંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. કાંટાળી સાવરીના કાંટા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

ઘડલુમ.

ઘડ લુમ એટલે આઘ—તે ઉપર ચારોળી, જેઠીમધ, કોલીંજન, સીંધા-લોણ, બદનાં પાન, કજુર, ચીત્રક, ગરમાળો એ આપડા તેલમાં પકવ કરી તે તેલ લગાડવું. પારેવાની વીસ્ટા પાણીમાં લગાડવી.

કેશખરી પટે છે તે ઉપર—સુખડ, જેઠીમધ, ત્રિફલા, કાળું કમળ, નવકી વડવાઈના ફણુગા, જટામાંસી એવું ચુર્ણ કરી તેમાં ગળોનો રસ તથા તેલ નાંખી તડકામાં તપાવવું અને તે તેલ લગાડવું. કેશ નવા આવે છે. હાથી દાંતની મસી દારહુળદરના રસમાં ભાવના આપેલી લગાડવી, તેથી વાળવધે છે તથા કાળાપણ થાય છે. ધડુંના કુંણા ફણુગા વાટી લગાડવા.

વાળકાળા થવાને—કાળું કમળ તથા દૂધ એખડું કરી અને તે જમીનમાં દાટી પછી કાઢી લગાડવું. ચંદનાદી તેલ, ચંદન, જેઠીમધ, મોરવેલ, ત્રિફલા કાળું કમળ, નેવરી, વડવાઈ, ગળો, લોહચુર્ણ, જટામાંસી ઊપલસરી, ભાંગ.

* જવાની નાંખીલ તથા લોહી ભરેલા નાહાના મોં ઉપર ફેડા બેઠે છે તે.

x સમેરવો પણ કહે છે. ત્રિશેડીમાં નેવાળી કહે છે.

ધંદલુપત.

૮૫

રાનો રસ, તેલ એ એખમાં કરી મંદાગ્નિ ઊપર પકવી તે લગાડવું. કેશ સારા કાળા આવે છે. લોહચુર્ણ, ભાંગરાતું ચુર્ણ, ત્રિકલા, કાળી મટોડી એનો કલ્ક આપવો.

સ્તન તથા કાન મોટા થવાને—વજ, વાળો, લોધર, ઘી, રાળ, ગેર, જેઠીમધ, મીણ એ સર્વ એપડો બકરીના દૂધમાં ઘુંટી લગાડતા જવું તથા એજ એપડ પગે તથા મોંને લગાડવું હોય તો તે સુવાળા થાય છે.

વાલ્મીક.

વાલ્મીક એટલે—રાફડો કીંવા કીડયાફ, ઢંચણ ઊપર રોગ થાય છે તે તે ઉપર લોહી કાઢવું, પછી હામ આપવા. મનસીલ, હુરતાળ, લીલામાં, ઝીણી એલચી, અગર ચંદન, લીંબડાની છાલ, જાંઘનાં પાન, મુરડાસીંગી એ એપડો કુટી તેલમાં ખદખદાવી તે તેલ લગાડવું. ઘણું જીવું ઘી લેઈ તેની દીવેટો તે કીડયારાનાં છીદ્રોમાં મુકવી.

ગુદભ્રંશ.

ગુદ ભ્રંશ એટલે—જે આમળ આવે છે તે ઉપર ગાયતું છાણુ ગરમ કરી તેથી સેકવું. પોસરનાં કુણાં પાન સાકરની સાથે ખાવાં. કોળી, ચીત્રક, ચુકો, સુઠં, પાહાડમુળ, જવખાર એ એપડો છાશમાં વાટી આપવાં. છજુંદરતું માંસ પકાવી તેથી સેકવું. કાંટાળા સીંમળાનો ગુદ અને ચીકણી સોપારીનું ચુર્ણ કરી તેની અંદર દાખવું. *રખાળું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

શેથ.

સોજ ઊપર—સાટોડી, દેવદાર, સુઠં, વાળો એનો ઉકાળો ગોમુત્ર નાંખી આપવો. પીપર, સુઠં એનું ચુર્ણ ગોળમાં આપવું. એટલે, સોજે, આમશુળ, અજીર્ણ એ રોગ દૂર થાય છે. ત્રિકળાનું ચુર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગોમુત્રમાં આપવું, એટલે શોફેદર નાશ પામે છે. ભાંગરાના રસમાં મરીનો ભુકો નાખી આપવો, તથા અંજે પણ લગાડવો. વછનાગ, સુઠં, સાટોડીનાં સુળ ગોમુત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. ઘોળી ઘેટુળી, રાસ્ના, સુઠં, દેવદાર, લાજળુ એ એપડો

* મરેડીમાં રખાંડુ કહે છે.

૮૬

શોથ.

પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ટીંડારાના પાનનો રસ ચોષણો નાંખી તે સર્વ તલના તેલમાં નાંખી એકલુ તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું તે તેલ અંગે લગાડવું. સુંઠ, કડુ, કરીઆતું એનું ચુર્ણ ગરમ પાણીની સાથે આપવું. પાહાડમુળ, હળદર, ધાવડી, કડવું જીરું, પીપરીમુળ, ચવક, ચીત્રક, સુંઠ એ આપડાનું ચુર્ણ ગરમ પાણીની સાથે આપવું કીંવા કડવી તુંબડીના રસમાં આપવું એટલે ચાહે તેવો સોજો હોય તો પણ મટે છે. ધંતુરાના પાનના રસમાં ગુગળ નાંખી ગરમ કરી લગાડવો. ગલકાંના પાનના રસમાં ગોમુત્ર નાંખી ગરમ કરી લગાડવું. ધંતુરાનાં પાનનો રસ માલકાંગણીનો રસ, ગલકાંના પાનનો રસ, લાંગરાનો રસ એ એકત્ર કરી તેમાં અફેણ નાંખી ગરમ કરી લગાડવો.

વાયુરોગ—તળસીનો અંગરસ, મરીનો ભુકો અને ઘી એકઠાં કરી ખાંધાં હોય તો વાયુનો વીકાર દૂર થાય છે. વાયુરોગ બાબત જે આપડો કહેલાં છે તેમાં નાં કેટલાંએકનો અહીં ઉપયોગ કરવો. ગંધક રણાયન અતુપાન ચોલ આપવું. હેમગર્ભની માત્રા બે લહરકા આદાના રસ માંતળસીનો રસ નાંખી તેમાં ઘસી આપવી. રસસીંદુરની માત્રા આપવી. પેટ માંહેના વાયુને સાલખાર, સંચળ તથા મધ એકઠાં કરી તેમાં ઘડું જેટલી હીંગ નાંખી આપવું. એરંડીયું, સુંઠના ઉકાળામાં આપવું. ચોગરાજ ગુગળ અતુપાન ચોલ આપવો.

પીત્તરોગ ઉપર—ગાયના દૂધમાં એરંડીયું આપવું. ગળોનો રસ તથા સાકર ભેગાં કરી આપવાં. ધીમાં સાકર નાંખી આપવું. કોકમ એલચીદાણા તથા સાકર એની ચટની બાવી. આમળાનો ભુકો તેથી બમણી સાકર તથા તેથી બમણું તાનું ઘી એ એકઠું કરી આપવું. ગાયના દૂધમાં ઘી સાકર નાંખી આપવું. પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી આપવો. પાકેલું કેળું ધીની સાથે ખાવું. માંખણ માંહેની છાશનો અશર કાઢી નાંખી તેમાં સાકર નાંખી ખાવું. આમળાનો મુરખો ખાવો, પરવાળાંની બસ્મ આંમળાના મુરખામાં તથા ઘી સાકરમાં આપવી, સુતસેખર દશ આપવો, મૌક્તિકબસ્મ આપવી.

કફ ઉપર—ગળોનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. જેડીમધનો ઉકાળો મધ અથવા સાકર કીંવા બેઉ નાંખી આપવો. પીપરતું ચુર્ણ મધ તથા ધીમાં આપવું. બહેડાતું દળ તથા તેથી બમણી સાકર એનો કાવો કરી આપવો. એલચીદાણા, સીંધાલોણ ધી તથા મધ એકઠું કરી આપવું. સુંઠ તથા તેથી ચોગણી સાકર એનો ઉકાળો કરી આપવો. આદાના રસમાં તેનાથી બમણી સાકર અથવા ગોળ નાંખી ચાટણ કરી આપવું. આદાનો રસ તથા મદ તથા થોડુંક તાનું ધી તથા ખાંડ તે મેળવી આપવું. ગોમુત્રમાં જેડીમધ તથા બહેડું ઘસી ચાટવા આપવું, બિંદું ગોમુત્ર પણ આપવું, કુવારનો મગજ કાઢી તેમાં સીંધાલોણ

શોથ.

૮૭

તથા હુળદર અને મધ નાંખી આપવું. ક્ષયરોગમાં સીતોપલાદિ ચુર્ણ કહેલું છે તે આપવું.

ત્રિદોષ ઉપર—વાત, પીત્ત, કફ એ કોષ પાંખ્યા છતાં ગળાના નીચે છે ત્યાં સુધી ઉપાધો કરવા. આદાનો રસ તથા તુળસીનો રસ એમાં જે ઠીમધ ઘસી તથા ઉપર મધ નાંખી આપવો. ઘણી ગરમીથી ગળું તથા તેનો નીચેનો ભાગ સુકે, થયો હોય તો ગાળ કાઢેલો આદાનો રસ તથા તુળસીનો રસ તથા તેમાં ગાયનું તાળું ધી તથા મધ નાંખી હેમગર્ભની માત્રાના એક બે લસરકા ઘસીને નાંખવા અને તે થોડું થેણું આપવું. પાકેલા દાડમનો રસ આદાનો રસ, સાકરની આસણી તેની સાથે રસ સીંદુરની માત્રા આપવી. અરડુસાનાં પાકેલાં પાન ગરમ કરી તેનો રસ કાઢી તે રસ આદાનો રસ, થોડો તુળસીનો રસ તથા મધમાં જે ઠીમધ ઘસીને આપવું.

સ્ત્રીરોગ.

પ્રદર.

પ્રદરનું કારણ તથા લક્ષણ—અણુઘટતો આહાર તથા વીહાર કરવો. તે લાળું, તીખું, ખાટું ખાવું. ઘણું, મધપાન, અશુદ્ધ, ગર્ભપાત, અતીમધ્યુન, અતી વ્યાયામ, ઘણા ભાર ઉપાડવો દિવસે નિદ્રા, રાત્રે ઉઝગરો, સંભોગવિષે આતુર છતાં તે ન મળવો, ગરમી, ઘણા અપવાસ કરવા, ઘણી માયાથી તેનો છંદ લાગવો. વાંકું તેડું અંગ કરી સ્વપ્ન ઇત્યાદી કારણોથી સ્ત્રીયોનો રૂતુ તથા ધાતુ દુષિત થઈ ટપકવા લાગે છે તેને પ્રદર અથવા પેદર કહે છે. એક રકતપ્રદર અને બીજો સ્વેતપ્રદર જેને સોમરોગ એમ કહે છે.

પ્રદર ઉપર—અરડુસો, દારહુળદર, કરીઆતું, લીલામાં, નાગરમોથ, રસાંજન, બાળબીલું એનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવો. ~~ઝિંદરની લીલીમોનું કાણુ મસા ચુર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું.~~ હોસના પાનનું ચુર્ણ ધીમાં આપવું એટલે શુભશુકત પ્રદર બંધ થાય છે સાકર તથા છરાનું ચુર્ણ કરી તે ચોખાના ધોવણમાં આપવું. ધોળી કચેરની કળીયા ધીમાં તળી આપવી. દાલડાનાં મુળ ચોખાના ધોવણમાં વાટી આપવાં. લાલ ઘટનું ચુર્ણ મેણમાં ખસ કરી આપવું. કાંઠાળા સીમલાની છાલનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું. કથલીયા ગુંદર રાતે પાણીમા પેલાળી બીજે દિવસે સવારમાં ખાંડ નાંખી આપવો. તે ઉપર પથ્થ દહીંભાત. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપડ લીધું હોય તો ચાહે તેવું પડતું લોહી બંધ થાય છે. બાવળની સીંગો, ખાકઠી કાંઠાળા સીમલાની છાલ અને ગોઘણીના બીજનું ચુર્ણ કરી દૂધમાં ૧૪ રોજ આપવું. પથ્થ મીઠાવીનાતું એ આપડ મોઢુ અનુલવીએ,

૮૮

સ્રીરોગ.

સોમરોગ એટલે ધોળું પેદર તે ઉપર—પાકેલું કેળું, આંખળાનો રસ તથા ખાંડ એકઠું કરી આપવું. અરદનો લોટ, જેઠીમધનું ચુર્ણ, ભોંયકોહોળાનું ચુર્ણ એ મધ, ખાંડ અને ગાયનું દૂધ એખડું કરી તેમાં આપવું. તાંદળજાનું મુળ તથા રસાંજન ચોખ્ખાનું ઘોવણ તથા મધમાં આપવું. પેપળાનાં ઘી તથા હરણનું સીંગ છાશમાં ઘસી મધની સાથે આપવું. ઘાયપાન જેને ધોળી હરતાળ કહે છે, તેની ભસ્મ કરી ત્રણ માસા પાણીમાં નાંખવી, પાણીનો રંગ દૂધ જેવો થાય એટલે લેવું અને તેજ પાણી વડેયોની ધોવી (એ ઓષડ મુત્રકૃષ્ણ ઊપર પણ આપવું) ગોપીચંદન ૧ તોલો, ફટકડી ૩ માસા એનો એખડો ખલ કરી તેને ગજપુટ આપવો, તેમાંથી એક ચણોઠીભાર ખાંડની સાથે આપવું, સાત દિવસ તે ઉપર અલોક્ષ્ણ પથ્થ કરવું. કાંઠાળા સીમલાના કાંઠાનું ચુર્ણ ખાંડમાં આપવું.

યોનીરોગ.

યોનીરોગનાં સાધારણ લક્ષણો—યોનીમાં સોયો ભોકવા જેવી પીડા ફીડીયો લાગવા જેવી થાય છે કઠણપણું ફેણની સાથે રાતું, કાળુ એવું થોડું પાણી વહે છે, અને તેના *હેઠ તથા પડખા વિષે પીડા એવાં લક્ષણો થાય છે. તેને ઘાતકી કહે છે, ઉપરનાં લક્ષણો છતાં ઘણા મધ્યુને કરી યોની સુજેલી હોય તેને અતીચરણાકહે છે. ઘણી નહાની સ્ત્રીની સાથે મધ્યુને કર્યું હોય તો તેની પીઠ, સાંથળો તથા પીંડીયો અને યોની, ગુદવચેના ભાગમાં પીડા થઈ જે યોની દુસ્ત થાય છે, તેને પ્રાકચરણા કહે છે. મળમુત્ર વગેરેની બળથી પ્રવૃત્તિ કરી છતાં વાયુ દુસ્ત થઈ યોનીને પીડા કરી ફેણયુક્ત રૂતુ કસ્ટથી છોડે છે, તે વ્યાધીને ઊદાવૃતા એવું કહે છે. જ્યારે વાયુ ઘણો દુસ્ત થઈ મહોડું તુકસાન કરે છે તેને જ્યાતશ્રી કહે છે. ઘણું ભોજન કરી મુરત વખતે વાંકા ચુંકા અવયવ કરીસુનારી સ્ત્રીનો વાયુ અત્રથી ઊર્ધ્વ પીડીત થઈ યોની દ્વારમાં રહે છે. અને ખાંડી ચુંકી પીડાયુક્ત કરે છે. તેને અંતરમુખી કહે છે. વાયડો અહાર સેવન કરનારી માતાને વાયુ કોષ પામે છે તેથી તેને જે કન્યા થાય છે તેની યોનીનું દ્વાર ઘણું નહાતું થાય છે તેને મુચ્ચી મુખી કહે છે. રૂતુ વખતે વેગ રોધવાથી વાયુ દુષ્ટ થઈ મળ મુત્રનો ભરાવો કરી યોનીનો શોષ કરે છે, તેને ઘણી વેદના થાય છે, તેને શુરકા કહે છે. જે સ્ત્રીના ગર્ભની કોથળીમાંથીજ છ કીંવા સાત દિવસે વાયુ શુક છોડે છે તથા પીડા કરે છે, તેને વામીની કહે છે. સ્ત્રી ગર્ભના વિસે બીજ દાષ કરી યોની વાત પીડીત થઈ છતાં સ્ત્રી પુરૂષ સંગનો દ્વેશ કરે છે તથા તેને સ્તન નથી હતા તે શંકા કહેવી. વાયુ દુષ્ટ થઈ યોનીમુખ અને ગર્ભકોસ્ટનું સ્તંભ ન કરી વાંકી રચાન પછાડી માંસ ઉપર આવેલી તથા અતીપીડાયુક્ત યોની કરે છે

* સાથળતા જે સંધી છે તે સંધીમાં. * મૈથુન વખતે.

ચોનારોગ.

૮૯

તેને મહાચોની કહે છે. ચોતાના દુષણે કરી પિત્ત દુષ્ટ થઇ ચોનીમાં જઇ બળતરા, દાહ, રાઇ લગાડ્યા જેવી પીડા, દુર્ગંધ અને જ્વર એવડે ચોનીયુક્ત થાય છે. ઘણી વખત દુર્ગંધયુક્ત તથા લીલું, પીળું, કાળું એવું જરાબ રક્ત વહે છે તે પૈત્તીકી પીડા જાણવી. લોહી ટપકવું ઘણું થાય એટલે રક્તચોની કહેવી. અભીસ્યંદી પદાર્થોથી કંઈ કોપ પામી ચોની તાઢી, ચળયુક્ત, ચીકણી અને શ્રાવયુક્ત કરે છે તેને શ્લેશ્મીકી પીડા કહેવી. વાતપિત્ત દુષ્ટ થવાથી આર્તવ ક્ષીણ થાય છે અને ચોનીમાં બળતરા તથા રંગત બદલાવું. દુબળાપણું એથીયુક્ત થાય છે, તેને લોહી તક્ષ્યા કહે છે. પિત્તયુક્ત ચોનીને પુરુષસંગ થયો છતાં પિત્તવાયુથી ચોની દુષ્ટ થાય છે, સોજે ચઢે છે, હાથ લગાડે તો ખમાતો નથી, લીલું, પીળું, લોહી વહે છે, કેડ તથા આડાસાંધા દુખે છે અને જ્વર આવે છે, તેને પરીપ્લુતા કહે છે. વાત કંઈ રોગથી વ્યાપ્ત તથા ઘોળ અને ચીકણુ લોહી વહેવાવનારી તેને પરીપ્લુતા કહે છે. મૈથુન થયા પછી ચોની ન ધોવે તો તેમાં કીડા પડી ચળ થાય છે, અને ચળ થવાથી મૈથુનની છાંય ઘણી થાય છે, તેને વીપ્લુતા કહે છે. અકાલે રક્ત વહેવાથી કંઈ, રક્ત દુષ્ટ થઈ વાયુ કુપીત થાય છે, ને ચોનીમાં કરણીકા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી રક્તનો માર્ગ બંધ થાય છે, તેને કરણીની કહે છે. વાત, પિત્ત, કંઈ, એ ત્રણે ચોની તથા ગર્ભાશયમાં રહી ચોતે ચોતાના ઉપદ્રવો કરે છે તેને સત્રીપાતકી કહે છે. એ પ્રમાણે જે ચોનીરોગ થાય છે તેથી ચોનીમાં વીર્ય ઠરતું નથી, અને વીર્ય ન ઠરવાથી ગર્ભ ધારણ ન થતાં પ્રદર ચોનીકંઠ, ગુદમ ઇત્યાદી ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચોનીરોગ ઉપર—ચોનીરોગ ઘણું કરી વાયુથકી થાય છે, તેથી તે ઉપર ચીકણા તથા પરસેવો આવે એવા ઉપાયો કરવા એટલે સેકવું, સ્થાન ભસ્મ થઇ હોય તો ઠંડાણે બેસારવી. સીવણમુળ, ત્રિફલા, ધરાખ, કાસંદાનું મુળ, આંબાહળદર, હળદર, ગળો, કોરાંડાનું મુળ, શતાવરીનું મુળ, સાટોડી, ફાલસાં એ આષડાં તોલો તોલો લઈ તે સર્વ આષડાંથી સોળઘણું પાણી નાખવું, આઠમો ભાગ બાંકી રાખી તેમાં એક શેર ઘી નાંખી, ઘી સિદ્ધ કરવું. તે નીત્ય સેવન કર્યું હોય તો ચોનીસંબંધી સર્વ વાયુ વીકાર દૂર થાય છે, અને ગર્ભ રહે છે. શતાવરીનું લીલું મુળ ૪૦૦ તોલા કુટી રસ કાઢવો, તેના ભારેભાર દૂધ નાખવું. ઘી ૪ શેર, ઇન્ડીયગણ, ધરાખ, ચારોળી, ચીકણા, સહદેવી, જેઠીમધ એ એક એક તોલો કુટીને તેમાં નાંખવું અને ઘી સિદ્ધ કરવું, થંડુ થયા પછી મધ અને પીપર ૩૨-૩૨ તોલા નાખવાં બાંક ૪૦ તોલા નાંખવી. નીત્ય ૧ તોલો તે ઘી ખાવું એટલે રક્તદોષ ચોનીરોગ અને શુક્રદોષ એ દૂર થાય છે. ધાતુ વૃદ્ધી તથા ગર્ભ ધારણ થાય છે.

ફલધૃત સર્વચોની રોગોઉપર—મજ્જ, કોરડ, તગર, ત્રિફલા, સાકર, વજ, આંબાહળદર, હળદર, જેઠીમધ, મેંદાલકડી, અજમો, કડ, શતાવરી, હીંગ.

૯૦

ચોનીરોગ.

કાવળી, આસન, ભોંયકોહોળુ એ ઓપડા એક એક તોલા લેઈ ખાંડવાં, ૮ શેર પાણીમાં ઉકાળો કરી એક શેર રાખવો. તેમાં ૪ શેર દૂધ તથા ૧ શેર ગાયતું ધી નાંખી ધી સીદ્ધ કરવું. એ ધી સર્વ ચોની રોગો ઉપર લાયક છે. આયુષ્ય વધારનારું, પૌસ્ટીક, છુદ્ધી આપનારું અને ગર્ભાધાનને ધણું ઊત્તમ છે, એ રૂતુ કાળે ખાણું હોય તો ગર્ભ રહે છે. મૃતવંદ્યા અને ગર્ભણી એઓને પણ ધણું ઉપયોગી છે.

ચોનીચળ ઉપર—ઊંદરતું માંસ તેલમાં તળી તેમાં કપડું પલાળી તેડુચો ચોનીમાં રાખવો તથા અરશ ઉપર કહેલા ઉપાયો કરવા.

છોકરું થવાનો ઉપાય.

કોઈએક મહાપુરૂષે લોકોના ઉપકાર સારૂ એવો ઉપાય કહેલો છે કે છોકરું નથી થતું તે બાબત સાત કારણો છે તે નીચે પ્રમાણે.

૧. ફૂલ ફરે છે તેથી તેમાં ખીંદુ પડતું નથી એટલે ગર્ભ રહેતો નથી.
૨. ફૂલમાં વાયુ હોય છે તે ગર્ભને ઠરવા દેતો નથી.
૩. ફૂલ ઉપર માંસ વધે છે. તેથી ખીંદુ પેસતું નથી.
૪. ફૂલ ઉપર જીવ પડે છે. તે ખીંદુ ખાય છે.
૫. ફૂલ ઉપર જાલું ચઢે તેથી ખીંદુનું લોહી થાય છે.
૬. ફૂલ ઉપર થંડક હોય તો ખીંદુનું પાણી થાય છે.
૭. પીસા ચીકાદિની પીડા વડે ખીંદુ નાસ થાય છે.

ઉપરનાં નુકસાનો મટવાના ઇલાજો.

રૂતુ વખતે સંગ કર્યા પછી સ્ત્રીના શરીરમાં કેવી ભાવના થાય છે તે સ્ત્રીને પુછવી તથા તે ઉપરથી કયું નુકસાન છે તે જાણવું.

૧. સ્ત્રીના સર્વ સાંધા દુખતા હોય તો ફૂલ ફરેલું છે.
૨. શરીર ફરતું હોય તો ફૂલમાં વાયુ છે. એવું જાણવું.
૩. ગળુ દુખતું હોય તો ફૂલમાં માંસ ચઢેલું છે.
૪. પીંડીચો દુખતી હોય તો ફૂલ ઉપર જીવ પડેલો છે.
૫. સાચળો દુખતી હોય તો ફૂલ ઉપર જાલું છે.
૬. છાતી દુખતી હોય તો ફૂલમાં થંડક છે એવું સમજવું.
૭. કંઈજ દુખતું ન હોય તો પીસાચીકાદિની પીડા જાણવી.

છોકરૂ થવાનો ઉપાય.

૯૧

એવા દરએક નુકસાન ઉપર ઉપાયો.

- ૧ શૂલ ફરેલુ હોય તો કપાશીઆનો મગજ કુકડાના પીત્તમાં ઘુટી તેમાં ૩ પલાળી તે ચોનીમાં રાખ્યા પછી પુરૂશે સંગ કરવો એ પ્રમાણે ત્રણ રતુસુધી ત્રણ ત્રણ દિવસ કરવું એટલે પુત્ર થશે.
- ૨ શૂલમાં વાયુ હોય તો દીપધરાખ તોલા ૨ લઈ તલના તેલમાં ઘુટી ૩ પલાળી ચોનીમાં રાખવું પછી ઉપરની પેઠે કરવું.
- ૩ જીવડા હોય તો સાયુના પાણીમાં સાજીખાર હરડે અને બહેડાં કુટી કપડછાણ કરી નાંખવાં અને ઝીણા છેક ખલ કરી તેમાં લુગડું પલાળવું તે કુચો ચોનીમાં રાખવા આપવો. પછી સંગ કરવો.
- ૪ શૂલ ઉપર માંસ વધેલો હોય તો જીંડ તથા હાથીના પાછલા પગના નખ ખાંડી ધીમાં તળવા અને તેમાં ૩ પલાળી ચોનીમાં મુકવું પછી ઉપરની પેઠે કરવું.
- ૫ શૂલ ઉપર જાળુ બધાણુ હોય તો ગોળ, કેરીની ખાખડી, અને આદુ એ ત્રણે સરખે ભાગ લઈ કુટવાં અને કપડા એ લગાડી તે કપડુ ચોનીમાં મુકવું અથવા ધાવડીનાં શૂલ તેલમાં ઘુટી તેમાં ૩ પલાળી તે ચોનીમાં મુકવું પછી સંગ કરવો.
- ૬ શૂલ ઉપર થંડક હોય તો કોસ્ટકોલીંજન, શાહાજીંડ, બયફળ, ધાવડીનાં શૂલ એ આપડો કપડછાણ કરી તલના તેલમાં તળવાં તેમાં ૩ પલાળી ચોનીમાં મુકવું.
- ૭ પીસાચીકાદિની પીડા હોય તો કંકુ, કેશર અને કસ્તુરી પાણીમાં ઘુટી તેવડે નીચે લખ્યો છે તે મંત્ર કાગળ ઉપર લખી આંખડાના માદળીયામાં નાંખી લોખાત આપી સ્ત્રીના ડાબા હાથે બાંધવું.

મંત્ર—અલાહેમયાજલમવલકલકહીનબલકીવેરીયાલીયાહાયાલીસદહીયાખ દીધશીઅંરવેહેરહીમાનઆરહીમાનાઆઅસદેઆફરીતયાયાખીચીત્રાઆરખી લાલ હીલાહીઆકરીમાઆદીરહીમાનધીરહીમાન.

સ્ત્રી રજસ્વલા થાય એટલે પોટલી કરી ચોનીમાં મુકવા આપવી. ત્રણ દિવસ ત્રણ પોટલીઓ આપવી. ચોથા દિવસે પોટલી ન મુકતા સાંજ સુધી બનેતો લાઘણ કરી રાત્રે દૂધલાત ખાવો સંગ થયા પછી પુરૂશે સ્ત્રીના પેડુ ઉપર થંડુ પાણી છાંટવું તેહને તાઢ વહાવા જેવું થાય એટલે સમજવું કે ગર્ભ રહ્યો એ પ્રમાણે રતુનો વખત છે ત્યાં સુધી કરવું. પોટલી પણ રહેવા દેવી અને સંગ પણ ત્યાં સુધી કરવો અને પાણી છાટતા જવું જે દિવસે તાડ વહાય તે દિવસે કામ થયું એમ સમજવું. એક વખત નહિ થયું તો ત્રણ ચ્યાર વખત ઉપર લખેલી રીત ચલાવવી એટલે ઈશ્વર કૃપા કરશે. પોટલી ફટકડીની કરવી.

ગર્ભવૃદ્ધી ઉપર—એરંચુળનો ઉકાળો કરી તેમાં સાકર નાંખી ૧૪ દિવસ

૬૨

છોકરૂ થવાનો ઊપાય.

આપવો. પછી ગાયના ધીમાં એક માસા ભાર કેશર ધુટી ૭ કીંવા ૧૪ દિવસ આપવું અને મૈથુન કરવું નહીં.

ગર્ભવંતીની ચિકિત્સા—ગર્ભવંતીને લોહી પડે છે તે બાબત ગર્ભવંતીને જે અહાર કરવાની ના કહી છે તે કરવાથી અથવા કોઈ રોગથી લોહી વહેતું હોય તો તે ઉપર ઉપાયો અંદર અહાર ચીકાસની તથા થડકની ચિકિત્સા કરવી. વાળો, કમળ, રતાંજળી, દૂધેલીની છાલ એ આપડા પાણીમાં વાટી તેમાં ધી નાંખી તેમાં ફટકરી પલાળી ચોનીમાં સુકવી અને પેડુ ઉપર મણ સુકવી. સો પાણીએ ઘોઘેલું ધી શરીરે ચોળવું. સાકર, મધ, કાળું કમળ, રાતું કમળ, નાગ-કેશર એનો ઉકાળો કરી તેમાં ધી તથા દૂધ નાંખી પાવું. સીંગોડાં, કંચોરો એની લાપસી કરી આપવી. ગહુલો, કમળકદ, કુણ્ઝીંબરો દૂધમાં પકાવી તે દૂધ આપવું. મધ તથા ખાંડની સાથે રાતા ચોખાનો ભાત ખાવો.

ગર્ભપાત થયો હોય તો—ગર્ભાસય સાફ થવા સાફ તથા પીડા લુલાવા સાફ ઊંચુ મધ જીરવી સકે તેટલું પાવું. દારૂ પીવો ન હોય તો તેના બદલામાં લઘુ પંચ મુળના ઉકાળામાં ચોખાનું આસામણ ધી વીના નાંખી આપવું.

- ૧ પેહેલા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, જેઠીમધ, સાગનું બીજ, ભોંયકોહોળુ, દેવદાર એનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું.
- ૨ બીજા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, બીડી કરવાનાં પાન, કાળા તલ, મજીઠ, શતાવરી એનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું.
- ૩ ત્રિજા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, ગળો, ભોંયકોહોળુ, ગહુલો, ઉપલસરી એનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું.
- ૪ ચોથા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, ધમાસો, ઉપલસરી, રાસના, પદ્મ-કાસ્ટ, જેઠીમધ એનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું.
- ૫ પાંચમા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, ભોરીંગણી, રીંગણી, સીવણુમુળ, વડ, પીપળો, ઊંબરો ઇત્યાદી દૂધવાલા ઝાડોની વડવાઈની છાલનો ઉકાળો અથવા ચુર્ણ ધીની સાથે લેવું અને ઉપર દૂધ પીવું.
- ૬ છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, પીઠવણુ, ચીકણા મુળ, સરગવાની છાલ, ગાખરૂ, જેઠીમધ એનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું કીંવા ઉકાળો કરી આપવો. ઉપર દૂધ પીવું.
- ૭ સાતમા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, સીંગોડાં, કમળના દીઠમાંહેના ઘોળા તંતુ, ધરાખ, કચુરો અને જેઠીમધ એનું ચુર્ણ કરી દૂધ તથા સાકરમાં લાપસી કરી આપવું.
- ૮ આઠમા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, કોઠ, કુણું બીલું, ભોરીંગણીનું મુળ, કડ-

ગર્ભ ધારણ થવાનો ઉપાય.

૯૩

- પડવળ, સેરડી, ભારંગમુળ એમાં પાણી તથા ચોથા ભાગનું દૂધ નાંખી ઉકાળો કરવો, ને બાકી દૂધ રહે એટલે પીવું.
- ૯ નવમા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, ઊપલસરી, ભોંયકોળું, ધમાસો કીંવા કાવળી, અને જેઠીમધ એનેપણ દૂધ તથા પાણી નાંખી ક્ષીરપાકવી ઘીથી ઉકાળો કરી બાકીનું રહેલું દૂધ પીવું.
- ૧૦ દશમા મહિનામાં ગર્ભ ઝરતો હોય તો, એકલા કાવળીના રસમાં કીંવા ઉકાળામાં દૂધ પકાવી પાવું, અથવા જેઠીમધ, સુંઠ, દેવદાર એના ઉકાળામાં દૂધ પકાવી આપવું.

ગર્ભધારણ થવાને.

મલીઆગર, કૃષ્ણાગર, કેશર, એતુ ચુર્ણ એક માસો, પાશેર ગાયનું દૂધ, જસ-વંદીના ફૂલનો રસ ૩ માસા, સાકરકોળુ ૨ માસા એ સર્વ એકત્ર કરી આપવું. પથ્થ મધુર અહાર, એ ઓષડ આપવાના પેહેલાં અંગમાંથી બીજી વ્યાધી કહાડી નાંખવી, તેનો ઉપાય હરતાળ ભસ્મ ૭ દિવસ ધીમાં આપવી. સીવલીંગીનું ફૂલ ચોથે દિવસે ગળવું. નાગકેશરનું ચુર્ણ દૂધમાં આપવું.

ગર્ભધારણનો ઉપાય—કેળુ ૧ તોલો, કપુર ૧ તોલો, વંશલોચન ૧ તોલો એ ઓષડો કેળના પાનમાં વેદી આગલે દિવસે સાંજે તલસીના ઝાડ હેઠે દાડી મુકવાં, બીજે દિવસે સવારે કાઢી ચોથા દિવસથી ત્રણ રોજ ખાવું અને સંગ કરવો એટલે ગર્ભ રહેશે.

ગર્ભધારણનો અનુભવી ઉપાય—જયફળ ૧ તોલો, લવીંગ ૧ તોલો, કપુર ૧ તોલો, કેશર ૧ તોલો, હીંગળો ૫ તોલો, રૂદ્રવતી ૧ તોલો એ ઓષડોનો દૂધમાં ખસ કરી ગાળીચો ચણ્યા જેવડી બાંધવી, તે ચોથે દિવસે ખાઘ ઉપર દૂધ પીવું દૂધભાત પથ્થ, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું દરરોજ સંભોગ કરવો. એવું ત્રણ રતુ સુધી કરવાથી વાંઝણી હોય તે પણ પુત્રવંતી થશે.

ચોનીશુળ ઉપર—સીંધાલોણ ૧ તોલો, અરીણ ૧ તોલો, હીરાખોળ ૧ તોલો, આંબાહળદર ૧ તોલો એ ઓષડો ખાંડી પાણીમાં વાટી ગાળીચો કરવી, તે ચોનીમાં રાખવી. એટલે ચોનીશુળ બંધ પડે છે. કડવા ઇંદ્રાવણાનું મુળ, ગાડરનું ઘી અથવા દૂધમાં ઘસી ચોનીની અંદર લગાડવું. બીલીનાં પાન અથવા ફૂલની કાચરી, કાળીજીરી, અરકુસો, ત્રીકટુ, એરંગમુળ એ ઓષડો ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવાં. તથા ચોનીમાં પણ લેપ કરવો. અથવા કાળા ધંતુરાનાં પાન એ કીંવા ત્રણ ઝીણાં વાટી સીંધાલુણ તથા ઘી નાંખી કપડામાં પોટલી કરી ચોનીમાં રાખવી. તુવખતનું પણ શુળ બંધ પડે છે.

૯૪

ચોની રોગ.

રતુ પ્રાપ્ત ન થતું હોયતો—તલનો ઉકાળો કરી તેમાં ગોળ નાંખી આપવો. કડવા ઈંદ્રાવણનાં મુળ ચોનીમાં રાખવાથી રજેદર્શન થાય છે. કડવા ઈંદ્રાવણનાં માંખણની સાથે ખાવાં. (એજ ઉપાય ગર્ભપાત ઉપર) પીપળો તથા આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી ખાવી. એટલે રજસ્વલા થાય છે.

ભારેવાઈની ઊલટી ઉપર—ઘાણનો ભુકો તથા સાકર સ્વચ્છ ચોખાના ધોવણ સાથે આપવું.

ભારેવાઈ તથા સુવાવડીને લોહી ઝરે છે તે ઉપર—લીંલા અથવા સુકા ઘાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાળળુ, ગળો, વાવડીંગ, પીત્તપાપડો, ધમાસો, એનો ઉકાળો કરી તે થડો થયા પછી આપવો. લોહી વહેવું, તાવ, અતીસાર એનાં નાશ થાય છે.

વાયુ વગેરે વીકારથી સ્ત્રીઓના બગડેલા દૂધ ઉપર—કાવળી, પાહાડમુળ, દેવદાર, કરીઆતુ, વરીઆળી, કંક, ગળો, સુંઠ એનો ઉકાળો કરી આપવો.

શુવાવડારોગ ઉપર—દશમુળનો ઉકાળો કરી તેમાં પીપરનું ચુર્ણ નાંખી આપવો.

દેવદાર, વજ, કુસ્ત, પીપર, સુંઠ, કરીઆતુ, કાયફળ, મોથ, કંક, ઘાણા, હરડે, ગજપીપર, રીંગણી, ધમાસો, ગોખર, અતીવીસની કળી, ગરોળ, કાકડસીંગી, શાહાજીર એનો ઉકાળો કરી તેમાં સીંધાલોણ તથા હીંગ નાંખી આપવો. એ પ્રમાણે તેજ આપડો ફરી ઊકાળી સાંજે આપવો. વૈદ્ય જીવનમાં કહેલો અરકાદી ઉકાળો પણ આપવો.

સૌભાગ્ય સુંઠી—સુંઠ ૩૨ તોલા, ધી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, સુવા ૪ તોલા, શાહાજીર ૪ તોલા, ત્રીકટ ૪ તોલા, ત્રીસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી,) ૪ તોલા, અજમો ૪ તોલા, વરીઆળી ૪ તોલા, ચવક ૪ તોલા ચીત્રકમુળ ૪ તોલા, મોથ ૪ તોલા એ સર્વનું એકતું કરી ચાટણ કરવું. નીત્ય એક અથવા બે તોલા આપવું, એટલે સુવારોગ તથા અગ્રીમંદ તથા આમવાત, એ રોગ દૂર થાય છે. અને બળ તથા કાંતી એ ઉત્તમ થાય છે.

પ્રતાપલકેશ્વર—પારો ૧ તોલો, અભ્રક ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, ચીત્રક ૩ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, શંખભસ્મ ૮ તોલા, અડાયા છાણાનું ભસ્મ ૧૬ તોલા, વચ્છનાગ ૧ તોલો એ એખટાં કરી ભાંગરાના રસમાં સારી રીતે ખલ કરી વાલના પ્રમાણે ગોળીયો કરવી, આદાના રસમાં અથવા બીજું અનુપાત ચોજ તેમ આપવી. જરૂર ખેડેલું હોય તો તથા પ્રસુતી વાયુ, વાયુરોગ, શ્લેશ્મ રોગ, અર્શ-રોગ શત્રિપાત તાવ, તથા સર્વ રોગ દુર થાય છે.

ચોની સંકોચ થવા—માચફલનું ચુર્ણ તથા ફુલાવેલ ફટકડી, એ એખઠ કરી ઝીણા કપડામાં પોટલી બાંધી અંદર મુકવી.

ખાલરોગ.

૯૫

નીરરોમ કરણુ—હરતાળ ૧ તોલો, રાળ ૨તોલો, ચુનો ૪ તોલો એમાં પાણી નાંખી જરા ગરમ કરી લેખ કરવો, એટલે વાળ ખરી પડે છે. હરતાળ ૧ તોલે શંખ ચુર્ણ ૫ તોલો ખાખરાની ભસ્મ ૧ તોલો એ એકઠું કરી ચોળવું.

સ્તન રોગને—ઈંદ્રવાદણીનું યુગ ૧ તોલો કુવારનું યુગ ૧ તોલો હળદર ૧ તોલો એનો પાણીમાં ઘસી લેખ કરવો.

સ્તનોમાં દૂધ આવવા સારું—ભોંયકોળાનો રસ દૂધ નાંખી આપવો. શતાવરીનો રસ દૂધ નાંખી આપવો.

બાળકના રોગ ઉપર—પીપર, મજ્જ, કાકડાસીંગી, નાગરમોથ એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. એટલે તાવ, ઊલટી, અતીસાર, સ્વાસ, કાસ, એ રોગ દુર થાયછે. વાળો ૧ તોલો ધાવરીનાં ફુલ ૧ તોલો બીલી ૧ તોલો ગજ પીપર ૧ તોલો એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું એટલે અતીસાર દુર થાયછે. એક મહિનાનું છોકરું થતાં સુધી એક વાવડીંગનું ચુર્ણ મધમાં આપવું, અને ઉપર દૂધ પાવું. બીજા મહિનામાં રવાવડીંગનું ચુર્ણ આપવું. એ પ્રમાણે દર મહિને એક એક વાવડીંગ વધારવાથી કદીજ રોગ થવાનો નહિ. નાગરમોથ ૧ ભાગ, હરડે ૧ ભાગ કડવો લીંબડો ૧ ભાગ, પટોળ ૧ ભાગ, જેડીમધ ૧ ભાગ, એનો ઊકાળો આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ મટશે. સુંઠ ૧ ભાગ, અતીવીખની કળી ૧ ભાગ, મોથ ૧ ભાગ, વાળો ૧ ભાગ, ઈંદ્રજવ ૧ ભાગ, એનો ઊકાળો અતીસાર બિપર આપવો. કડવું ચુર્ણ મધમાં આપવું એટલે હેડકી મટે છે.

ખાલાર્ક—કલખાપરી પ્રવાળ ભસ્મ, હરણના સીંગડાની ભસ્મ, હીંગળો, ઘોળામરી, કચુરો, કેશર, એ સમાન લઘ પાણીમાં ખલી તેની ગોળીયો વાલ પ્રમાણે કરવી. અને અનુપાન ચોળ ગોળી આપવી. એટલે કીરમ તથા તેથી થયેલા રોગ અને બીજા પણ રોગ દૂર થાયછે. બાળક સુકાતું જાય છે, તેને દીપન અને પાચન થાય એવું આસડ આપવું. તથા માતું દૂધ પાવું નહિ નાગરમોથ, અતીવીખની કળી, કાકડાસીંગી એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું, એટલે ઊલટી ઉધરસ, તાવ એ રોગ દુર થાયછે. ધાવડી, મજ્જ, ઊપલસરી, લોધર, એનો ઊકાળો કીંવા ઘસરકોઘસી તેમાં ઠીકરી ઝામી આપવું. મજ્જ, લોધર, નાગકેશર, પીપર, વાળો, એનો ઘસરકો, ઊકાળો અથવા ચુર્ણ મધમાં આપવું એટલે અતીસાર બંધ થાયછે.

બાળકના અતીસાર ઉપર દાડમપાક—જવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચી ૩ માસા, વરીઆળી ૧૨તોલો, અફેણ ૧ વાલ, સુંઠ ૧ માસો, તથા પીપર -૧૧ માસો એ આસડોનું ચુર્ણ કરી કાચા દાડમના દાંડામાં ભરી તે ઉપર એરંડાનાં લીલાં પાન વેટી લાઠામાં પકવ કરી, તે દાડમ આસડો સહીત

૯૬

ખાલરોગ.

વાટવું, અને તેની ગોળીયો ચણ્યા જેવડી કરવી, તે ગોળી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવણીમાં નીત્ય એક વખત અથવા બે વખત આપવી. મરડો થઈ આમ પડે તે ઉપર વરીઆળી, હીમજ, સુંઠ, આમળાં, મુરડાસીંગી એ ચોસડો ધીમાં તળી તેનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ તથા ઇંદ્રજવનું ચુર્ણ એ બેઉ સાકરની સાથે આપવું.

*અગપૈણી ઉપર ઉપાયો—ખીજડાનાં પાન ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરતા જવું. ચોખાની કણકી, ધરોના રસમાં અતી ઝીણી વાટી લેપ કરતા જવું.

માંથામાં ઝીણા ફેડા આવે છે તે ઉપર—સુખડ, મલીઆગર એમનો ગુલાબના પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. ગેર, રતાંજલી, ગુલેઅરમાની, એનો થંડા પાણીમાં અથવા ગુલાબ જળમાં વાટી લેપ કરવો. એ ઉપાય આગ પૈણી ઉપર પણ કરવો.

અળાઈયો આવેછે તે ઉપર—સુખડ, ધાણા, વાળો, એનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. આમળાં, ધાણા, વાળો, નાગર મોથ, એનો ગુલાબપાણીમાં અથવા થંડા પાણીમાં લેપ કરવો. ચણ્યાનો આટો થંડા પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો, અને સુકાવા દેવું, પછી નહાવું.

ઝીણી ફેડકીયો આઠયા ઉપર—કોઈ ખરાબ વસ્તુ લાગવાથી ફેડા જેવી કીંવા ગુદમ જેવી ફેડકીઓ થાયછે તે ઉપર ઉપાય, પીંપળાની છાલ તથા ઇંટ એક ઠેકણે ઘસી લેપ કરવો. રતાંજળી તથા ખડી વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો.

ફેર આવેછે તે ઉપર—સાકર તથા બેદાના સરખે ભાગે લઈ. મોટા બોર જેવડી ગોળીયો કરી તેમાંથી એક ગોળી લવીંગ નાંખીને દાઢમાં રાખવી તેથી ફેર અને ઊલટી બંધ થસે.

પેટ દુખવા ઉપર—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર દીકામાલી ભરી બીજી ચીરીનો રસ તેઉપર નીચોવી દીકામાળી ભરેલી ચીર અંગારા ઉપર મુકી ખદખદાવવી પછી કાઢીને ચુરાવી એટલે પેટમાં દુખતું બંધ થાયછે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે. કોઠો સાફ થાયછે.

અજીરણથી કીંવા ખીજ કુપથ્યથી ઝાડા થાયછે તે ઉપર—એક લીંબુની બે ચીરો કરવી. એક ચીર ઉપર સીંધાલોણ તથા સંચળ ભરવો, અને બીજી ચીર ઉપર સાકર તથા સુંઠ ભરવી, પછી બેઉ ચીરોને અંગારા ઉપર બુદ્દી બુદ્દી ખદખદાવવી સારી રીતે ખદખદીયો એટલે કાઢી લેઈ જરા ગરમ ગરમ પેહેલાં સીંધાલોણની ચીર ચુસી, તે પછી સુંઠવાળી ચુસવી, એથી ઝાડો બંધ ન થાય તો સુંઠસાકર વાળી ચીરમાં બાજરી ખરાબર અફેણ તથા તેટલીજ હીંગનાખી

* ગાલસસુરીમાં.

બાળકરોગ.

૯૭

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવું. ઝાડો બંધ થઈ, ભુખ પણ સારી લાગશે. ઘાણા, એલ ચીઢાણા, એનો ઊકાળો કરી લેવો. પીપરમીટ ૧ ભાગ, કોલનવાટર ૨ ભાગ એ બેઉ એ પૈસા ભાર પાણીમાં નાંખી આપવાં. ચાર પૈસા ભાર દહીં લઈ તેમાં એક પૈસા ભાર અસખસ વાટી નાંખી આપવું.

બાળકના રોગ—ઘણું કરી બાળકોની તબીયતનો પ્રકાર જોઈ તે પ્રમાણે તજવીજ ન રહેવાથી એ રોગ થાયછે. તથા તેનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણોછે. એકતો તે અવસ્થામાં ઘણી કાળજીથી સંભાળ કરવાની તે સ્ત્રીઓના સ્વાધીન હોયછે. અને બાળકને તો બોલવાની શક્તિ નથી હતી એ ખુલું જ છે, ત્યારે તેના રોવા વગેરે કારણો ઉપરથી અટકળ વડે અંતરના રોગ જાણવા જોઈએ, તેમાં વળી આસડાના ઉપાયો જોઈએ, તે આસ્થા રાખી તરત બની સકતા નથી, કારણુ અવધડ સ્ત્રીઓને બાહરની તથા નજરની પીડા વગેરે ઉપર જેવી વધારે શ્રદ્ધા બેસી ગયેલી હોયછે તેટલી આસડના ઉપાયો ઉપર નથી હતી, તેથી ઘણી જરૂરના જે આસડના ઉપાયો તે કરવા. પહેલાં ભસુત, ઘુપ, દીપ એ બાબતના ઉપાયો પેહલાંથી કરેછે. આ તરફ બાળક અવસ્થામાં સાત ઘાતુનુ ઘણુ સુવાળાપણુ તથા સીથલપણુ હોયછે. તેથી વ્યાધીનુ. જોર તરત વધી પડેછે, તથા અનાડી વૈદાના આસડાથી વિકોપ પણ થાયછે.

બીજુ એવુંકે કોઈ માતાના દૂધમાં દોષ હોયછે તે ધ્યાનમાં આવતો નથી, કેટલાએક શ્રીમતોના ઘરોમાં ધવરાવવા સાડ દાઈ રાખેછે. તેનું દૂધ બાળકને માફક આવતું નથી, તથા જેવું માતાનું દૂધ હીતકારી થાયછે તેવું દાઈનું દૂધ સુખાકારી થતું નથી, પછી એક દાઈનું ઠીક ન પડવાથી બીજી રાખવી, તેનું પણ માફક ન આવતાં ત્રીજી, ચોથી એવું ચવાથી બાળકનો તબીબત બગડેછે. તે ઠેકાણે આ. વવી ઘણી કંઠણુ એમટ્ટે માતાનુજ દૂધ જોઈએ. ગયેડીનું દૂધ બાળકના હકમાં સાફ છે, કારણુ તે દૂધ અંગે ઊપરના દૂધની પેઠેજ પાતળું છતાં તેમાં ક્ષારનો અસર વિશેષ હોયછે, તેથી તે વીકાર કરતું નથી ગાયનું દૂધ પાવું પડે તો એકજ ગાયનું પાતા જવું તે ગાયને પસંદી બે પસંદી સુવા અને કાચુ મીઠું એક બોબો તથા તુવરનાં ફેાતરાં બવરાવવાં. જે ગાયના દૂધ ઉપર માંખણુ ઘણું થાડું આવે છે તે ગાયનું દૂધ પાવું.

એવા પીવાના દૂધના નુકસાનથી એવું થાયછે. કે પ્રથમ પેટમાં ઘણું દુખવા લાગેછે. તેથી તે છોકરું અતીશે રોવા માંડેછે, તે ઉપર બરાબર ઉપાય ન થાય તો તે કીરમ દિવસે દિવસ વધારે થઈ કસ્ટસાધ્ય થાયછે, તથા તે પેટ દુખવાની તેને દેવ લાગુ થાયછે પછી છોકરું રડકણું છે એવું જાણી તેને અદેણુ આપે છે. તેથી તે શક્તિ વીનાનો થઈ ઊલટી તથા ઝાડો કબજ એવા અનેક વીકાર તે બાળકને થાયછે.

ઘાવણુ બાળકને ગાયનું દૂધ પાયછે. તે ઊપરની મહાઈ સારી પેઠે કાઢવી

૯૮

બાળકરોગ.

જોઈએ, એટલે એવુંકે એક વખત ઘણું તપાડી તેને નીચેઊતારી તેમજ રહેવા દેવું, પછી તર ઉપર સારી પેઠે આંખી એટલે તે કાઢી ફરી જરા તપાવવું પછી વળી તર આવે તે કાઢી તેમજ રહેવા દેવું, અને જડું લૂગડું બેવડું કરી તે ઊપર ગાળીને તે દૂધ પાવું, એ પ્રમાણે સુગંધી તજવીજ રાખવી જોઈએ, રોજ રાતે બાળકની માતાએ સુઈ રહેતી વખતે પાનના બીડામાં થોડાક સુવા ખાતા જવું, તથા સવારે પણ અરધી સુઈ ખાવા એટલે દૂધ વિકાર વીનાનું થાયછે.

નહાન પણમાં બાળકને જઠરાગ્નિ હલકો અને પાતળા પદાર્થજ માત્ર પચાવેછે, તેથી દૂધ ઊપરની મલાઈ આંતરડાની સાથે ચોટી રહેછે. પછી તે ઊપર નવા પુટા બેસી તેથી અનેક રોગ થાયછે, એ પ્રમાણે માતાના ખાવામાં, વાયડું આવ્યું હોય તો દૂધ વીકારયુક્ત થઈ તેમાંથી બીગાડ થાયછે.

નહાના છોકરાની તબીયત કંક્રયુક્ત હોયછે. અને ઘણું કરી વાયુ પણ ઊર્ધ્વ ગતી હોયછે. અને જઠરાગ્નિ તો ઉપર કહેવા પ્રમાણે હોયછે. તેથી ઘણું કરી કંક્ર સંબંધી રોગનો વધારો હોયછે અને કીરમપણ હોય છે.

પેટ માંહેનારોગ—વરાહ, આંકડી, ત્રણ પ્રકારનો ડબો અને ક્વળુ બગેરે ચેટમાંહેના રોગ હોયછે.

વરાહ—એ રોગ ઊપર કહેલા કારણોથી કંક્રનું જાળુ બંધાઈ તે વાયુની ગતીને રોકેછે. તેથી તે કંધાએલો વાયુ, કોપ પામી જ્યાં ત્યાં વેગથી પ્રવેશ કરવા લાગેછે. તો વાયુતો હરએક પ્રકારે પણ પોતાના જવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાને ઉપાય કરતો હોયછે પણ તેના વેગ સંચારવડે પેટ માંહેના વળી કંક્રાંશ એખટો થઈ તે જાળાને આવી મળેછે. તેથી તે વાયુનો વધારો રોધ થઈ તે ઊર્ધ્વગતી વાયુના જોરથી તે જાળુ ઊપર ચઢતાં ચઢતાં કાળજમાં વ્યાપી પછી કંઠાવરોધ થાયછે.

એ સસણી અથવા વરાહ પ્રમાણે જલહીથી પ્રાણધાતક એવો બીજો રોગ કોષ નથી.

એ રોગ કંક્રથીછે. તેથી કેટલાક વૈદ્યો એ રોગ ઊપર ગરમ ઊપાયો કરેછે. તેથી ગુણ આવવો તો કંઠણ પણ ઘણું કરી અવગુણ થાય છે, કેમકે ગરમ ઊપાયોથી તે અત્યંત સુવાળા બાળકનું મોં અંદરથી બળવા જેવું થઈ ગળુ સુકાયછે. પછી હરએક ઓસડ પાવું છતાં તે ચમચમે છે તેથી તે બાળક ઘણું વ્યાકુળ થાયછે. એટલુંજ નહીં તો કંઠના વિષે જે વાયુ વાહી નાડીઓછે. તે સુકાઈ કોયલાવલેછે, છાતી સુકાયછે તથા ઊપર કહેલા કંક્ર જાળુ પાતળાપણું કમી થઈ જડું થાયછે. તેથી વાયુના ઊર્ધ્વ ગતીને અધીક અવરોધ થઈ રોગ પ્રબળ થાયછે.

શસણી (વરાહ)ઉપર—મોટી હરડે, બહેડાં, જેડીમંથ, ચઢાના પાણીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડું સીંધાલોણ અને મધ નાંખી તે ચડાડડ, પ્રકૃતી

બાળકરોગ.

૯૯

માન જોઈ તેમાંજ રેવંચીનો એકાદ લસરકો ધસવો. હરડે, બહેડું, અને સાકરકો-લાતું એક બીજ એ એકમાં ધસી થોડું પાવું.

ડીકામાળી, રેવંચી અને એળીઓ એના ઊંઘા પાણીમાં ખરડ કરી પેટ ઉપર ચોપડવો પણ દુદીપર ચોપવો નહીં. નાગરવેલનાં પાકાં પાનને એરંડીયું લગાડી તે જરા જરા સેકી પેઠે ઊપર મુકવાં તથા તેવા પાનથી પેટ શેકતા રહેવું. ડાકતરતું પડીકું આપી ઉપર એ ચમચા ચહા પાવો, ડાકતરતું પડીકું એ રોગ ઉપર ઉપયોગી છે. તે બાળકના મુતરમાં હરડે તથા બહેડું ધસી તેમાં થોડાસીંધાલોણ નાંખી થોડું થોડું પાતા જવું જોળમાં ચણાની દાળથી ઓછો પાપડખાર નાંખી તેમાં થોડું માતાતુ દૂધ મેળવી પાવું. એથી ઉલટી થસે. એ ઓસડ એ ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહી.

*ગરજો—નાગરવેલના પાનતુ સોપારી વગેરેની સાથે બીડું કરી તેમાં એક ચપટી અજીરો તથા અરધી મુંડી સુવા, અને રંગની હરડે અરધી તથા થોડુંક સંચળ નાંખી તે બીડુ સારી પેઠે ચાવી રસ બસ થયા પછી તેરસ ચમચામાં ગાળી તે નહાના બે ત્રણ ચમચા પાવા, એ ગરજો આઠ દસ દિવસે આપવાનો ચાલ હમેશાં રાખવો, તેથી કફ તથા વાયુથી થનારા વીકાર તથા બીજાં પણ વીકારો થઈ શકસે નહીં. આંકડી એટલે ધુણવા જેવું થવું, એ રોગ ગર્ભીથી વાયુકોપ પામી એકાએક તે ગરમી પ્રકોપના સાથ માંથામાં પ્રવેશ કરી સવેગ હોઈ ભરાવાની પેઠે થાય છે, તેથી હાથ પગ વગેરે અવયવ કંપવા લાગી આંખો ફાટી જાય છે, એટલામાં જોતે શમાવાનો ઉપાય ન થાય તો તેને પોતાના સ્થાને આવવાને ધણી મહેનત પડે છે દક્ષિણ વગેરે દશમાં એ રોગ થયો તો છોકરું ધુણે છે તેથી તેને ભૂત વગેરેની બાધા થઈ એવી ખોટી કલ્પનાઓ કરે છે.

એ પ્રમાણે આંકડીનો પ્રકાર થયો તો તેની આંખો ઊઘાડી ન રાખતાં હાથથી હળવેજ પાપણીયો મીચવી. તેમ આંખોની આગળ અંધેરી કીંવા મરગી અથવા ચક્રકેરો આવવા લાગે તો આંખો મીચી રાખવાથી તેનું જોર કમતી પડે છે, તેજ પ્રમાણે આંખો મીચી રાખી હોય તો આંકડીનો પણ વેગ ઓછો થાય છે. આંખો ઊઘાડી મુકીએ તો વધારે જોર થાય છે.

આંકડી ઉપર—તેજ વખત ઘોળી ડુંગળી નખથી થોડીક ચીરી નાકની પાસે રાખવી, અને તેહળ વે મુંઘાડવી એટલે તેજ વખત આંકડી ઉતરે છે. ગુલાબ જળ રૂના પુંમડાવડે તાળવા વીના સર્વ માંથાને તથા કાનની પછવાડે તથા કપાળ ઉપર અને આંખો ઉપર લગાડવું, મોટી હરડે થંડા પાણીમાં ધસી અવાળુને તથા જીલની નીચે તથા થોડું જીલનેપણુ લગાડવું, એટલાથી ન મરે તો

પાનપટ્ટીનો રસ.

૧૦૦

બાળકરોગ.

હરડે, આમળાં, અને થોડીક સાકર ઘસી અંજન કરવું, અને ડુંગળીના ઊપાય વચમાં ચાલુ રાખવો, એ રોગ ઉપર ડુંગળી ઉસ્તાદ છે. ડુંગળીના સુંઘવાથી આંકડી ઉતર્યા પછી પણ ઉપર કહેલું અંજન કરવું, તથા હરડે ઘસી અવાળુને લગાડવી, કારણ એ આંકડીના ભરોસો નથી ફરીને પણ રહી રહીને ચઢે છે એ માટે ઊપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપાયો કરવાથી વારંવાર થઈ સકતી નથી.

જે બાળકના માંથામાં ગરમી ધણી હોય છે તેને ઘણું કરી આંકડીના રોગ થાય છે.

ડબ્બો—એ રોગ દૂધની તર કીંવા તેવી પ્રકારનો પદાર્થ ખાધાથી પેટમાં મસાઈ જેવો કિંવા દડકા જેવો આકાર થઈ આતરડામાં ચોટી રહે છે. પછી દિવસે દિવસ તે ઊપતરની પેટ પુઠાં બાજી તે વધતો જાય છે, પછી તેનો આકાર ડબ્બો જેવો જામે છે. તેને નીચે કીંવા બાલુએ અથવા ઉપર છીદ્ર હોય છે, તે કરડસાધ્ય અને અધોમુખ છીદ્ર હોય છે, તે ઘણું કરી અસાધ્ય.

એ રોગ ઘણું કરી છ મહિનાની ઊપરની વયવાળા બાળકોને થાય છે.

કવલુ—કરીને રોગ છે તે પેટમાં ડબ્બો પડખે ઠીકરી જેવો થાય છે તે વખતે આ જાળીને ફેલાય છે. કોઈ વખત તેવોને તેવોજ રહે છે.

ડબ્બો ઉપર—કડવું, ઇંદ્રવર્ણ, ભેંસના મુતરતાં પકાવી તે મુતર મુઘાં ખસવું, પછી તે એક વાલ લેઈ એક ચણેલી ભાર પાપડખાર અથવા સંચળની ભુકીની સાથે મધમાં આપવું. અથવા ગોમુત્રમાં મેળવી આપવું, એ પ્રમાણે નીત્ય સવાર સાંજ, અથવા ફક્ત સવારે આપવું. ગોમુત્રમાં સાકર અને મીઠું સરખા ભાગે નાંખી તે પાતાજવું. એળીયો, ઠીકામાળી એખટી ઘસી પાવી. પારેવાની અથવા કબુતરની વીસા મધમાં ચટાડવી. એક તોલો પાપડખાર તથા એક મોટું રીંગણું, કલઈ દીધેલા વાસણમાં પકાવી તેનો ગોમુત્રમાં ખસ કરી તેમાંથી એ વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાતાં જવું. રીંગણી અને ભોરીંગણી એના ઉકાળામાં એક તોલો પાપડખાર ખસ કરી તેમાંથી એક નહાનો ચમચો ભરી આપવું.

બાહેરના ઉપાયો—દુટીના ઉપર ત્રણ આંગળ જગ્યો મુકી ત્યાં ભીલામાનું પુતળ કાઢવું, તથા દુટીના એ પડખે દુટીથી એ તસુના છેડે ઉપર એ ફુલીયો કહાડવી, તે ભીલામું ઉઠવા સારૂ કેળના પાનને એરંડીયુ લગાડી તે ઉપર બાંધવું, પછી તે ભીલામાને મલમની પટી ચો લગાડી વહેતો મુકવો, રીંગણુ ભાટામાં નાંખી સેકી કાઢવું તેમા સાજખાર નાંખી તે પેટ ઊપર બાંધતા જવું.

કવલુ ઉપર—ડબ્બો ઊપરજે ઊપાયો કહેલા છે તેજ કવલુ ઊપર પણ કરવા.

બાળગુટી—મહોટી હરડે, (સુરવારી હરડે) બહેક, અતીવીખની કળી, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અકલકારો, જેઠીમધ,

બાળકરોગ.

૧૦૧

વરીયાળી અરધી મુઠ, તથા એકચ પટ્ટી સુવા લઈ અથ કચરા કરી તેનો કાવો કરી તે પાણીમાં ધસવા પછી તેમાં જીવારના દાણા જેટલો સીંધાલોણનો ભુકો નાંખી, મધના સાથે એક નહાનો ચમચો પાંચુ, એપ્રમાણે છોકર એક મહિનાનું થયા પછી નીત્ય ચાલુ રાખવું. એ સર્વ ઓપડોનાં કરતાં હરડે વધારે ધસવી, તેથી ઉતરતું જેઠીમધ, શરદરતુ અને વસંતરતુમાં ઉપર કહેલા પાણીમાં ઘસેલી ઘુંટી માફક ન આવે તો ગુલકંદના પાણીમાં ધસવી. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી તેને ઘુંટી બે અઢી ચમચા સુધી વધારવી. અને સીંધાલોણ ચણ્યાની દાલ જેટલું નાંખવું. એપ્રમાણે નીત્ય દસ્તુર ચાલતો છતાં પણ જો તાવ આવે તો એજ ઘુંટીમાં કરીયાતુ ધસવું, અને રાતે સુતી વખતે સુવાના ઉકાળામાં સાકર નાંખી પાવો. ઉધરસ થાય તો તેજ ઘુંટીમાં બદામની છાલ ધસવી. સુકી ઉધરસ હોય તો જેઠીમધ તથા બદામની છાલ વધારે ઘસી બીજાં ઓસડો થોડા ધસવા, પેટ દુખવા લાગે તો જીવારના દાણા જેટલી ડીકામાલી ધસવી. ઝાડો સાફ ન થતો હોય તો હીમજ ધસવી. કીંવા ગરમાળાની સીંગ ભાટામાં નાંખી તેનો ગોળ કહાડી તે થોડા તે ઘુંટીમાં નાંખી આપવો, તેથી પણ ઝાડો સાફ ન થાય તો મેંદીયાવળના પાણીમાં ઘુંટી ધસવી.

ઝિલટી થતી હોય તો અક્કલગરો ઓછો કરી સર્વ કરતાં નાગરમોથ વધારે ધસવી.

ઘણું હસવા લાગે તો હરડે તથા બહેડું ઓછું કરી જનકળના બે લસરખા ધસવા.

હેડકી ધણી લાગે તો એકલું કડુ ઘસી ચટાડવું. નહાન પણમાં બાળકને ખારેક ઘસી ચટાડે છે પણ તે અણધરતું છે, કેમકે તેથી પેટમાં બળું બંધાય છે તથા કોઠામાં ગરમી થાય છે, પછી કેટલાક દિવસે લોહી પડવા લાગે છે, તથા સુકી ઉધરસ થાય છે.

કીરમ તથા જંતુ ઉપર ઉપાય—વાવડીંગના દાણા આસરે ૧૬ કીંવા ૧૦, દીવેચી અજમો એક ચપટી, ઇંદ્રજવ દાણા આસરે ૬, મહોટીહરડે, બહેડું ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં સીંધાલોણ અને મધ નાંખી પાવું. એરંડીયુ ગરમ પાણીમાં આપવું. ચળ કરનારી અળવીનો કંદ બાળી તેની રાખ મધમાં કીંવા પાણીમાં આપવી.

કાંકચાંનાં પાન આસરે ૭ પીતપાપડીની બીચો બે, ઘાણા ૧ માસો, વાવડીંગ ૧ માસો, વા ભુંભું ૧ માસો એ ઓપડો અધકચરાં કરી રાતે પાણીમાં પલાળવાં, બીજે દિવસે સવારે ચોળી તે પાણીમાં સાકરનો ભુકો નાખી આપવો. કપુર ગોળમાં આપવું. ઘાણાના પાણીમાં સતાપાના પાનના રસનાં ચાર છ ટીપાં નાંખી આપવાં.

નહાના બાળકને—પેટમા રોગ થાય છે તેનું કારણ માતાનું દૂધ કુપથ્યથી

૧૦૨

બાળકરોગ.

અશખ થાય છે તે છે, ઉપર ઉપર દૂધ આપે છે તે સારી રીતે તપાડી થંડુ થયા પછી તેની મલાઈ હાડવામાં કસર રહે છે, તથા ગુટ્ટી જેવામાં બેપરવાઈ થાય છે તેથી પેટ માંહેના રોગ અનેક પ્રકારના થાય છે.

નહાના બાળકના પેટ માંહેના રોગો ઉપર—ઓષડા સુશી ઉપર, સસલાનું લોહી કીંવા તે લોહીનું કપડું બનાવી પાવું.

ડબો થાય છે તે ઉપર—કડવાઈંદ્રવર્ણનાં ફળ, ભેંસના મુત્રમાં ઘસી તે થોડું પાવું. ઊડતો થાય છે તે ઉપર તથા સસણી વગેરે બીજા અનેક રોગો ઉપર ગોરોચન તથા હળદર, નાગરવેલના ડબીના રસમાં આપવી. બીડાની સાથે કડવું જીરું ચાવી તેનો ઓગાળ હળદર નાંખી આપવો. કારેલાના પાનનો રસ કહાડી તેમાં હળદર નાંખી પાવો એટલે ઉલટી તથા ઝાડો સાફ થઈ પેટ ચોખું થશે. સતાપાના પાનનો રસ તથા બોબીનો રસ એખડો કરી મધ નાંખી પાવો, નાગરવેલના બીડાના રસમાં સોનચપાના ફલમાં હેની કળી, તથા શોષેલો સાજીખાર નાંખી પાવો. ચોધારા ચોરનાં પાન લાવી સેકીને તેનો રસ કહાડી તેમાં એલીચો તથા હરડે અથવા રેવંચીનો સીરો ઘાલી ખડખડાવી તાણી ઝાલે એવો પેટ ઉપર લેપ કરવો, હુંડી ઉપર કરવો નહીં, ગોમુત્ર એક બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાંખી પાવું તથા રોગનું પ્રબળ હોય તો હરડે પણ તેમાં ઘસવી. આફળીનાં બીજ, નાગરવેલના રસમાં અથવા દૂધમાં કીંવા પાણીમાં ઘસી પાવા. ગોળમાં સાજીખાર આપવો, એટલે પેટ માંહેના જરપટાં પડી સાફ થશે. ઊંચી ઝાંડીનાં બે ચાર ટીપાં અમચાભર પાણીમાં નાંખી પાવાં, ઘણા ગરમ ઉપાયો થવાથી ગળું, છાતી, સુકાં પડી બાળક હાયથી જાય છે. એ માટે શક્તિ વગેરેનો વિચાર કરી તથા રોગનું કારણ જોઈ ઓષડ આપવું. ઘાટો નથા છાતી સુકાં પડ્યાં હોય તો જેડીમધ તથા વરીયાળી ખાંડી. તેનો ઉકાળો કરી તે પાણીમાં ફરી જેડીમધ તથા થોડો અકકલગ રો ઘસી તેમાં થોડું સીંધાલોણ તથા મધ અને સાકર નાંખી ચટાડવું ગાયનું તાજું ઘી તથા મધ, તથા સીંધાલોણ અને તેમાં આદાના રસનાં એક બે ટીપાં એવી રીતે ભેળું કરી ચટાડવું પણ પેટ માંહેના રોગ નહોય તો આ ઘી માંહેલું ઓષડ કરવું.

મદાત્ય-પાનાત્યય—સુરા તથા દારૂ પીવાનો વખત તથા પરીમાણ. સવારે દાતણ વગેરે શરીર સુદ્ધીનાં કર્મો કરી પોતાની શક્તિ જોઈ ચાર તોલાથી તે સાત તોલા સુધી સુરા અથવા દારૂ પીવો. બપોરે ચીકણા પંદાર્થ ઘડું વગેરે મીષ્ટાન્ન તથા માંસ વગેરેની સાથે પીવો. રાતના પ્રારંભ વખતે તેટલોજ અથવા તબીયતને માફક આવે તથા અંતઃકરણ સારી હાલતમાં રહે એટલો પીવો, એપ્રમાણે કહેલા વખતે તથા કહેલા પ્રમાણથી નીત્ય સેવન કર્યું હોય તો તે મઘરસાયન રૂપ થઈ આયુષ્યની તથા શરીરની વૃદ્ધી કરે છે, બળ તથા બુદ્ધીને આપનારું છે, અમૃત જેવું શરીરને હીત કરનારું છે, એમાં તદ્દાવત પડી રોતથી વધારે, તથા વગર વખતે

બાળકરોગ.

૧૦૩

શેવન કર્યું હોય તો તેજ મધ જઠરે જેવું બળતરા વગેરે ઉપદ્રવ કરી મદાત્મ્ય રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, મદાત્મ્ય એટલે મદે કરી પ્રાણહાની. મદાત્મ્ય રોગ ઘણી પ્રકારના છે.

સુરા, તથા, મધ એના ગુણદોષ નીઘટ પ્રકાશમાં ગુણદોષ પ્રકરણમાં મધ પ્રકરણનાં વીશે લખેલો છે, એ સુરા અમૃત જેવી હીતેકારી છે, એનો અનુભવ જોયા મેળે સુરા શેવન કરનારા, હિંદુ વગેરે એવો કરતા દ્વીપાંતરવાસીં યૂરોપ-ખંડમાંહેના લોક શરીરથી મજબુત તથા મેહનતુ તથા મહોટી વયના એવા હોય છે. તે દેશમાં સુરા એટલી ઉપયોગમાં લીધી તે ઉપર કહેલા ગુણ ઉપરથી તથા થંડી હવાના લીધે એવુ લાગે છે. હવે તે અતીશેવન કરવાથી તુકસાન કરનારી યધ પડે છે, એ વાત સ્વતંત્ર છે, અનાજ પણ વધારે ખાધું હોય તો તુકસાન કરે છે એ ખુલ્લું છે તો આપણને ફાયદા તથા ખઠતી ઉભર તથા બહુદરી આપનારો પદાર્થ છે તેવું અતીશેવન કર્યું હોય તો તે થકી નરસુ ફળ મળે તેમાં સુનવાધ. ?

એજપ્રમાણે તાડી, માડી, ખજૂરીદાર પણ સદેશુપ્રમાણે પીધો હોય તો હીતકારક છે પણ કેફ કરનારા પદાર્થોમાં એટલી તો વશ કરવાની શક્તિ છે કે માણસોને તે પોતાના તાળે કરીલે છે તેથી માણસોએ એવા પદાર્થોની સાથે કામ જેટલો સંબંધ રાખવો,

મદાત્મ્ય રોગ ઉપર—બીજેરાના માંહેનો મગજ તથા દાડી મદાણા આપવા. ધરાખ, આમળાં, ખજૂર એનો હીમ કરી આપવો. આમળાના રસમાં સાકર નાંખી તેમાં પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ એની કજલી નાંખી આપવો. લીંબુ અને પતાસાનું સરખત આપવું. પાકેલા બીજેરાનો રસ ખાંડ નાંખી આપવો. આમળાનો સુરખો આપવો. ગુલકંઠના પાણીમાં થોડા લીંબુનો રસ નાંખી તે આપવું. ધાણાનું પાણી કાઢી તેમાં સાકરનો ભુકો નાંખી પ્રવાળ ભસ્મની સાથે આપવું. મધ, ખજૂર, ધરાખ અથવા કાળી ધરાખ, કોકમ, દાડમ તથા ફાલસાનું સરખત આપવું. જુની આમલીમાં ખાંડ નાંખી તે લીંબુમાં આપવી.

વાજકરણ કામોદીપક.

ધાતુપુસ્તઓસુટો—ભોંયકોહોળું વાટી ધીમાં ગોળી કરી ખાવી, ઉપર દૂધ પીવું. કવચબીજનું તથા તાલીમખાનાનું ચુર્ણ સાકરની સાથે ખાવું ઉપર શીણ ભરેલું ગાયનું દૂધ પીવું. ગોખર, શતાવરી, એખરાનાં બીજ, મુદ્રા, અતીબલા એનું ચુર્ણ રાતે દૂધમાં લેવું.

સ્વર્ણમાક્ષીકાદી ચુર્ણ—સ્વર્ણમાક્ષીક, રસસીંદુર, લોહભસ્મ, હરડેહ ચુર્ણ

૧૦૪

ખાળકરોગ.

સીલાજીત, વાવડીંગનું ચુર્ણ એ આપડો એખઠાં ખસ કરી ધીમાં આપવાં. આસ-
ધપાક, મહાકુશમાંડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમીશ્રીપાક એ આપવાં. મોચરસનું
ચુર્ણ ના તોલો સાકર, ૪ તોલા ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા એ એખડું કરી આપવું.
અડદનો ઉકાળો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ તથા ધી તથા સાકર નાંખી આપવો.
શતાવરી, ચીકણાનું ખીજ, કવચખીજ, એખરાનું ખીજ, ગોખરૂ, તલ, અડદ, એનું
ચુર્ણ કરી કઢેલા ગાયના દૂધમાં અથવા સાકર નાંખી તેમાં આપવું. એક અથવા
બે ચણેડીભાર ચોખું અરીણ ખાંડની સાથે ખાવું, ઊપર કઢેલું દૂધ પીવું.
જેઠીમધનું ચુર્ણ મધ તથા ધીની સાથે આપવું ઉપર દૂધ પીવું. આમળાં, ગોખરૂનું
ચુર્ણ તથા ગળોનું સત્વ એ ત્રણે ધી સાકરની સાથે લેવાં એટલે ઘરડો હોય તો
પણ અજર અને અમર થાય છે. ભોંયકોહળાના ચુર્ણને અંગરસની સાત
ભાવના આપી તે ચુર્ણ ધી તથા મધમાં લેવું. ઊઠકઠારી, ગોખરૂ, કવચખીજ
એનો દૂધમાં પાક કરી તે ખાવો. ઊઠકઠારીનું ચુર્ણ દૂધમાં પકાવી. તેમાં સાકર
નાંખી શેવડું હોય તો ઘણું પુરપાતન આવે છે. ગાયના કઢેલા દૂધમાં ગાયનું ધી
તથા સાકર નાંખી લેતા જવું એ જેવું પથ્થ તથા તેજની અને ખસની વૃદ્ધી કર-
નારૂં અને પુસ્ટીકારક એવું બીજું એસડ નથી. ચીત્રક ૧ ભાગ, કાયડલ ૨ ભાગ,
કાકડસીંગી ૨ ભાગ, ચીરફળી ૨ ભાગ, જવંત્રી ૨ ભાગ, અબ્રકભરમ ૧ ભાગ,
લોહભરમ ૧ ભાગ તેમાં સર્વ એસડોથી અડધો ગોળ નાંખો ખોરના ઠલીઆ
જેવડી ગોળીયા કરવી તે ગોળી સાંજે ખાઈ ઊપર દૂધ પીવું.

ગુટીકા—લવીંગ ૧ ભાગ, જવંત્રી ૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ,
અંદ્રેણુ ૧ ભાગ, અકલકારો ૧ ભાગ, સમુદ્રશોશનાં બોજ ૧ ભાગ એ એસડો સરખા
ભાગે લઈ તે સર્વના જેઠલી ઝીની સાકર નાંખી વાલના પ્રમાણે ગોળી ત્રણ ઘડી દિવસ
રહે એટલે લેવી તેનો ઉતાર લીંબુ.

સ્તંભન ગુટીકા—કસ્તુરી ૬ માસા, કેશર ૧ તોલો, રૂમામસ્તકી ૧ તોલો.
લવીંગ ૧ તોલો, જયફળ ૧ તોલો, અકલકારો ૧ તોલો, જવંત્રી ૧ તોલો, એલચી
૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ચોપચીની ૧ તોલો, કકોલ ૧ તોલો, તેજખળ ૧ તોલો,
મદનમસ્ત ૧ તોલો, પીપરીમુળ ૧ તોલો, ઊંડીગણુ બોજ ૧ તોલો, કવચખોજ ૧
તોલો, ગોખરૂ ૧ તોલો, મુડી ૧ તોલો, માલકાંકણી ૧ તોલો, સમુદ્રફળ ૧ તોલો,
હાંગળો ૧ તોલો, મોચરસ ૧ તોલો, ઇંદ્રજવ ૧ તોલો, શતાવરી ૧ તોલો, નાગર-
મોથ ૧ તોલો, કાળી મુસળી ૧ તોલો, નાગકેશર ૧ તોલો, સોનેરી વરખ ૧ તોલો,
રૂપેરી વરખ ૧ તોલો, પીસ્તાનું મગજ ૧ તોલો, ત્રણ વરસનું ગોળ, જીવું અંદ્રેણુ,
એ સર્વ એસડો લેઈ તેની ગોળીયા ખોર જેવડી કરવી તે બે વખત ખાતા જવી.
ખાડું, તેલાળું, તીખું ખાડું નહીં. ગોળી લીધા પછી જમવું નહીં એ એસડ

વાળકરણ.

૧૦૫

સારી પેઠે વીર્યસ્તંભન, તથા પુસ્ટી કરનાર છે, ઊતારલીંબુ.

ખંધેજ—કસ્તુરી ૧ લાગ, કેશર ૨ લાગ, જયફળ ૨ લાગ, લિલીંગ ૪ લાગ, અરીજ ૪ લાગ, ભાંગના દાડા ૪ લાગ એ એખડી કરી તેની ગોળી વાલ પ્રમાણે લેવી.

ચૂર્ણ—તાલીમખાના ૧ લાગ, મુસળી ૧ લાગ, ગોખર ૧ લાગ સાકર તથા ગાયના દૂધમાં ૭ દિવસ આપવું.

વીર્ય વૃદ્ધી તથા સ્વપ્ન અવસ્થા ઉપર ચૂર્ણ—સાલમખીસરી ૧ લાગ, ઘોળી મુસળી ૧ લાગ, સાઠી ૧ લાગ, તાલીમખાના ૧ લાગ, ચીકણાનાં પાન ૧ લાગ, મેંદીનાં પાન ૧ લાગ, કપાશીયાનો મગજ ૧ લાગ, મુલતાની માટી ૧ લાગ, રોહીસ ધાસનાં છોગાં ૮ લાગ સાકર નાંખી દરરોજ ૩ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધમાં આપવું એટલે ધાતુપુસ્ટ થઈ સ્વપ્ન અવસ્થા ખંધ થાય છે.

ગુટ્ટીકા—અરીજ ૩૦ માસા, કેશર ૩૦ માસા, મરી ૭ માસા, જયફળ ૭ માસા, જવંત્રી ૭ માસા, કસ્તુરી ૧૦ માસા, લલીંગ ૧૦ માસા એ એખડી કરી મધમાં ખલવાં અને ગોળી ૧૦ વાલની કરવી ઊતાર લીંબુ.

વાળકરણ ઉપર ધી—ઘોળી કણેરનાં મુળ પકકો શેર લાવી તેમાં આઠ શેર પાણી નાંખી ઊકાળો કરવો, ચોથા ભાગનો રહ્યા પછી તેમાં ૨ શેર ભેંસતું દૂધ નાંખી પાણું ઉકાળવું, જ્યારે એકલું દૂધ રહે ત્યારે તેમાં સોમલ ૧ તોલો, જયફળ ૧ તોલો, જવંત્રી ૧ તોલો, કેશર ૧ તોલો, લલીંગ ૧ તોલો, સમુદ્રફળ ૧ તોલો, એ એખડાં વાટી નાંખવાં પછી તે દૂધ મેળવવું. સાડ ચકકાં જેવું દહીં અને એટલે તે સ્વાચાથી વલોવી તેમાંનું માંખરુ કહાડી લેવું તેવું ધી કરી એક શીશીમાં ભરી મુકવું.

તે ધી આપવાનો પ્રકાર—એક ટીંપુ નાગરવેલના પાનને લગાડી એકલું પાન ખાવું, ઉપર સારી પાનની ખીડી ખાવી એટલે મુશ્કરત કરવાની ઇચ્છા ધણી થસે પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને એ તુકસાન ઘણું કરે છે એમાટે તખીયત બેઈ ઉપ' યોગ કરવો. ચોખા હીંગળોનો કાંકરો ૩ માસા ભાર લેઈ ઠીકરા ઉપર મુકવો તેના ફરતી લલીંગની પાળ કરવી, અને તે ઉપર ઘોળીડુંગળીનો રસ આસરે પાશેર કાઢી ઉપર ઉપર નાંખી હેઠે તાપ કરવો, તે રસ અટવાયા પછી તે હીંગળોનો કાંકરો તથા લલીંગનો એખડો ખલ કરી પડીકું કરી મુકવું, તેમાંથી અનુપાનના સાથે આપવું એ ઓસડ અનુભવી છે.

ધાતુ પુસ્ટ ઓસડ—તાલીમખાના ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો તથા

* વીપય.

૧૦૬

વાજકરણ.

ઘોળાંમરી નાંગ ૩-૪ એ એખઠાં કરી તેના ૬ લાગ કરવા, પછી પાકેલા તર ધારે કેળામાં તે છ લાગ માંહેના ૧ લાગ ભરી રાતે અજવાળીઆમાં મુકવો સવારે દા- તણ કર્યા પછી તે કેળું છાલ કઢાડી ખાવું એ પ્રમાણે એ તણ મંડળ એટલે મહિના સુધી કરવું; તેથી ધાતુના ડેકાણાની ગરમી નાશ પામી ધાતુ પુનઃ થાયછે, તથા માથા માંહેની ગરમી મટી આંખોને થંડક આવેછે.

ઈસખગોળ એ લાગ, એલચીદાણા ૧ લાગ તથા સાકર ૩ લાગ એ રાતે પાણીમાં પલાળી સવારે ખાવાં અથવા તેની ફાકી લઈ તે ઉપર ગાયતું દૂધ એક એ ઘુટા પીવું.

જ્યોતી રમતી—સાકર અને એલચીદાણા સરખે લાગે એકત્ર ખાંડવા પછી ચાર માસા તે ફાકી લેઈ તેમાં તેટલુંજ કાચું એરંડીયું અથવા એરંડીનાં ઘોળાં મીંજ લઈ સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતા જવું *ખમીર જોઈ વજન વધારે પણ કરવું; એ ઓષડ ખાવાથી માંયાની ગરમી મટી મગજ થંડો થઈ આંખમાંહેની ગરમી પણ જાયછે. અને આંખોમાં તેજ આવેછે.

ખદામ ૧ લાગ, કાચું દીવેલ અથવા એરંડીનાં મીંજ ૨ લાગ, એલચીદાણા ૧ લાગ એ એખઠાં ખાંડી તેમાં ચાર લાગ સાકર તથા ચાર લાગ ગાયતું તાણુ ધી એ એખડુ કરી રાતે પુનમના અજવાળીઆમાં મુકી સવારે તેમાંથી નીત્ય ચાર માસા કીંવા છ માસા લેતા જવું. માંયા માંહેની ગરમી મટી મસ્તકમાં મગજ ભરાયછે, અને નેત્રોમાંહેના સર્વ વીકાર દૂર થઈ તેજ આવેછે.

જવનોલોટ ૧ શેર, તાણુ ધી ૧ શેર, સાકર ૧ શેર, ઘોળાંમરી ૧ તોલા એલચીદાણા ૨ તોલા એનો ભુકો કરી એ સર્વ ઓસડો સારી રીતે એખઠાં મેળવી કલઈની થાળીમાં નાંખી રાત્રે પુનમના અજવાળીઆમાં મુકી સવારે ઘરમાં લાવવાં, તેમાંથી નીત્ય ચાર કીંવા પાંચ તોલા લેવું ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુટો લેવો.

ઘડુંનો ૧ શેર રવો લેવો. તેને ગાયના દૂધનો કુરમો આપી એક પહોર દાળી મુકવો. પછી ધીમાં સેકવો તથા એરંડીનો મગજ ૧ શેર લેવો, તે પણ ધીમાં સેકવો, તથા એક શેર આવો ગાયના દૂધનો તે પણ ધીમાં સેકવો, પછી સર્વ સામાન એખડો કરી તેમાં એલચીદાણા ૩ તોલા, ઘોળાંમરી ૬ માસા, દૂધીનાં બીજનો મગજ ૧ શેર તથા ખદામનાં મીંજ ૧ શેર એ ખાંડી તેમાં નાંખવાં પછી સર્વ એકત્ર કરી સાકરના પાકમાં નાંખી તે કલઈ દીધેલા વાસણમાં દાળી તેનાં ઓસલાં ખાડવાં, તે માંથી નીત્ય ચાર અથવા પાંચ તોલાના ઓસરે સવારમાં ખાતા જવું તેથી માંયા માંહેની ગરમી મટી મગજ ભરાયછે, આંખોમાંહેની ગરમી નાશ

* પ્રકૃતિમાન (શબ્દનશકિત).

રખાયન.

૧૦૭

પામી તેજ વધેછે, ધાતુ પુરુષ થાયછે તથા વાયુ અને પિત્તની શુદ્ધી થઈ લોહી વધે છે.

ગાયત્રી માંખણુ ૨ તોલા, સાકર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૬ માસા, તેરલુંજ નાગકેશર એ સર્વ એખઠાં કરી એકવીસ દિવસ સુધી નીત્ય સવારમાં સેવન કરવું.

રખાયન.

ધાતુ, ઊપધાતુ, તથા રસ, ઊપરસ, તથા વિષ, ઊપવિષ,
તથા રત્નો ઊપરત્નો ઇત્યાદીઓનું શોધન તથા મારણ.

સપ્તધાતુની શુદ્ધી—સોનું ૧, રૂપું ૨, તાંબુ ૩, શીસું ૪, કલ્પ ૫, લોહ ૬, જસત ૭ એમાંથી જે ધાતુની શુદ્ધી કરવાની હોય તેનો ૨ સ કરવો અથવા પત્રાં કરી તપાવી લાલ કરવાં, અને તે તેલ ઊણા, ગોમુત્ર, કાંજ એમાં ભુદાં ભુદાં સાત વખત બોળવાં, પછી છેવટ કળથીના ઊકાળામાં તથા ત્રિકાળના ઊકાળામાં એક એક વખત ઓલવવાં અથવા કુંકેળના ગાભાનો રસ કાઢી તેમાં સાત વખત ઓલવવાં, અથવા આકડાના દૂધમાં ત્રણ વખત ઓલાવવાં એટલે શુદ્ધ થાયછે.

સપ્ત ધાતુનું મારણ—ધાતુનાં પત્રાં કરી તેનાથી ચોથા ભાગનું મનસીલ તથા ગંધક લઈ આકડાના દૂધમાં વાટી પત્રાંઓને લેપ કરવો, અને તે શરાવમાં નાંખી કપડ માટી કરી ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે બાર પુરો આપીએ એટલે સર્વ ધાતુની ભસ્મ થાયછે.

બીજો પ્રકાર—પત્રાંનો ચોથો ભાગ પારો તથા ગંધક એ ભેગાં ઘુંટી લીંચુના તથા કુંવારના રસમાં ખલ કરી પત્રાંઓને લેપ કરી સુકવવાં પછી શરાવમાં નાંખી કપડ માટી કરી ગજપુટ આપવા એટલે ભસ્મ થાયછે.

ત્રિજો પ્રકાર—ઝેર, સાજીખાર, વડાગરૂં, આકડાનું દૂધ, નવસાગર, કુંવાર, ચણોહી એનું ચુર્ણ તથા ધાતુનાં પત્રાં એખઠાં થર ઊપર થર ફલડીમાં નાંખી તે ફલડી કોયલામાં સુકી તાપ દેવો એટલે ભસ્મ થાયછે.

ઊપધાતુની શુદ્ધી તથા મારણ—સુવર્ણ માફીક એટલે સોનાસુખી ત્રણ ભાગ, સીંધાલોણ ૧ ભાગ એનું ચુર્ણ કરી લોહાની તવીમાં નાંખી ચુલા ઉપર સુકી હેઠે અગ્નિ લગાડવો અને તે ઉપર કાગદી લીંચુનો રસ નાંખવો. અને લોહાના દસ્તાવડે અથવા કચ્છીથી હલાવવું લાલ થયા પછી ચુર્ણ કાઢી લેવું એટલે સુધી થાય તે પછી કલથીના ઊકાળામાં અથવા ગોમુત્રમાં કીંવા તેલમાં ખલ કરી શરાવમાં નાંખી કપડ માટી કરી ગજપુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાયછે, એજ પ્રમાણ

૧૦૮

[રોપાયન.

સર્વ ઉપધાતુની શુદ્ધી કરવી રોપ્ય માક્ષીકતું ચુર્ણ કરી કંટોલાં તથા મરડાસીંગી, તથા જંબીર, લીંબુ, એના રસમાં એક એક દિવસ ખલ કરી તડકામાં તપાવ્યું હોય તો શુદ્ધ થાયછે પછી તેનું મારણ સોનામુખીની પેઠે કરવું. મેરચુથુના ચોથા ભાગે પારેવાંની વીર્યા તથા ટંકણુખાર દશમે ભાગ મેળવી શરાવમાં નાંખી કપડ માટી કરી અડાયાછાણાનો ધીમે તાપ આપવો, પછી દહીંમાં ખલ કરી તેજ પ્રમાણે અગ્નિ આપવો અથવા મધમાં ખલ કરી અગ્નિ આપવો, એટલે શુદ્ધી થાયછે.

અબ્જકતુ રોપન, તથા મારણ—કાળો અબ્જક લેઈ કોયલાના અગ્નિમાં ધ-મણ વડે ટુંકીલાલ કરી દૂધમાં ઓલવવો, પછી તેનાં જુદાં જુદાં પત્રાં કરી ચોખાનો રસ તથા લીંબુનો રસ એ એ એકઠાં કરી તેમાં તે પત્રાં આડ પહેર સુધી પલાળવાં, તેથી અબ્જક શુદ્ધ થાયછે, પછી તેનું કપડછાણ ચુર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં એક પ્રહરસુધી ખલ કરી તેની ચકતી કરવી અને તેના ફરતાં આકડાનાં પાનવીંટી શરાવ સંપુટમાં મુકી કપડ માટી કરી અડાયાછાણામાં ગજપુટ આપવું, એ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં સાત ગજપુટો આપવા, પછી વડવાડના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી ગજપુટ આપવો, એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાયછે.

ખીજો પ્રકાર—અબ્જક કુટી તેમાં અરધી ડાંગર નાંખી બડા કપડામાં બાંધી પાણી નાંખેલા પ્યાલામાં તે પોટલી પલાળી મુકવી, પછી ચોળતાં તે પ્યાલામાં અબ્જક પડસે તે ધાન્યાબ્જક લઈ તેને ચીકણા, નાગરમેથ, વડનું દૂધ, અથવા વડવા-ધનૌરશ, લીલી હળદરનો રસ, એમાં જુદા જુદા ખલ કરી જુદા જુદા ગજપુટ આપવો એટલે લાલ ભસ્મ થાયછે.

ત્રિજો પ્રકાર—અબ્જકના બરાબર કલમી સોરો ગોમુત્રમાં વાટી અબ્જકનાં પત્રાંઓને લેપ કરી મુકવવાં તે સર્વ પત્રાં શરાવ સંપુટમાં ઘાલી ગજપુટ આપવો, એટલે ઘોળી ભસ્મ થાયછે, શતપુટી તથા હજારપુટી, અબ્જકની ભસ્મ કરવી હોય તો, કુંવારના રસમાં ખલી શરાવ સંપુટમાં ઘાલી કપડ માટી કરી ગજપુટો આપવા, એટલે રંગદાર ભસ્મ થાયછે.

લોહ કાંટોડાંની શુદ્ધી તથા મારણ—સો વરસ પહેલાંનો ઘણો જીનો કા-ટોડો લઈ, બહેડાના લાકડાના કોયલાનો અગ્નિ કરી તેમાં કાંટોડો લાલ કરી બેહડા નીકધરેટમાં ગોમુત્ર નાંખી તેમાં સાત વખત ઓલવવું પછી કુટી ચુર્ણ કરવું અને ગોમુત્રમાં ખલ કરી શરાવ સંપુટમાં નાંખી કપડમાટી કરી અડાયા છાણામાં ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે તેને મંડૂર કહે છે.

ખીજો પ્રકાર—શોધેલા કાંટોડાને ત્રિકલના ઉકાળાના ૨૧ પુટો તથા ગોમુત્રના ૨૧ પુટો તથા કુંવાર રસના ૨૧ પુટો પંચામૃતના ૨૧ પુટો એવી રીતે ૮૪ પુટો આપ્યા હોય તો મંડૂર ઘણો જીવો થાય છે,

રધાયન.

૧૦૯

સુરમો, ગેર, હીરાકસી ટંકણખાર, કોડી, શંખ, છીપ, ફટકડી સુરડાસીંગી એની શુદ્ધી સુરમાતું ચુર્ણ કાગઢી લીંછુના રસમાં ખલ કરી આખો દિવસ તડકામાં મુકવું એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે ગેર વગેરેની શુદ્ધી કરવી.

મનશીલનું રોધન—મનશીલના ઝીણા કકડા કરી, કપડામાં બાંધી પાટલી કરવી, પછી ડાલા ચંત્રમાં બકરીનું મુત્ર નાંખી અગ્નિ લગાડી પકવ કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે.

હરતાલનું રોધન—હરતાલના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી કપડામાં પાટલી બાંધી ડાલા ચંત્રમાં પકવવી. તે એવી કે કાંજમાં એક પહોર, કહોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર, ત્રિકુળાના ઊકાળામાં એક પહોર, એમ ચાર પહોર પકવવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા ચુનાના પાણીમાં પકવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

જસતની શુદ્ધી—જસતના કકડા કરી ઘોડાના મુત્રમાં એક મહિના સુધી પલાળવા, પણ રોજના રોજ નવું મુત્ર નાખવું.

બીજો પ્રકાર—માણસના મુત્રમાં અથવા ગામુત્રમાં સાત દિવસ પલાળી મુકવા પછી તેમાંથી કાઢીને ઘોવા અને પાણીમાં પકવી ફરી ઘોઘ મુકવી ચુર્ણ કરી મુકવું.

પારાની શુદ્ધી—હીંગળોનો કાંકરો લઘુ ખલમાં નાંખી વાટવો, પછી લીંછુના રસમાં ૧ પહોર ખલ કરી ૩મઝ ચંત્રમાં નાંખી તેમાંથી પારો કાઢવો તે શુદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—પારો લઘુ લસણના રસમાં સાત દિવસ ખલ કરવો, પછી ગાળી લેવો.

ત્રિજોપ્રકાર—જમીનમાં ખાડો કરી તેમાં ડાંગરનાં ફેાતરાં નાંખી અગ્નિ લગાડવો અને તે ઉપર ખલ મુકી તેમાં પારો નાંખવો. તથા તેનો આઠમો ભાગ મીઠું નાંખી એક મહિના સુધી ખલવો પછી ઘોઘ લેવો.

ચોથો પ્રકાર—પારાથી ચોથા ભાગનો લીંછુનો રસ નાંખી ખલવો રસ સમાધ જાય એટલે ત્રિકટુ, રાઈ, લવણ ચીત્રક, ચીત્રકમુળ, હીંગ એના ઊકાળામાં ત્રણ દિવસ ખલ કરી ગાળી લેવો એટલે ઉત્તમ પ્રકારનો સુધ્ધ થાય છે.

પારાની ભસ્મ—કડીમાં ગંધક નાંખી તાપથી પાતળો થાય એટલે તેમાં પારો નાંખી ઘુટવો ગંધક બળ્યા પછી તે ભસ્મ કાઢી મુકવું. તે ભસ્મ કરવાના પ્રકારો, પારાના બરાબર ગંધક નાંખી ભસ્મ કરવી. તે રોજોનો નાશ કરે છે. ૨ ત્રણગણો ગંધક તાંખી કરવી તે પુસ્ટીક થાય છે, ૩ ચોગણો ગંધક નાંખી કરવી. તે

૧૧૦

રૂપાયન.

તેજને વધારે છે, ૪ પાંચગણો ગંધક નાંખી કરવી. તે સીધી કરે છે, ૫ છ ગણો ગંધક નાંખી કરવી. તે મૃત્યુને જીતે છે એટલે અપમૃત્યુ દૂર કરે છે.

બીજો મુખ્ય પ્રકાર—પારાનો ૮ મો ભાગ કીંવા ૧૬ મો અથવા ૩૨ મો ભાગ અંદર સોતું નાંખી ખલ કરી માંખણની પેઠે ગાળો કરવો, અને ઉપર કહેવા પ્રમાણે ભસ્મ કરવી.

ગંધકનું શોધન—લોઠાની કડાકમાં ગંધક જેટલું ધી નાંખી સાફ તપાવી પાતળું થાય એટલે તેમાં ગંધકનું ચુર્ણ નાખવું તે ગંધક ધીની સાથે મળે એટલે ગાયના દૂધમાં રેડવો એટલે શુદ્ધ થાય છે અથવા ડાલાયંત્રમાં ગાયનું દૂધ ગંધકથી દશ ઘણું નાંખી હેઠે ધીમે તાપ લગાડો ગંધક પકવવો, તે પણ ઉત્તમ થાય છે.

હીંગળોની શુદ્ધી—હીંગળો ખલમાં નાંખી ગાડરના દૂધના ૭ પુરો તથા લીંછુના રસના ૭ પુરો મળી ચઝિદ દિવસ ભાવના આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે.

શીલાજીત—ઘીરમરૂતમાં પરવતો ઉપર મહોટી મહોટી સીલાઓ હોય છે તે તડકાથી તપે છે. તેથી તેઓને પરશ્વેદ છુટી તે થકી રસ ઝરીને જામે છે તેને શિલાજીત કહે છે. તે શિલાજીત ગાયના દૂધમાં, ત્રિકૂલાના ઉકાળામાં ભાંગારાના રસમાં જુદા જુદા એક એક દિવસ ખલ કરી તડકામાં મુકી સુકવવો. એટલે શુદ્ધ થાય છે શિલાજીત ન મળે તો તેને ઠેકાણે મુરો ખાર લેવો.

સમુદ્રકીણુ—લીંછુના રસમાં ખલ કરી સુકવવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.

રત્નોનું શોધન તથા મારણુ—હીરાનું શોધન તથા મારણુ—વ્યાધીકંદ વાટી તેમાં હીરો નાંખી તેની લૂગડામાં પોટલી બાંધી ડાલાયંત્રમાં નાંખી કળથીના ઉકાળામાં ત્રણ દિવસ જુદા જુદા પકવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. પછી અગ્નિમાં તપાવી ૨૧ વખત ગધેડાના મુત્રમાં ઓલવવો પછી માંકણની સાથે હરતાળ વાટી તેનો ગાળો કરી તેમાં તે હીરો નાંખી તે ગાળો કુલડીમાં મુકીને કાચલામાં મુકીને ધમણથી તપવ્યા પછી તે ઉપર ઘોડાનું મુત્ર છાંટવું પછી તે હીરો બહાર કહાડી ફરી માંખણ તથા હરતાળ ભેગાં વાટી પ્રથમનો પેઠે કરવું એવું સાત વખત કરીએ એટલે હીરાની ભસ્મ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—હીંગ તથા સીંધાલોણ તથા કળથી એ ત્રણેનો ઉકાળો કરી તપાવેલા હીરાને ૨૧ વખત ઓલવ્યો હોય તો ભસ્મ થાય છે.

વૈકાંતનું શોધન તથા મારણુ—પ્રથમ હીરાની પેઠે શોધન કરવું પછી તે મણી તપાવી તપાવી ઘોડાના મુત્રમાં ૧૪ વખત ઓલવવો પછી મરડાસીંગીની પાંચ સીંગો લાવી ફટી તેનો ગાળો કરી તેમાં તેમણી નાંખી માટીના શરાવ

રંધાયન.

૧૧૧

સંપુટમાં મુકી કપડમટી કરી અડાયાં છાણામાં ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે સાત વખત પુટો દેવાથી ભસ્મ થાય છે. પાંતુ તથા માણેક એનું શોધન હીરાપ્રમાણે કરવું.

સર્વ રત્નનું શોધન તથા મારણુ—સુર્યકાંતમણી, મોતી પરવાળાં એઓને ડાલાયંત્રમાં નાંખી બઘના રસમાં ૧ પહોર પકાવ્યાં હોય તો તેનું શોધન થાય છે.

હવે તેઓનું મારણુ—કુંવાર તથા તાંદળબનો રસ અને સ્ત્રીનું દૂધ એ ત્રણેમાં તેમણી, મોતી, પરવાળાં તેમજ બીજી પ્રકારનાં રત્નો એ સર્વને તપાવીને એઢેરેકમાં ૭ વખત આલવ્યાં હોય તો એક ક્ષણમાં સર્વની ભસ્મ થાય છે.

બીજી પ્રકારનું મારણુ—મોતીઓ તથા પરવાળાનું મારણુ સોનામુખીના મારણુ પ્રમાણે કરવું તથા હીરાનું શોધન અને મારણુ કહેલું છે તે પ્રમાણે સર્વ રત્નનું કરવું.

ત્રિજો પ્રકાર—રત્ન તપાવી કળધીના ઉકાળામાં હીંગ તથા સીંધાલોણ નાંખી તેમાં આલવવાં એ પ્રમાણે સાત વખત કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે.

વીષ તથા ઉપવીષોની શુદ્ધી—સોમલની શુદ્ધી—તાંદળબનો રસ ડાલ યંત્રમાં નાંખી સો મલના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી પોટલી બાંધી તેમાં પકવવે એટલે શુદ્ધ થાય છે.

વછનાગ વગેરે ઝહેરોની શુદ્ધી—વચ્છનાગના કકડા કરી પોટલી બાંધી ગોમુત્રમાં નાંખી તડકામાં ત્રણ દિવસ મુકવી, ગોમુત્ર નિત્ય નવું નાંખતા જુઝુ અથવા ગાયના દૂધથી ડાલાયંત્રમાં પકાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે કીંવા ગોમુત્રમાં પકાવવો.

નેપાળાના બીજની શુદ્ધી—નેપાળાના બીજ માંહેના ગોળા લઇ તેની કપડામાં પોટલી બાંધી ત્રણ દિવસ ભેંસના છાણમાં દાટી મુકવી ચોથે દિવસે કહાડી ગરમ પાણીથી ઘોષ માંહેનો મગજ કાઢી લેવો, અને તે ઝીણા વાટી કોરા હાંડલાને લીધી મુકવું એટલે ચીકાસવીનાનો થાય છે તે કાઢી ચુર્ણ કરી મુકવું પછી લીંબુના રસમાં પાંચ સાત ભાવનાઓ આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—નેપાળાના માંહેના ગોળા પંચગવ્યમાં ૩ દિવસ પલાળી મુકવા પછી કોરા કાઢી અમ્લવર્ગમાં ૬૨ દિવસ મુકવો રસ નીત્ય નવો નાંખવો, પછી ક્ષાર વર્ગોમાં ૩ દિવસ મુકવો પછી કુંવારના રસમાં ૩ દિવસ મુકવો પછી છાણાની રાખના પાણીમાં ૩ દિવસ મુકવો એટલે બળતરા, વાંતી, બાંતી ઇત્યાદી દોષ તેના દૂર થાય છે.

* પ્રસામી.

૧૧૨

રધાયન.

કળ લાવી કદ એટલે કાકરાનો વચ્છનાગ તેની શુદ્ધી—તેના કકડા કરી આખી રાત ગોમુત્રમાં રાખવા એટલે શુદ્ધ થાય છે.

ઝહેર કોચલાની શુદ્ધી—તેને જરા ઘી લગાડી હુમાડા વીનાના અંગારા ઉપર શેકવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે.

ધતુરાનાં બીજની શુદ્ધી—એ ચાર પહોર ગોમુત્રમાં પલાળીપછી ગોમુત્રમાં પકવ કરી અને ઉપરની છાલ કાઢી નાંખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે.

અફીણની શુદ્ધી—અફીણને આદાના રસની ૨૧ લાવના આપવી અને સુખવતું એટલે શુદ્ધ થાય છે.

આકડો, કણેર, થોર ઇયાદી ઝહેરોની શુદ્ધી—કળ લાવી પ્રમાણે કરવી
લાંગની શુદ્ધી—લાંગ પકવવી અથવા તવીમાં એકલીજ શેકવી અને પોટલીને હાંડલામાં પાણી નાંખી ઘોવી તે પોટલીમાંથી નીરમળ પાણી નીકળે એટલે શુદ્ધ થઈ.

મરીની શુદ્ધી—મરીને ખાટી છાશમાં ત્રણ ઘડી પલાળી પછી ઉપરનાં ફાતરાં કહાડી નાંખવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે.

પીપરની શુદ્ધી—પીપર ચિત્રકના ઉકાળાની લાવના આખી તડકામાં સુકવવી એટલે સારી શુદ્ધ થાય છે તે રધાયનમાં લેવી.

હીંગની શુદ્ધી—કમળના પાનનો રસ કહાડી તેમાં હીંગનો કાંકરો નાંખી એક પ્રહર તડકામાં મુકવો એટલે રધાયનમાં નાખવાને ઉપયોગી થાય છે.

પાપાણભેદની શુદ્ધી—પાપાણભેદ ડાલાયંત્રથી દૂધમાં ૧ પહોર પલાળવો એટલે શુદ્ધ થાય છે.

એરંડાના બીજની શુદ્ધી—એરંડાની પોટલી બાંધી નારીચેળના પાણીમાં ૧ પહોર સુધી ડાલાયંત્ર વડે પકવવી.

લસણની શુદ્ધી—લસણની કળીઓ એક રાત પલાળવાથી તેની દૂર્ગંધી કમી થઈ શુદ્ધ થાય છે.

ગુગળની શુદ્ધી—ત્રિફલાના ઉકાળામાં ગુગળની પોટલી પકવવી એટલે શુદ્ધ થાય છે.

ધાતુઉપ ધાતુ રસ ઉપર રસ વગેરેની ભસ્મો કરવાને

પુટોઆપવાના તેનો પ્રકાર.

મહાપુટ—એટલે એએ હાથ ચારે ખુણે સરખો તથા તેટલો જડિંડા એવો

રથાયન.

૧૧૩

ખાડા ખોદી અડાયાછાણથી તે અરવે ખાડા ભરી તે ઉપર કપડ મરી કરેલો શરાવ સંપુટ અથવા કુલડી મુકી ઉપર બીજાં છાણાંનાંખી પુટ આપવો તે મહાપુટ.

ગજપુટ તથા માહિષપુટ—એટલે દહોડ હાથ ચ્યારે ખૂણે તથા તેરલોજ ઊંડા ખાડા ખોદી ઉપર કદા પ્રમાણે પુટ આપવો.

વરાહપુટ એટલે—એકેક હાથ પ્રમાણે તેવોજ ધન ખાડા કરી તેમાં પુટ આપવો.

કુકકુટપુટ—એટલે એક વેંત ચારે ખૂણે સરખો તથા તેરલોજ ઊંડા ખાડા કરી તેમાં પુટ આપવો.

કપોતપુટ—એટલે વેંત ભરના ધન ખાડામાં ૭ અથવા ૮ છાણાંમુકી પુટ આપવો.

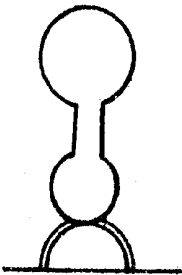
છાણાંનો પુટ—એટલે જમીન ઉપર છાણાંનો ગાર અડધો પાયરી તે ઉપર શરાવ વગેરે મુકી તેની ઉપર બીજાં ગાર નાંખી દાખલું અને અગ્રી લગાડી પુટ આપવો.

જે પુટમાં ખાડાનું તથા છાણાનું પ્રમાણ નથી ત્યાં નરમ કીંવા કઠણ જેવી જણસ હોય તે પ્રમાણે ૧૦૦ અથવા ૬૦ કીંવા ૩૦ અડાયાં છાણાંનો પુટ આપવો.

કુંભપુટી—એટલે માટીની ગાગર લઈ તેને ટચલી આંગળીના પ્રમાણે ૪૦-૫૦ છિદ્રે પાડી તેમાં અડધેમુકી કોયલા ભરી તે ઉપર કપડ માટી કરેલો શરાવ સંપુટ અથવા કુલડી મુકી તે ઉપર બીજા કોયલા નાંખી સળગાવવા અને તે ગાગર ચૂસા ઉપર અથવા ઘંટ ઉપર મુકવી તે માંહેનો અગ્નિ ત્રિજે દિવસે થડા થયા પછી માંહેનું આપડ કહાડી લેવું તેને કુંભપુટ કહે છે.

હવે યંત્રો કેટલાં તથા કેવાં તે કહું છું.

૩મરૂ યંત્ર—હેઠળનું હાંડલું નહાનું અને ઉપરનું બમણું મહોટું એવાં બે હાંડલાં લાવી તેની અંદર તથા બહાર ખડી અથવા ગોપીચંદનનો સારો લેપ

૧૫

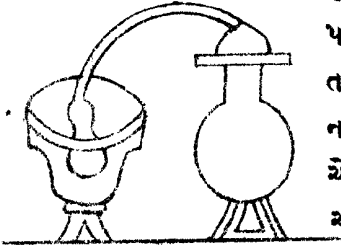
કરી સુકાવા દેવાં. પછી નહાના હાંડલામાં કદા પ્રમાણે બનાવેલો હીંગળો નાંખી તે ઉપર મહોટું હાંડલું ઉધુ વાળવું; અને બનેલા મહોના સાંધાને ચુનો ૧ ભાગ તથા આટો ૨ ભાગ એકઠાં કરી મજબૂત થાય એવું લગાડવું તેને ૩મરૂ યંત્ર કહે છે. તે યંત્ર ચુલા ઉપર મુકી હેઠે અગ્નિ આપવો તથા ઉપરના હાંડલા ઉપર પલાળેલા લુગડાની ઘડી મુકી. તેઉપર પાણી વારંવાર નાંખતા જવું કપડાને સુકાવા દેવું નહીં, એટલે હીંગળો માંહેનો

૧૧૪

રધાયન.

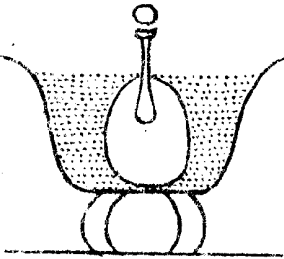
પારે નીકળી ઊપરના મહોડા હાંડલામાં તળીયે જઈ લાગેછે, તે વાળા કુંચીવડે કાઢી લેવો એપ્રમાણે નહાવું યંત્ર કરી કપુરનાં ફુલ કાઢવાં પણ હેઠે ધીમાં પલાળેલો કાકડો લગાડી મુકવો એટલે ફૂલ સારાં નીકળેછે.

ઊર્ધ્વ નલીકા યંત્ર—એક તપેલું લાવી તેમાં જણસ નાંખી તેના મોં ઊપર

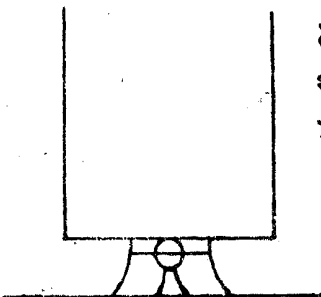
ડખા જેવું ઢાંકણું કે જેના વચે અંગુઠા જેવડું છીદ્ર પાડેલું હોય તેવું ઢાંકણું મજબૂત બેસાડી તે તપેલું ચૂલાઉપર મુકી નીચે તાપ કરવો. અને તે નળીના સામેના મહોડા નીચે એક વાસણ મુકવું. એટલે તે નળીની રાહે તે વાસણમાં અર્ક પડેછે. તે અર્ક ઉપર તેલ આવેછે, તેને અત્તર કહેછે.

વાલુકા યંત્ર—ગાળ અગ્નિની સીસી લાવી તે ઉપર કપડ માટી સાત વખત કરવી પછી પહોળામોંડું માટીનું હાંડલું લઈ તેના તળીયે ઢાંકણું વડે છિદ્ર પા-

ડવાં અને જે રધાયન કરવાનું હોય તેની કંજલી તે અગ્નિની સીસીમાં નાંખી તે સીસીને હાંડલામાં છીદ્ર ઉપર બરાબર ઊભી મુકી તેના થડમાં પાણી થી મેળવેલી મટોડી અથવા ગહુના લોટવડે તે હાલે નહીં એવી રીતે બેસાડવી પછી સીસીના ફરતી મીઠા પાણી માંહેની રેતી સીસીના ગળા મુધી ભરવી અને હાંડલું ચૂલાઉપર મુકી જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તે યંત્રના નીચે આપવો.

ભુધર યંત્ર—સવા હાથ ચારે ખુણે સરખો ખાડો કરી તેના વચે એક વેં-

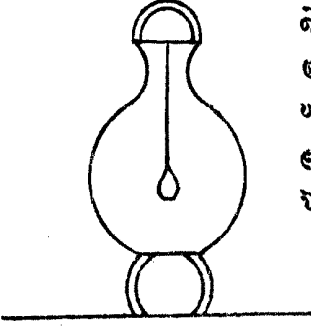

તની ચારે ખુણે સરખી એવી નહાની ખાડ કરી તેમાં ઓસડો નાખેલો શરાવ સંપુટ મુકી બે અથવા ત્રણ આંગળ માટીઉપર નાંખી તેઉપર કહેલો પ્રમાણે છાણું નાંખી અગ્નિ આપવો.

રપાયન.

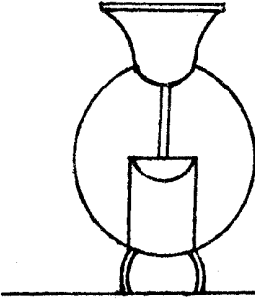
૧૧૫

દોલાયંત્ર—ઊકાળા વગરની જણસો કહેલી મહોટા હાંડલામાં નાંખી અને

જે ઓસડો શોધવાનાં હોય તેની પોટલા કરી હાંડલાના મોંઉપર સળી સુકી તેને તે પોટલી ખાંધી હાંડલામાંની જણસોમાં જરા કુએ એવી ભરકતી રાખવી અને અગ્નિ લગાડવો એટલે પોટલી માંહેનાં ઓસડો પકવ થઈ શુદ્ધ થાયછે.

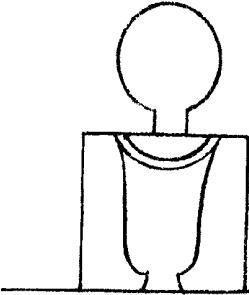
ગર્ભયંત્ર—અર્ક કાઢવાનોછે તો એક વાસણમાં ઘંટ સુકી તેઉપર વાટકી સુ-

કવી. અને વાસણમાં વાટકીના ફરતી જણસો નાંખી તે વાસણના મોં ઉપર બીજી પાણીના ધડી યાળ જેવી પાતળી વાટકી સુકવી. અને માટી લગાડી સાંધો બંધ કરવો તે વાટકીમાં પાણી નાંખી ચંત્રના નીચે ધીમે તાપ કરવો, પછી ઉપરની વાટકી માંહેનું પાણી ગરમ થાય એટલે તે કહાડી બીજું પાણી નાંખતા જવું, એપ્રમાણે કરવાથી ઉપરની વાટકીના તળીયે આક્રમી ચંત્ર

માંહેની વાટકીમાં અર્ક અથવા તેલ પડેછે.

પાતાલયંત્ર—એક હાથ પહોળો તથા તેટલો ઊંડો એવો ખાડો કરી

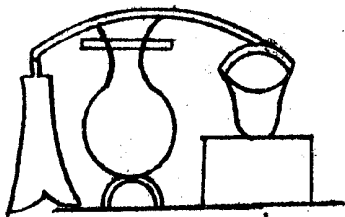

તેમાં એક વાસણ સુકવું અને બીજા હાંડલામાં જોઈએ તે ઓસડ નાંખી તેનાં મોં ઉપર છીદ્ર પાડવું શરાવ સુકી તે હાંડલુ શરાવસહીત ખાડા માંહેના વાસણ ઉપર ઊંધું સુકી ચુનો તથા લોટવડે તેના સાંધા બંધ કરી મજબૂત કરવું પછી ઉપરના હાંડલાના થડ સુધી માટી ભરવીને હાંડલા ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે અંદરના ઓસડનું તેલ નીકળી

શરાવના છિદ્રની વાટે નીચેના વાસણમાં પડશે.

૨૧૬

રધાયન.

ભેતેયંત્ર-લંબક—એક તપેલું ઉભાગળાનું લઘુ તેમાં અડધે સુધી જણસો નાંખી તેમાં કહેવા પ્રમાણે પાણી નાંખી તેના મોં ઉપર બે નળીઓનું લંબક સુકી પછી તેના સાંધાએ લોટ તથા ચુનો મેળવી લગાડવો પછી ચૂલા ઉપર સુકી હોઠે ધીમે તાપ લગાડવો ઉપરના લંબકમાં પાણી ગરમ થાય છે એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજું તાકું પાણી નાંખતા જરૂર અને હોઠલી નલી હોઠ મહોડા મોનો સીસો

સુકી તેમાં અર્ક પડે તે લેવો, આયંત્રને લંબક એવું કહે છે, કોઈ નલીકા યંત્ર એમ પણ કહે છે.

સુવર્ણ મીનલી વસંત—સોનાનું ચુર્ણ અથવા વરખ ૧ તોલો, મોતીનું ચુર્ણ ૨ તોલા, હીંગળો ૩ તોલા, ઘોળાં મરી ૪ તોલા, જસત ૮ તોલા, એ સર્વનો એક ઠેકાણે ખલ કરી તેમાં ગાયનું માંખણ ૨૫ તોલા નાંખી ૧ રોજ ખલ કરી પછી લીંબુનો રસ નાંખી ૪ દિવસ ખલ કર્યો હોય તો એ વસંત ઘણી ઉત્તમ થાય છે, એ એક ચણાડી અથવા બે ચણાડી ભાર મધ અને પીપરમાં આપવી, તેથી પુરતી થાય છે, અને જીર્ણજ્વર, ક્ષય, કાસ, સ્વાસ, સરદી, ગુદામય વાયુ, ગુદમ, એ રોગ દુર થાય છે, અને ધાતુ ગતજ્વર, રક્ત વિકાર, કુખળા પણ, બાળકના રોગ, વૃદ્ધના રોગ, ભારે વાઈના રોગ, સુતીકા રોગ, એ પણ દુર થાય છે, પથ્થ દૂધ તથા ભાત.

લઘુ માલીની વસંત—જસત ૧ શેર, ઘોળાં મરી-૧૧ શેર, એનો એખઠો ખલ કરી તેમાં ગાયના દૂધ ઉપરની મલાઈ ૧ શેર નાંખી એક દિવસ ખલ કરવો, પછી લીંબુના રસમાં ૪ દિવસ ખલ કરવો, પછી ગોળીયો કરી સુકવી એની માત્રા ૧ વાલ મધ તથા પીપરમાં આપવી તેથી જીર્ણ જ્વર, વીશમજ્વર, રક્ત અતીસાર, પ્રદર, નેત્રરોગ પીત્તરોગ, ગલગ્રહ રોગ, એ દુર થાય છે.

અસ્વીની કુમાર—વચ્છનાગ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, સુંઠ ૧ તોલો, ત્રીફળા ૩ તોલા, પીપરી મુળ ૧ તોલો, પીપર ૧ તોલો, અફીજુ ૧ તોલો નેપાળો ૧ તોલો, હરતાલ ૧ તોલો, ટકજીઆર ૧ તોલો, લવીંગ ૧ તોલો, એ આસડાનું ચુર્ણ કરી પારો ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો એ ભેગાં મેળવી ખલ કરવો, પછી ગાયના -૧૧ શેર દૂધમાં ખલ કરવો સુંકું થાય એટલે -૧૧ શેર ગોમુત્ર નાંખી ફરી ખલ કરવો, એ પ્રમાણે પાછી ભાંગરાના રસની ભાવના આપવી, પછી ચણા જેવડી ગોળીયો કરવી એ રધાયન અનુપાન થોજી સર્વ રોગ ઊપર આપવું.

વિરવતાપ હરણુ—હીમજ, પીપર, તાંબાની ભસ્મ, ઝહેર કોચલાં, નેપાળો,

રખાયન.

૧૧૭

૧ શોધેલો, તેડ, ગંધક શુદ્ધ કરેલો, એ સરખા ભાગે લઘ પ્રથમ પારે
ગંધક એ ભેગાં ઘુંટી પછી તેમાં ખાકીનાં ઓશડો કપડછાણ કરી નાખવાં,
અને ધંતુરાના રસમાં એક દિવસ સુધી ખલ કરવો, પછી એ બે વાલ વજનની ગો-
ળીયો કરવી તે આદાના રસમાં નીત્ય એ વખત આપતા જવી, એટલે નવજવર
દુર થાયછે, પથ્થ મગનુ ઓસામણ તથા ભાત.

શીતારી રસ—તામ્રભસ્મ, ગંધક, ટંકણુઆર, કુલાવેલો વચ્છનાગ, મોર-
થુથુ, પારાની ભસ્મ, જસત, હરનાલ ભસ્મ, એ ઓસડો શુદ્ધ લઘ કરેલાના
પાનના રસમાં એકઘડી ખલ કરવો. પછી તેની ચણેાઠીના પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી,
તે જીરં તથા સાકરની સાથે આપવી. એટલે એકાંતરે તાવ શાંત થાયછે, એ માત્રાનુ
નામ સીવજીએ શીતારી એવું મુકેલુછે.

ઘોડાચોળી રસ—પારે ૧ તોલો, વચ્છનાગ ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, હરતાળ
૧ તોલો, ત્રીકટ્ટ ચુર્ણ ૩ તોલા, ત્રીકળા ચુર્ણ ૩ તોલા, ટંકણુઆર ૧ તોલો, નેપાળાનાં
બીજ ૧ તોલો, એ ઓસડોનો ભાંગરાના રસમાં ૨૧ દિવસ ખલ કરવો. પછી ૨
ચણેાઠી પ્રમાણે ગોળીયો કરી મુકવીને મુકવી, અનુપાન પ્રકર્ણ માંહેલું અનુપાન
ચોજી સર્વ રોગ ઉપર આપવી.

પુર્ણ પ્રતિજ્ઞા રસ—પારે ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, તાલક ૧ તોલો, મનસીલ
૧ તોલો તામ્ર ૧ તોલો, હીંગળો ૧ તોલો, જસત ૬ તોલા એની કજલી કરી આદુ
તથા નગોડના રસની ભાવનાઓ આપવી માત્રા ૧ ચણેાઠી ભાર ચીત્રકના ઊકા-
ળામાં આપવી તેથી ૮ પ્રકારના જવર દૂર થાયછે. શક્તિપાત જવર, જીર્ણ જવર,
સીતજવર, વગેરે ઉપર અનુપાન તથા રોગ જોઈ ચોજવી.

બ્રહ્મત મુવર્ણ માલીની વસંત—સોનું માસા ૫, હીંગળો માસો ૧, કસ્તુરી
માસો ૧, ~~વચ્છનાગ ભસ્મ~~ માસો ૧, જસત માસો ૧, પ્રવાળ ભસ્મ માસા ૯, મરી
માસા ૧૬, ગોરોચન માસો ૧, બંગલ ભસ્મ માસો ૧, પીપર માસો ૧, એ સર્વ ઓ-
સડો ખલ કરી તેમાં માંખણુ આસરે ત્રણ માસા નાંખી ૫૦ લીંબુના રસની ભા-
વના આપવી. મુકાયા પછી ગોળીયો વાલં વાલની ખાંધવી, જીર્ણ જવર, લોહી,
ખમેહ, પાંડરોગ, ક્ષય, શૂળ, સ્વાસ, કાસ, ઈત્યાદી રોગો ઉપર અનુપાન ચોજી આપવી.

શીતારી બીજો—મોરથુથુ ૩ ભાગ, શંખ ભસ્મ ૫ ભાગ, હરતાળ ૧ ભાગ,
એનો કુંવારના રસમાં ખલ કરી શરાવમાં નાંખી કુકકુટ પુટ આપવો, એની માત્રા
એક ચણેાઠી ભાર પ્રમાણે ખાંડની સાથે આપવી, ઊલટી થાય તો દૂધ પાવું પથ્થ
પણુદૂધભાત એક મહીનો ગોળ ખાવો નહીં.

શક્તિપાત ચિંતામણી રસ—પારે ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, અભક્ત ભસ્મ,

૧૧૮

રસાયન.

૧ તોલો, તામ્ર ભસ્મ ૧ તોલો, સુઠ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, પીપર ૧ તોલો એને ભાવના ત્રિકુળાના ઊકાળાની તથા દ્રોણપુરપીના રસની, એવી ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. અને તે માત્રા એક ચણાઈ ભાર લઈ આઠ પ્રકારના તાવ, શૂળ, અલુ, હાલીમક, ઈત્યાદી રોગો ઉપર અતુપાન પ્રમાણે યોજના કરવી.

ખાલ સૂર્યોદય રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૨ ભાગ, તામ્ર ૨ ભાગ, લોહ ૪ ભાગ, કોડીભસ્મ ૫ ભાગ, અબ્ધક ભસ્મ ૧ ભાગ, મરી દહીંના પાણીમાં ખલ કરી માત્રા બાંધવી. એ શત્રિપાત જ્વર, કાસશ્વાસ, ઊલટી, પાકુરોગ, પ્લીહા, પ્રમેહ, પ્રદર, મુત્રકૃચ્છ, એટલા રોગો ઉપર ઊપયોગી છે.

કાળકુટરસ—વચ્છનાગ ૧૧ ભાગ, પારો ૩ ભાગ, ગંધક ૫ ભાગ, મન-સીલ ૬ ભાગ, તામ્ર ૪ ભાગ, ટંકણુ ૬ ભાગ, હરતાળ ૯ ભાગ, ચીત્રક ૯ ભાગ, ત્રીકટુ ૧૨ ભાગ, ત્રીકુળા ૧૦ ભાગ, હીંગ ૧ ભાગ, વજ ૧ ભાગ એ સર્વ એસડો ભેગાં ઘુટી તેને ભાવના એવી આપવી કે આદાના રસની ૧, ચીત્રકના ઊકાળાની ૧, લીંચુના રસની ૧, લસણના રસની ૧, ભારંગમુળના રસની ૧, આક-હાના મુળના રસની ૧, કળલાવીના રસની ૧, ધંતુરાના મુળના રસની ૧, નાગ-રવેલના પાનના રસની ૧, સરગવાની જાલના રસની ૧, પંચકોલના ઊકાળા નીટ અને પંચમુળના ઊકાળાની ૧ સદરહુ બાર પ્રકારના ઊકાળા તથા રસ કાઢી જુદી જુદી ભાવનાઓ આપવી. ગોળી ગુંજ પ્રમાણે બાંધવી અતુપાન આદાનો રસને મધ સર્વજ્વર ઉપર તથા મોટા શત્રિપાત જ્વર ઉપર યોજવી.. જ્વરમાં પાનનું બીડું ખાવું નહોતું, ચંદન અંગે લગાડવું, દહીંભાત ખાવો, એવું એ કાળકુટનું પરાક્રમ છે.

ચંદ્રશેખર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ટંકણુ બાર ૧ ભાગ, સાકર ૪ ભાગ ભાવના માંછલાના પીત્તની, ગોળી વાલના પ્રમાણે અતુપાન આદાનો રસ. તાઢું પાણી છાસ વગેરે ત્યાગવાં. બળતરાની સાથે જે જ્વર હોય તે ઉપર ઊપયોગી છે.

પ્રમદાનંદરસ—પીપર ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, કોડી ૧ ભાગ, હેમબીજ ૧ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ, ટંકણુ બાર ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૧ ભાગ, સુઠ ૧ ભાગ ભાવના લીંચુનો રસને ધતુરાનો રસ ભાંગનો રસ એમાં એકેક વખત ખલ કરી ગોળી વાલ જેવડી બાંધવી. અતુપાન પ્રમાણે જ્વર, ગ્રહણી, કફ, શૂળ એ ઉપર આપવી અને તેથી વાજકરણ પણ છે.

વઘણિવૃત્તિ રસ—હીંગળો ૧ ભાગ, કકુ ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૧ ભાગ

રધાયન.

૧૧૯

વજ ૧ ભાગ, મુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ એ સર્વનો ચીત્રકન ઉકાળામાં ખલ કરી તેની જાળીયો વરાણા જેવડી આંધવી. જ્વર તાઢીયો તાવ વાયુ એ ઉપર મધ તથા આદાના રસમાં આપવી.

મહાજરાંકુશ—પારો ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૧ ભાગ, મુંઠ ૪ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, ધતુરાનાં બીજ ૩ ભાગ, ગંધક ૬ ભાગ એ સર્વ એસ, ડાનો લીંબુના તથા આદાના રસમાં ખલ કરી ભુકો કરવો એ માત્રામાંથી એક ચણેાડીભાર આદાના રસને મધમાં આપવી. એટલે જ્વર, વીરામજ્વર, એકાહી એકાંત્રો અને ચોથીમા તાવ હોય તો પણ શાંત થાય છે.

હીંગુજેસ્વર—પીપર ૧ ભાગ, હીંગુજો ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૧ ભાગ, એ એખડાં કરી તેનો ખલ કરી મુકવો. મધમાં બે ચણેાડીભાર આપતા જવું એટલે વાત જ્વર શાંત થશે.

શીતારી—ત્રીજે—પારો ૧ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, નેપાળો ૨ ભાગ, સીંધાલોણ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, આંબડીનાં ફેાતરાંની રાખ ૧ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ એ સર્વનો લીંબુના રસમાં ખલ કરવો. બે ભાર ચણેાડી ગરમ પાણીના સાથે આપવું એટલે તાઢીયો તાવ દૂર થાય છે.

જ્વરરાજ રસ—પારો ૧ ભાગ, સુવર્ણમાક્ષીક ૧ ભાગ, મનસીલ ૨ ભાગ, ગંધક ૩ ભાગ, મુસળી ૧૦ ભાગ, તામ્ર ૫ ભાગ, લીલામાં ૩ ભાગ, એ સર્વનો એક ઠેકાણે ખલ કરી થોરના રસમાં પલાળી શરાવમાં મુકી મુદ્રા કરી ચાર પૌન્દાર અગ્નિ આપવો, સારી પેઠે થંડુ થયા પછી ખલ કરવો તેમાંથી ચાર ચણેાડી ભાર નાગરવેલના પાનમાં આપવું. તેથી આઠ પ્રકારના તાવ શાંત થાયછે, સવારે એસડ લઈ તે ઉપર પથ્થ છાશ ભાત ખાવો. એજ ઉપરના એસડમાં એક ભાગનો મોરચુથુ નાંખી તૈયાર કર્યું હોય તો ચોથીયા તાવ ઉપર ઉપયોગી પડેછે.

પ્રાણેશ્વર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૧ ભાગ, અબ્રક ૧ ભાગ એ એસડો ઘોળી મુસળીના ઉકાળામાં ખલ કરી કપડ મરી કરેલી સીસી-માં નાંખી મુદ્રા કરી મુકાયા પછી પુટ આપવો. થંડુ થયા પછી સીસીમાંથી કાઢી એક દિવસ ખલ કરવો પછે જીરું, ચીત્રક, હીંગ, સાણખાર, ટંકણ, ગુગળ, પંચ-લવણ, ધાવડીનો સાર, મરી, પીપર એ સર્વ પારા જેટલાં લઈ તેના ઉકાળાવડે ભુદી ભુદી સાત ભાવનાઓ આપવી. એ એસડ પાંચ ચણેાડી ભાર નાગરવે-લના પાનમાં વસમા નવ જ્વર ઉપર આપવું. તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું, શત્રિ-પાત જ્વર, દાહ પુર્ય જ્વર, ગુદમશુળ, એ ઉપર આપવું ઈલામાં આવે તે ભોજન દેવું.

નવજ્વરેભ સિંહ રસ—પારો, ગંધક, લોહું, તામ્ર ભસ્મ, મરી, પીપર,

૧૨૦

રેષાયેન.

સુઠં, એ સર્વ સરખા ભાગે, તથા વચ્છનાગ અરધો ભાગ નાંખી આદાના રસમાં એ દિવસ ખલ કરવો, એ માત્રા બે ચણોઠી ભાર આદાના રસમાં આપવી, એટલે મહોધાર નવજવર તથા સંગ્રહણી મટેછે.

મૃતસંજીવન રસ—તામ્ર ૪ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ. વચ્છનાગ એ સર્વની સુક્ષ્મ કજલી કરી મુકવી, તેમાંથી બે માસા માત્રા આદાના રસમાં અથવા ત્રીકટુ, અને સીંધાલુણ એનીસાથે આપવી, કપુર, અને ચંદન એ શરીરે ચોપડવાં, પથ્થ ઢાસભાત, મૈથુન કરવું નહી. શન્નિપાત જવર, વીશમ જવર, આમવાત, વાતશુળ, ગુદમ, દપીહા, જલોદર, સીત પૂર્વ, દાહુપૂર્વ, વીશમ જવર, તથા અગ્નિમંદ, ઈત્યાદી રોગો ઉપર એ માત્રા ચોજવી.

ભસ્મેશ્વર—અઠાયા છાણાની ભસ્મ તોલા ૪, મરી માસા ૯, વચ્છનાગ માસા ૩ એતું એખડું ચુર્ણ કરી મુકવું. તેમાંથી પાચ ચણોઠી ભાર આદાના રસમાં આપવું, એટલે સન્નિપાત જવરનો નાશ થાયછે.

સંજ્ઞા પ્રબોધ પ્રધમન—વજ, લસણ, કંક, સીંધાલુણ, ભોરીંગણી, રાક્ષ, મીણ, સમુદ્રફલ એ એસડો સરખે ભાગે લેધ આકડાના દૂધમાં ભાવના આપવી, પછી મોરના પીત્તની ત્રણ ભાવનાઓ આપી ચુર્ણ કરવું. શન્નિપાત, કંક વૃધ્ધી, વાયુ, અપસ્માર, હૃદીમક, માથાનો રોગ, કાનનો રોગ, એ ઉપર એ ચુર્ણ નસકોરીયામાં મુકવું. એટલે સાવધ થાયછે.

ત્રિભુવન કીર્તી રસ—હીંગળો, વચ્છનાગ, સુઠં, મરી, પીપર, ટંકણખાર, પીપરી મુળ, એ સર્વનું સરખા ભાગે ચુર્ણ એકડું કરી તેને તુળસીનો રસ, ધંતુરનો રસ, એ ત્રણ ભાવનાઓ આપી. એક ચણોઠી જેવડો ગોળીયો કરી આદાના રસમાં આપવી, એટલે અનેક પ્રકારના જવર તથા ૧૨ શન્નિપાતને દુરકરેછે.

સંધીગ સન્નિપાતારી રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ એની કજલી અબ્જક ભસ્મ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, જવખાર ૧ ભાગ, સાજખાર ૧ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, શાહાજર ૧ ભાગ, ત્રીકટુ ૩ ભાગ, ત્રીફલા ૩ ભાગ, સીંધાલુણ ૧ ભાગ એ સર્વ એકઠાં કરી ખલ કરવો, તેને ચીત્રક મુળના ઊકાળાની ભાવના ૧ દિવસ આપી. ૫ ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીયો કરી, મધ તથા પીપરમાં અથવા ગરમ પાણીના સાથે આપવી.

મૃત સંજીવની રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ એનીક અબ્જક ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૧ ભાગ, હરતાગ ૧ ભાગ, કંકુરં, ૧ ભાગ, મનસીલ ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, ચીત્રક ૧ ભાગ, અતીવીખની કળી ૧ ભાગ, ત્રીકટુ ૧ ભાગ,

રપાયન.

૧૨૧

સુવર્ણમાક્ષીક ભસ્મ ૧ ભાગ, ભાંગ ૧ ભાગ, નગોડ ૧ ભાગ, તાંદુળજે ૧ ભાગ, એ સર્વ એસડોતુ ચુર્ણ આદાના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટી પછી નગોડ તથા ભાંગ તથા લીંબુ તથા કરંજની છાલ એના રસમાં જુદા જુદા એક એક દિવસ ખલ કરવો, પછી કાચની સીસીમાં નાંખી વાળુકા યંત્રમાં બે પહોર ધીમે અગ્નિ આપવો, થંડુ પડ્યા પછી કાઢી ફરી આદાના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી ૧ ચણી પ્રમાણે માત્રા આપવી. શ્રી શીવજીની સ્તુતી કરવી, પથ્ય દુધભાત આપવો એટલે, અતંતક શાન્તિપાત દુર થાયછે.

ત્રિનેત્ર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ૧ ભાગ, ગાયતું ૬૬ ૩ ભાગ, એકઠાં ખલમાં નાખી ઘુંટવા, પછી નગોડના રસમાં ૧ દિવસ ખલ કરી ગોળે કરવો તે કુલુડીમાં નાંખી તેઉપર કપડ મટી કરી વાળુકા યંત્રમાં નાંખી ૩ પોહર અગ્નિ આપવો, સારી પેઠે થંડુ થયા પછી બાહુર કાઢી તેનો આઠમો ભાગ વછનાગતું ચુર્ણ નાખી એકઠો ખલ કરી મુકવો તેમાંથી બે ચણી ભાર, માત્રા પંચકોલના ઊકાળા સાથે આપવી. પથ્ય ખડકરીતું ૬૬ તથા ચોખા, એટલે રૂકદાહ શાંત થાયછે.

શાન્તિપાત ગમ્બકુશ—પારાની ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ, ૧ ભાગ, હુરતાળ ૧ ભાગ, સુવર્ણમાક્ષીક ૧ ભાગ, હાંગ ૪ ભાગ, એને આદુના રસમાં ખલ કરવું પછી વાંઝણી કંટોલી, કડવુ પંડોલું, નગોડ, રાસ્ના, કડવો લીંબડો, ચીત્રક, થંતુરો, કળલાવી, પહાડમુળ, ભાંગ, કાગદીલીંબુ, એના રસમાં ત્રણ દીવસ ખલ કરી તેમાં ૧ ભાગ સાજખાર, ૧ ભાગ જવખાર, ૧ ભાગ સીંધાલોણ, ૧ ભાગ હીરાબોળ, ૧ ભાગ વછનાગ, ૧ ભાગ જેઠીમધ, એતુ ચુર્ણ તેમાં મેળવી ખલ કરી મુકવું. એ માત્રા એક માસોમાત્ર મધમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી, એટલે ચીત્તભ્રમ દુર થાયછે.

સાન્તિપાત વીકવંસ રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હુરતાલ ૧ ભાગ, સુવર્ણમાક્ષીક ભસ્મ ૧ ભાગ, અબ્રક ભસ્મ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, ઘતુરાતુ બીજ ૧ ભાગ, વાંઝકંટોલાને કંદ ૧ ભાગ કડવો લીંબડો, પહાડમુળ લીંબડો ૧ ભાગ, મીઠા લીંબડાની છાલ ૧ ભાગ, કળલાવીનાં મુળ ૧ ભાગ, એ સર્વ સરખા ભાગે લેઈ ચુર્ણ કરી નગોડના રસમાં તથા કાગદી લીંબુના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી ચણ્યા જેવડી ગોળીયો કરવી, તેમાંથી એક ગોળી દશમુળના અથવા આંકડાના મુળના ઊકાળામાં આપવી. એ ઉપર પથ્ય દહીંભાત આપવો. એટલે કર્ણકે શાન્તિપાત દુર થાયછે.

વિશ્વમુર્તિ રસ—સોડ ૧ ભાગ, સીસુ, તાંબુ એના ભુકો ૫ ભાગ, તથા પારો ૪૫ ભાગ એના એકઠો ખલ કરી તે ચુર્ણ બડા લૂગડામાં બાંધી કાગદી લીંબુના રસમાં તથા કાંજમાં દોલાયંત્ર કરી બે દિવસ રહેવા દેવું, પછી

૧૨૨

રધાયન.

ગંધક ૪૫ ભાગ તથા હરતાળ ૪૫ ભાગ, એકઠા કરી ખરલ કરવો, તે ચુર્ણ લોઢાના શરાવમાં અરણુ હેઠે નાખી, તે ઉપર દાસાયત્રમાં બનાવેલુ ઓસડ મુકવું. ફરી તે ઉપર ગંધક તથા હરતાળનું રહેલું ચુર્ણ ઢાળી ઉપર બીજું લોઢાનું શરાવ ઢાંકી, કપડ માટી કરી માટીના વાસણમાં હેઠે ઉપર મીંઠું નાંખી વચે તે શરાવ સંપુટ મુકી ત્રણ દિવસ સુધી ધીમા તાપથી પકવવું. છેક થંડુ થયા પછી કાઢી ખરલ કરી મુકવું. તે ભસ્મ ૪ ચણાઠી ભાર આદાના રસમાં આપવી અથવા આકડાના મુળના ઉકાળામાં મરીનો ભુકો નાંખી આપવી, કીંવા દશ મુળના ઉકાળામાં આપવી, એટલે કંઠ કુખજ શન્નિપાત દુર થાયછે.

આનંદભૈરવી રસ—વછનાગ ૧ ભાગ, ત્રીકટુ ૩ ભાગ, ધુલાવેલ ટંકણખાર ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ, ધતુરાનાં બીજ ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, એ સર્વ ઓસડો એકઠા ખરલ કરી પછી ભાંગ, તથા આદાના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી, પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી, અને આકડાના મુળના ઉકાળામાં ત્રીકટુના ભુકો નાખી તેમાં એક ગોળી ઘસી આપવી, એટલે શીતાંગ સન્નિપાત દુર થાયછે.

પ્રમહવટી—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, અબ્જક ભસ્મ, ૧ ભાગ, લોહભસ્મ ૧ ભાગ, એ સર્વ ખરલમાં એકઠા ધુંટી પછી ત્રીકટુના ઉકાળામાં તથા આદુના રસમાં એક એક દિવસ ખરલ કરવો, પછી શાહાણુ, અજમોદ, ઐરણુ, અજમો, આમહી, ભાંગરો, ભાંગ, કડવો લીંબડો, ગાકરણી, સરગવો, ઇંદ્રવાણી, શ્વેતવીંજીકાંતા, અડરસો, ચીત્રક, એના રસમાં જુદી જુદી એકેક ભાવના આપી બોરના ઠલીયા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને આદાના રસમાં મરીનો ભુકો નાંખી તેમાં તે ગોળી આપવી. એટલે તમસ રોગ મટેછ.

મૃતોત્થાપન રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મનસીલ ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, અબ્જક ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, સુવર્ણમાક્ષીક ભસ્મ ૧ ભાગ, હરતાળ ભસ્મ ૧ ભાગ, એ સર્વનું એકઠા ખલ કરી અમ્લવેતસ ૧ ભાગ, લીંબુ ૧ ભાગ, ચાંગેરી ૧ ભાગ, ચુકો ૧ ભાગ, નગોડ ૧ ભાગ, ઇંદ્રવાણી ૧ ભાગ, એના રસમાં બે દિવસ ખલ કરી, શરાવમાં નાંખી કપડ માટી કરવી. અને ભુદર ચંત્રમાં ૪ પહોર પચન કરવું પછી કાઢી ચીત્રકના ઉકાળામાં બે પહોર ખલ કરી અડદ અડદ જેવડી ગોળી કરવી અને ત્રીકટુ ૩ ભાગ, ચીત્રક મુળ ૧ ભાગ, હીંગ ૧ ભાગ, એનું ચુર્ણ આદાના રસમાં નાંખી તેમાં ગોળી આપવી. એટલે પ્રેલાપ મટેછ, તથા અવાચક મટેછ.

રકતઘીવીહર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, એની કબજલી કરી ચીત્રકના

રસાયન.

૧૨૩

રસમાં ધુટવી. પછી લોહભસ્મ ૧, તામ્રભસ્મ ૧, માક્ષીક ભસ્મ ૧, એ સરખા ભાગે લેઇ ધુટવું અને ધંતુરો, ત્રીફલા, કુંવાર, ધાણા, આદુ, કડવો લીંબડો, બ્રામ્હી, નગોડ ભાંગરો, ચીત્રક, કાવળી, પાંગારો* એરડો, એ સર્વનો રસ ચાર ચાર તોલા લેઇ તેમાં જુદી જુદી ભાવનાઓ આપવી. પછી તેમાં ત્રીકટુનું ચુર્ણ પાસા જેટલું નાંખી ચણ્યા જેવડી ગોળીયો કરવી, તેમાંથી ત્રણ ગોળીયો જીરાના ઊકાળામાં આપવી, પથ્થ દહીભાત તથા થંડુ પાણી આપવું.

પચ્યવત્ક રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ટંકણુઆર ૧ ભાગ, એતુ એકઠું ચુર્ણ કરી ધતુરાના પાનના રસમાં ૧ દીવસ ખલ કરી પછી તેની એ ચણેડી પ્રમાણે ગોળીયો કરવી, તે ગોળી આકાડાના મુળના ઊકાળામાં ૧ ગોળી આપવી, પથ્થ મગનું એસામણુ આપવું, એટલે ભુખ્તનેત્ર શન્નિપાત દુર થાયછે.

જ્યમંગલ રસ—પારાનુ ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ૧ ભાગ, કાંત ભસ્મ ૧ ભાગ, ગજવેલ ભસ્મ ૧ ભાગ, પીતળની ભસ્મ ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, હરતાલ ૧ ભાગ, માક્ષીક ૧ ભાગ, એતું એકઠું ખલ કરી તેમાં ત્રીકટુ ૩ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, ટંકણુઆર ૧ ભાગ, ચીત્રક ૧ ભાગ, એતું ચુર્ણ કપડછાણ કરી નાખવું. પછી અરડુસો, નગોડ, બીલીનાં પાન, એના રસની ભાવના એકેક દિવસ આપી શરાવ સંપુટ કરી ભુદર યંત્રમાં ચાર પહોર અગ્નિ આપવો, છેક થંડુ પડ્યા પછી કાઢવું, અને દશ મુળના ઊકાળામાં ૨ અથવા ૧૪ ચણેડી ભાર આપવું, એટલે અલીન્યાસ સારો થાયછે.

વીરભદ્ર રસ—પારો ૧ ભાગ, અબ્રક ભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ત્રીકટુ ૩ ભાગ, પંચલવજ્ર ૫ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ, શાહાજીરૂ ૧ ભાગ, એ સર્વને આદાના રસની એક દિવસ ભાવના આપી અડદ પ્રમાણે ગોળીયો કરવી, અને ચીત્રક, આદુ, તથા સીંધાલોણ, એના અનુપાનમાં ગોળી આપવી, તે ઉપર પથ્થ દુધ ચોખા. એટલે જીંદગી સારો થાયછે.

મહોદધી રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, તામ્ર ૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, વંગ ૧ ભાગ, અબ્રક ૧ ભાગ, ત્રીકટુ ૩ ભાગ, તમાલ પત્ર ૨ ભાગ, નાગરમોચ ૨ ભાગ, વાવડીંગ ૨ ભાગ, નાગકેરાર ૨ ભાગ, રેણુક બીજ ૨ ભાગ, પીપરી મુળ ૨ ભાગ, એ સર્વ એકઠું કરી જળ પીપ્પના રસની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી તેની ગોળીયો ચણ્યા જેવડી બાંધવી. સ્વાસ, ઊદ્રસ, હરસ, ભગંદર, છાતીનું શૂળ, પારવશૂળ, કાનનો રોગ, સ્નાયુહણી, જિંદરોગ (જલોદર), પ્રમેહ, તથા પથરી એ સર્વ રોગો ઉપર તે ગોળી આપવી. પથ્થ વગેરે કાંઈ કરવું નહીં.

* મરેડીમાં પાંગારા કહે છે તે.

૧૨૪

રધાયન.

કનકસુંદર રસ—મરી, ગંધક, હીંગળો, વજનાગ, પીપર, ટંકણખાર, ધં-
તુરાનાં બીજ, એ સર્વ ઓસડા શોધેલાં લેવાં, પછી ઝીણું કરી ભાંગના ઊકા-
ળાની ભાવના આપવી, અને ચણેાઠી જેવડી ગાળીયો બાંધવી. પછી તબીયત
તથા રોગનો વિચાર કરી અનુપાનની સાથે સંબ્રહ્મણી, જવર, અતીસાર, અભિ
મંદ, વગેરે રોગ ઊપર આપવી એટલે તે રોગ દુર થશે.

દીનેશ ભૈરવ—જાવંત્રી, તજ, લવીંગ, અક્કલગરો, પીપર, સુંક, હીંગળો,
વજનાગ, એ સર્વતું સરખે ભાગે ચુર્ણ કરી નાગરવેલના રસમાં એક દિવસ તથા
આઠાના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવું, પછી ચણેાઠી જેવડી ગાળીયો કરી તે-
માંથી એક ગાળી અનુપાનની યોજના કરી આપવી એટલે અતીસાર વગેરે મટેછ.

ચંદ્રપ્રભાવટી—પારો, સુવર્ણ ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ખેરસાર, મોચરસ એ
સર્વ સરખા ભાગ એખઠા કરી કાંટાળા સીમલાના મુળના રસમાં બે પહોર ઘુંટવાં
પછી તેની ચણ્યા જેવડી ગાળીયો કરવી. તે એક ગાળી ત્રણ માસા છરાના ચુ-
ર્ણમાં આપવી, એટલે ત્રિદોષથી થયેલો, અતીસાર તથા તાવ જાયછે.

અતીસારેભસીહ રસ—પારો ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, અબ્રક ૧ ભાગ,
વજનાગ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, એ એકઠાં વાટી. પહાડમુળ, ચીત્રક મુળ, આ-
ળબીલું, સુંક, એના ઊકાળામાં જુદી જુદી ભાવનાઓ આપવી, તે માત્રા
ચણેાઠી ભાર મધમાં આપવાથી સર્વ અતીસાર દુર થાયછે.

ચીત્રાંખર રસ—પારો, અબ્રક, તથા ગંધક, એ સરખે ભાગ લેધ થોડું ઘી
નાંબી લોઢાના વાસણમાં પકવવા, અને લોઢાનીજ કડછી વગેરેથી હલાવવું, પછી
હેઠે ઉતારી છરાના ઊકાળામાં ત્રણ ભાવનાઓ આપી. એ માત્રા એક અડઢ
જેટલી અનુપાનના સાથે આપવી. એટલે સંબ્રહ્મણી, રક્ત, આમશુળ, પ્રવાહીકા,
એ શાંત થાયછે.

પંચામૃત પરપટી—લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, અબ્રક ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્ર
ભસ્મ ૧ ભાગ, પારદ ભસ્મ ૧ ભાગ, અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક ૮ તોલા એ સર્વનો એક
ઠેકાણે ખલ કરવો, પછી લહોડાની કડાઈમાં નાંબી હેઠે ખોરડીનાં લાકડાંનો ધીમે
તાપ આપવો, તેનો રસ થયા પછી ગાયના છાણ ઉપર કેળતું પાન પાથરી તેઉપર
તે રસ રેડવો અને તે ઉપર તરત બીજુ પાન બેસાડવું, થકું થયા પછી તેનાં
ચોસલાં કહાડી લેવાં એ માત્રાને પંચામૃત પરપટી કહેછે. એ ગ્રહણી, અતીસાર
ક્ષય, તાવ, સીરોગ, પાંડુરોગ, તથા ક્રત્રીમ વિષજન્ય વીકાર, અમ્ભાપીત, હરસ,

* ખીર તથા માંછલાં, જાણુ અને દુધ વગેરેના સંજોગથી વિષરૂપ થાયછે તે.

રધાયન.

૧૨૫

અગ્નિમંદ ઇત્યાદી રોગ ઊપર આપ્યું હોય તો તેનો નાશ કરેછે. ગ્રહણી ઊપર આપી હોય તો હીંગ, સીંધાલોણ, જીરૂ, એના ચુર્ણની સાથે આપવી. પાંડુ રોગ તથા પિતથી થયેલા વીકાર ઊપર એકલા જીરૂની સાથે આપવી, બીજા રોગો ઊપર નજર થોચાડીને આપવી.

લોકનાથ રસ—પારો ૨ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, એની એકઠી કળલી કરી પારાથી ચારણી કોડીયો લેધ તેમાં તે કળલી ભરવી. પછી ટંકણખાર ૧ ભાગ લેધ ગાયના દૂધમાં વાટી તે કોડીયોના મોહોડે તેની મુદ્રા આપવી, પછી શંખના કકડા ૮ તોલા લેધ તેમાં માંહેના અડધા કકડા શરાવમાં નાખી તે ઉપર કોડીયો મુકી તે ઉપર બીજા કકડા નાંખી ઉપર બીજી શરાવ બેસાડી કપડ મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. થોતાની મેળે થંડુ થયા પછી કહાડી ખલ કરી સીસીમાં ભરી મુકવું, એનાં અનુપાનો અનુપાન પ્રકરણમાં લખેલાં છે તે પ્રમાણે યોજના કરવી.

ક્ષારતામ્ર રસ—શંખભસ્મ, તામ્રમસ્મ, કોડીભસ્મ, લોહભસ્મ, મંડુરભસ્મ, ટંકણખાર, જવખાર, ત્રિકટુ, સીંધાલોણ, એ સર્વને ભાંગરો, અડુરસો અને આદુ એના રસોની ભાવના આપી તેની ચણ્યા જેવડી ગાળીયો કરવી તે અનુપાનની યોજના કરી આપવાથી અતીસાર ગ્રહણી, અગ્નિમંદ, શૂળ, ઇત્યાદી દુર થાયછે.

ગ્રહણી ગજકેશરી—પારો, ગંધક, અબ્જક, લોહ, હીંગળો, બાળ બીલુ, વછનાગ, ત્રિકટુ, ભાંગ, નાગરમોથ, દાડમની છાલ, ઇંદ્રજવ, જયફળ, મોચરસ, અતીવીખની કળી, ધાવરીનાં ફળ, કોઠ, અજમો, ચીત્રક, ટંકણખાર, કૌચાનાં મીઝ, અદ્રેણુ, એ સર્વ એસડા સરખા ભાગે લેધ તેને ધંતુરાના રસની ભાવના આપી ગાળીયો તુવર જેવડી બાંધવી, તેથી અતીસાર, ગ્રહણી, અગ્નિમંદ, શૂળ, પાંડુરોગ, ઇત્યાદી રોગ સારા થાયછે. અનુપાન, છાશ અથવા દહીંમાં.

ગ્રહણી કપાટ રસ—સુંઠ, મરી, પીપર, ગંધક, ટંકણખાર, પારો, કોડીની ભસ્મ, વછનાગ, એ સરખે ભાગે લેધ. લીંબુના રસમાં ખલ કરવો, તે માત્રા અડધ જેટલી, ઘી, મરી તથા સાકર એકઠાં કરી તેમાં આપવી.

ગ્રહણી વજર કપાટ રસ—૧ માક્ષીક, ૧ મૌકતીક, ૧ મુવર્ણ ભસ્મ, ૨ ગંધક, ૩ પારો, એનો કોઠાના રસમાં ખલ કરવો, પછી તે એસડ હરણના સીંગમાં ભરી મધ્યમ પુટ આપવો પછી તેમાંથી કાઢી ચીકણાના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી. અંધાડાના રસની ત્રણ ભાવનાઓ, લોધર, અતીવીખની કળી, નાગરમોથ, ધાવરીનાં ફૂલ, ઇંદ્રજવ, એ દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી, એની એક અડધ જેટલી માત્રા મરીના ભુકો અને મધમાં આપવી. તેથી સર્વ પ્રકારનો અતીસાર અને ગ્રહણી બંધ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે.

૧૨૬

રધાયન.

ત્રીવિક્રમ રસ—હીંગળો, અરીણ, હીરાખોળ એનો એખઠો કરી ખલ કરવો. બે ચણોડી ભાર મધમાં આપવો એટલે રક્ત અતીસાર તથા આમશૂળ દુર થાયછે.

અગ્નિકુમાર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, વચ્ચનાગ ૧ ભાગ, કોડીભસ્મ ૨ ભાગ, મરી ૮ ભાગ એ એસડો એખઠાં કરી લીંબુના રસમાં ખલ કરી ગોળીયો ચણોડી જેવડી ખાંધવી. અજીરણ, અગ્નિમંદ, શૂળ, સરદી, વગેરે ઊપર આપવો, અનુપાત આઠાનો રસ, મધ, અથવા નાગરવેલમાં આપવો.

કંઠ્યાદ રસ—પારો ૪ ભાગ, ગંધક ૮ ભાગ, તામ્ર ૨ ભાગ, લોહ ૨ ભાગ એનો એખઠો ખલ કરી કહ્લકાષમાં નાંખી ચુલા ઉપર મૂકવું. પાણી થાય એટલે એરંડીયાના પાન ઉપર ઢાળવું, ઠંથા પછી ખલ કરી લીંબુની ભાવના આપવી, પછી પંચ કોલની ભાવના આપવી, પછી ટંકણખાર, વડાગરૂ, મરી, એ તોલો તોલો નાંખી ચણ્યાના ક્ષારની સાત ભાવનાઓ આપવી, ગોળીયો બે બે માસાની ખાંધવી, તેમાંથી એક ગોળી સીંધાલોણ તથા છાશમાં આપવી, તેથી ચાહે તેવું ભારે અનાજ ખાધું હોય તોય ચાર ધડીમાં પચી જાયછે.

અગ્નિતુંડાવટી—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, અજમોદ ૧ ભાગ, ત્રિકૂલા ૩ ભાગ, સાજખાર ૧ ભાગ, જવખાર ૧ ભાગ, સીંધાલોણ ૧ ભાગ જીરૂ ૧ ભાગ, ગંધબીડ ૧ ભાગ, વડાગરૂ ૧ ભાગ, વાવડીંગ ૧ ભાગ, મીઠું ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, એર કોચલાં ૧૭ સુદ્ધ કરી ચુર્ણ કરવું. અને એ સર્વની ખલ લીંબુના રસમાં કરવો, તેની ગોળી મરી જેવડી કરવી, તે અગ્નિમંદ તથા અજીરણ ઊપર આપવી.

મહોદધી રસ—વચ્ચનાગ ૧ તોલો, પારો ૧ તોલો, જયફલ ૨ તોલો, ટંકણખાર ૨ તોલો, પીપર ૩ તોલો, સુંઠ ૬ તોલો, કોડીભસ્મ ૬ તોલો, લવીંગ ૩ માસા એ સર્વનો ખલ લીંબુના રસમાં ગોળીયો કરવી, એ ગોળી અગ્નિમંદ ઉપર ઊપયોગી છે.

ચીંતામણી રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, તામ્ર ૧ ભાગ, અભ્રક ૧ ભાગ, ત્રિકૂલા ૩ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, નેપાળો ૧ ભાગ લેઈને દ્રોણ પુષ્પીના રસમાં ભાવના આપી ઝીણી કજલી કરવી એ એસડ અજીરણ, તાવ, શૂળ, એ ઉપર ચણોડી અથવા અરંધી ચણોડી ભાર આપવું, વાતરક્ટ ઉપર પણ ઊપયોગી છે.

અર્શકુંઠાર રસ—તામ્ર ભસ્મ ૩ *પલ, લોહભસ્મ ૩ પલ, સુંઠ ૨ પલ,

* ચાર તોલાનો ૧ પલ.

રધાયન.

૧૨૭

મરી ૨ પલ, પીપર ૨ પલ, કળલાવી ૨ પલ, દંતી ૨ પલ, ચીત્રક ૨ પલ, પી-
લુડીનાં બીજ ૨ પલ, જવખાર ૫ પલ, ટંકણ ખાર ૫ પલ, સીંધાલોણ ૫ પલ ગોમુત્ર
૩૨ પલ, ચોરતું દૂધ ૩૨ પલ, એ સર્વ એક ઠેકાણે કરી ગોળો થાય ત્યાંસુધી
ધીમા તાપે પકવવાં, તે આસડ બે મહિનાસુધી લક્ષણ કરવું એટલે અર્ધ વીકાર
દૂર થાયછે.

નીત્યોદિત રસ—પારો ૧ ભાગ, અબ્જક ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, તામ્ર
૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લીલામાં ૫ ભાગ, એ સર્વ એકઠાં વાટી સુરણના રસમાં
ત્રણ દિવસ ખલ કરવો, તે માત્રા એક માસો ધીમાં આપવી એટલે ચાહે તેવો
હરસ હોય તોય મટેછે. તથા સોળે ઊતરેછે.

રસ શીંદુર—પારો ૧૦ ભાગ, ગંધક ૧૦ ભાગ, નવસાગર ૫ ભાગ લઇ
એની કઞ્ઠી કરી ચીત્રકના મુળના રસમાં તથા ધંતુના પાનના રસમાં તથા
કુંવારના રસમાં એકેક દિવસ ખલ કરી સીસીમાં ભરી વાલુકા યંત્રમાં ચાર પહોર
અગ્નિ આપવો, પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી તે રધાયન સીસીમાંથી કાઢી મુકવું.
એ રસશીંદુર અનુપાન થોણ સર્વ રોગ ઊપર આપવું.

સીસીને લેપ કરવાનો પ્રકાર એવો કે રાફડાની માટી અથવા ઘોળી ખડી અરધો શેર
વાટી ઝીણી કરવી લોઠાનો કાટોડાનું કપડછાણ ચુર્ણ અરધો શેર તથા આટો નવટાંક
એનો એક દિવસ ખલ કરી પછી કપડાને તે માટી લગાડી કુપીને લપેટી મુકવવી એપ્ર
માણે ૭ કપડ મટી કરી પછી સીસીમાં આસડ ભરી વાલુકા યંત્રમાં મુકી પકવવું.

કનકેમુંદર રસ—ગંધક ૧ ભાગ, અબ્જક ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ,
મોતી ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, પ્રવાળ ભસ્મ ૧ ભાગ, સોનુ ૮ ભાગ, એ
સર્વ આસડનો ખલ હંસપદીના રસમાં ત્રણ દિવસ કરવો પછી તે આસડ કાચની
સીસીમાં ભરી લવણ યંત્રમાં ૩ દિવસ અગ્નિ આપવો. પોતાના મેળે થંડુ થયા
પછી કાઢી લેવો તે અનુપાન પ્રમાણે ઊદ્રસ, શુદ્ધ, ગ્રહણી, પાંડુ, રાજયક્ષ્મા
રક્તપિત્ત, શ્વાસ, ઇત્યાદી રોગો ઉપર થોજવું.

શન્નિપાત ભૈરવ રસ—હરતાલ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ,
વછનાગ ૩ ભાગ, મનસીલ ૪ ભાગ, ટંકણખાર ૪ ભાગ, હીંગળો ૧૪ ભાગ, એ
સર્વ લીંબુના રસમાં ૩ દિવસ તથા આદાના રસમાં ૩ દિવસ ખલ કરી તેની ગોળી
થો અડઢ જેવડી કરવી, તે શન્નિપાત જ્વર, અતીસાર, કંફ, પાંડુરોગ, અરોચક
કુક્ષીરોગ, ઊદાવર્ત, ઇત્યાદી રોગો ઊપર અનુપાન થોણ આપવો.

આનંદભૈરવ—હીંગળો, વછનાગ, મુંઠ, મરી, પીપર, ગંધક, ટંકણખાર,
એ સર્વનો લીંબુના રસમાં ચાર પહોર ખલ કરવો પછી તેની ગોળીથો વટાણા

૧૨૮

રંપાયન.

જેવડી બાંધવી તે સ્વાસ, કાસ, અતીસાર, અજીરણ, પ્રમેહ, સાપતુ ઝહેર, વીંછી તુ ઝેહુર એ સર્વ મટેછે.

સરવાંગ સુંદર રસ—સોતુ ૧ ભાગ, અબ્રક ૩ ભાગ, પારો ૫ ભાગ, ગંધક ૬ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, રૂપુ ૩ ભાગ, તામ્ર ૪ ભાગ, એનો લીંબુના રસમાં ખલ કરી નહાનો પુટ્ટ આપવો પછી ચુર્ણ કરી તેટલીજ મોતીની ભસ્મ નાખવી, એ ઓસડ એક ચણાડી ભાર ધી સાકરની સાથે આપવું, તેથી મેહ, તાવ, અરૂચી, ક્ષય, કાસ, પાંડ, ભ્રમ, દાહ, શુળ, વગેરે રોગ દુર થાયછે.

રાજ્યદેશ્વર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, હીં-ગળો ૨ ભાગ એને એખઠાં કરી નગોડ અને આદાના રસની ભાવના આપવી, તે માત્રા ચણાડી ભાર આદાનો રસ તથા મધ એખઠાં કરી તેમાં આપવી અને તેલ લગાડવું, નહાવું, તરસ લાગે તો છાશ પીવી, અંગને ચંદન ચોપડવું. તેમજ પાનતું બીડુ ખાવું, સેરડી, કેળાં કેરીની કઢી ખાવી તેથી રાજ ચંડેશ્વરને પથ્થ ચર્ધ તરત જવર નાશ પામેછે.

મૃત્યું જયરસ—માક્ષીક ૧ ભાગ, તાળક ૧ ભાગ, તામ્ર ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, મનસીલ ૧ ભાગ, નેપાળો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, એનો ઘોળી મુસળીના રસમાં ખલ કરી કુકુટ પુટ્ટ આપવો તે માત્રા ચણાડી ભાર નાગર વેલના પાનમાં આપવી, પથ્થ દહીં ચોખા તેથી નવજવર, શત્રિપાત જવર, તરત મટેછે.

બાલજવરસરશ્વંદ્રશેખર—અબ્રક ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, મંડુર ૧ ભાગ, રસ સીંદુર ૧ ભાગ, ટંકણ ખાર ૧ ભાગ, ગોરોચન ૧ ભાગ, એતું ચુર્ણ કરી ગોક-રણીના રસમાં એક પહોર ખલ કરવો, અને તેની અડદ જેવડી ગોળીયો બાંધવી તે લેવાથી અનેક પ્રકારના જવર, બાલજવર, દુર થાયછે.

કુસુમાકર રસ—સોતુ ૧ ભાગ, અબ્રક ૧ ભાગ, રૂપુ ૧ ભાગ, પરવાળા ૧ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ, માક્ષીક ૨ ભાગ, રસશીંદુર ૭ ભાગ, એનો ખલ કરી ગા-યના રસની ભાવના બે દિવસ તથા ભાંગરાના રસની ભાવના ૨ દિવસ આપી માત્રા બાંધી મુકવી, તેમાંથી બે વાલ અનુપાન ચોળ આપવી, એટલે અનેક પ્રકાર-ના પ્રમેહ, વ્રણ, ભગંદર, અનેક પ્રકારના જવર, મુત્રકૃચ્છ, ૮૦ પ્રકારના વાયુરોગ દુર થસે. આ રસ કશ્યપ રૂપીએ કહેલો છે.

સીદ્ધગણેશ્વર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, અબ્રક ૩ ભાગ, એને-ખલ કરી કાળો ધંતુરો, ભાંગ, ત્રીકટુ એની સાત સાત ભાવનાઓ આપવી, તે માત્રા એક વાલ મધ ને પીપરમાં આપવી, એટલે નવજવર, એકાંત્રો, તરીયો, બિલટી, એ રોગો મટેછે.

રધાયન.

૧૨૬

પાસુપતાસ્ર રસ—પારો રસસીંદુર કાંતસોહ સોતું અબ્જક રૂપુ મુરદા-
ડસીંગી શંખ છીપ પરવાળ તાલક માક્ષીક મોતી મુરમો રસાંજન*
નાગમસ્મ અંગ કોડીમસ્મ એ ઓસડો સરખા ભાગે લેખ દેવ દારૂના ઊકા-
ળામાં ૧ મહિનો ખલવો. પછી તે માત્રા બે ચણેડી ભાર સાકર તથા મધની
સાથે આપવી. ૧ વરસ અથવા ૬ મહિના સેવન કરવાથી પ્રણુ, મેહુપ્રણુ,
વીસર્પ, હરસ, સન્નિપાત, વગેરે મટે છે. એ ઓસડ પ્રણુ ઊપર ઘણું ઊપયોગી છે.

પાતગળાંકુશ—પારો ૮ ભાગ, ઝહેરકોચલાં ૮ ભાગ, ગંધક ૮ ભાગ, ત્રીક-
ક ૧૨ ભાગ, એ માત્રા એક ચણેડી ભાર અનુપાન થોણ આપવી એટલે પ્રણુ પ્રકા-
રના વાચ, ઊરસ્તંભ એ રોગ દૂર થાય છે.

રેલેશમવીંધ્વંસન રસ—પારો ૧ ભાગ, હરતાળ ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ
ગંધક ૩ ભાગ એના કારેલાના રસમાં ખલ કરવો, પછી ગોળીયો વાળી સીસીમાં
ભરવી, અને સીસીને કપડમટી કરી મો ખંધ કરી વાળુકાયંત્રમાં ૩ પોહોર
આંચ આપવી, પોતાની મેળે થંડુ થયે પછી તેમાં તેડતુંજ મરીતું ચુર્ણ, અને ૮
ભાગ વજનાગ નાંખી ભાંગરાના રસમાં સારીપેડે ખલ કરવો, પછી તે માત્રા અનુ-
પાન થોણકક, કાસ, સ્વાસ, વાયુરોગ, શુળ, વીશુચીકા, અન્નિમંદ, તાવ, રાજ્ય
ફેમા, ગ્રહણી, અતીસાર એ રોગો ઊપર આપવો.

મેહાંતક રસ—સોત ૧ ભાગ, સીસાભસ્મ ૨ ભાગ, લવીંગ ૩ ભાગ હીંગ
જો ૬ ભાગ એ સર્વનો ખજુરના રસમાં ૩ દિવસ ખલ કરવો અનુપાન થોણ
આપવો એટલે સર્વ પ્રમેહ દૂર થાય છે.

માલીનીપ્રાગવસંત-સોત, મોતી, પ્રવાળ, રુપુ, જસ્ત, હીંગજો ગંધક, પારો,
નીલભસ્મ, તારમાક્ષીક, સ્વર્ણમાક્ષીક, અંગ, વીશ, નાગ, વૈકાંત, લોહ, એ ઓસ-
ડોનો સરખા ભાગે ખલ કરી ગુલાખજલ, કાંટાળા સીમલાનો રસ, સેરડીનો રસ, દૂધ,
નાગરોમાથનો ઊકાળો, એ દરેકની સાત સાત ભાવનાઓ આપવી, પછી કપુરની
ભાવના આપી ગોળીયો બાંધવી, અને અનુપાન થોણ આપવાથી પીત્ત પ્રમેહ,
ઊગ્રજ્વર, બહુમુત્રપણું, પથરી, ઊલટી, તરસ, મુત્રાઘાત, સવ પ્રમેહ એ રોગ દૂર
થઈ, વીર્ય, પુષ્ટી, દ્રષ્ટી, કતી, એ સર્વને તેજ આવે છે.

શરભેસ્વર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ વત્સનાભ ૧ ભાગ, હીંગજો

* રધાંજન એટલે દારૂ હળદરનો ઊકાળો બકરીના દુધમાં પકાવી ચોથો ભાગ રહેતો.

૧૩૦

રધાયન.

૧ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, એ ઓસડોને ચીત્રકના ઊકાળાની ભાવના આપવી, મુકાયા પછી, શરાવમાં નાખી વાળુકાયત્રમાં સુકી, ૨ પહોર અગ્રી આપવો, પછી ચુર્ણ કરી ત્રીકટ્ટની ભાવના આપવી, એ માત્રા ખાવાથી વાયુ, પીત્ત, કફ એથી ઊત્પન્ન થએલો જ્વર, સન્નીપાત જ્વર શમે છે.

મેહાંતક રધાયન—અંગ ૧ ભાગ, નાગ ૧ ભાગ, અબ્રક ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, કાંત લોહ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, તામ્ર ૧ ભાગ, ગજવેલ ૧ ભાગ, હીંગળો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, જસ્ત ૧ ભાગ એ ઓસડોને ખલ કરી લીંબુના રસની ભાવના આપવી, પછી ચાંનકી કરી શરાવમાં નાંખી પુટ આપવો પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી તેમાં કપુર, કેશર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેશર, સુંઠ, જાયફળ, જવંત્રી, એ સર્વ ઊપરનાં ઓસડોના જેટલાં લેઈ, લીંબડાની અંતરછાલના રસમાં ૩ દિવસ ખલ કરવો કરી તેની ગોળીયો કરી, છાંયામાં સુકવવી તે સાકર અને માખણમાં આપવી, એટલે વીસ પ્રકારના પ્રમેહ દૂર થઈ સર્વ રોગ દૂર થાય છે. શરીર પુસ્ટી થાય છે. ખલવધે છે. શરીરની કાંતી દીવ્ય થાય છે. ૧૦૦ સ્ત્રીઓને ભોગવવાની શક્તિ આપે છે.

પુષ્પધન્વા રસ—પારો કીંવા રસસીંદુર ૧ ભાગ, નાગ ભસ્મ ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, અબ્રક ભસ્મ ૧ ભાગ, ધંતુરાનાં બીજ ૩ ભાગ એ ખલમાં નાખી જેઠીમધ તથા કાંટાળા સીમલાના ઊકાળાના ભાવનાઓ આપવી પછી શેરડીના રસની ને દૂધની ભાવના આપી વાલપ્રભાણે ગોળીયો કરવી, તેથી સાકર, અને મધમાં આપવી, તથા ઊપર દૂધ પીવું એટલે અનેક સ્ત્રીસંભોગની શક્તિ આવે છે. શરીર કાંતી સારી થાય છે.

મહાપુર્ણ્યંદ્રોદય માત્રા—ગંધક, તાંબુ, પારો, ટંકણ, નાગભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, તાર માક્ષીક, સુવર્ણ માક્ષીક, મોતી, કાંત, અંગ, અબ્રક, કસ્તુરી, પોલાદની ભસ્મ, કેશર, ચંદન, કપુર, એ સર્વ સરખા ભાગે લેઈ માલતીના રસમાં એક પહોર ખલ કરવો, પછી આદાના રસમાં એક વાલ જેવડી માત્રા આપવી, એટલે કાસ, સ્વાસ, મેહ, કુંઠ, રક્તદોષ, રાજ્યક્ષમા, એ રોગ દૂર થઈ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે.

હિરણ્યગર્ભ રસ—સુવર્ણભસ્મ, રૈપ્યભસ્મ, તામ્રભસ્મ, પ્રવાળભસ્મ, પારદભસ્મ, ગંધક, મનસીલ, હરતાળ, કડ, એ ઓસડો સરખે ભાગે લેઈ બકરી ના દૂધમાં ખલ કરવો, અને ગાળવાની કુલડીમાં નાખી ગજપુટ દેવો પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી બીજું કરી મુકવું. અનુપાન ભેદ કરી બે વાલ આપવું એટલે વા-ચુજ્વર વગેરે દ્વંદ્વજ્વર ત્રિદોષજ્વર શાંત થશે પથ્ય ગ્રીમંતની પેઠે કરવું. એટલે સારી રીતે ખાવું પીવું.

રપાયન.

૧૩૧

સીંદુરભુપણ રસ—અબ્જક, રસસીંદુર, ગંધક, ટંકણખાર એ સરખા ભાગે લેઈ ધંતુરાના રસમાં ખલવાં. અડદ જેવડી ગોળી મધમાં લેવી એટલે ૧૮ પ્રકારના કોડ, વાયુરોગ, શૂળ, પ્રમેહ, મહાવ્યાધી, દૂર થાયછે. એ ગોળી ભારેવાઈ સીનેપણ ઊપયોગી છે.

સીંધલક્ષ્મીવીલાસ રસ—સુવર્ણભસ્મ ૧ ભાગ, રૌપ્યભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ૨ ભાગ, કાંત ૩ ભાગ, ગજવેલ ભસ્મ ૪ ભાગ, મંડુર ૫ ભાગ, અબ્જક ૬ ભાગ, બંગ ૭ ભાગ, નાગ ૮ ભાગ, મોતી ૧૦ ભાગ, પરવાળાં ૧૧ ભાગ, અને એ સર્વની ખરાબર રસસીંદુર નાંખી બાયપત્રી, ત્રીકટું, ત્રિકૂલા, ચતુરબળત કેશર, અને કસ્તુરી, એની સાત સાત જુદી જુદી ભાવના એ આપવી, એ માત્રા અડદ જેટલી સાકર અને મધના સાથે આપવી, એટલે ક્ષયરોગ, પાંડુ, કાસ, શ્વાસ, જળજ્વર, ગુદમ, પ્રમેહ, ઈત્યાદી રોગ દૂર થઈ શરીર પુષ્ટ થાયછે.

સીંધસરવેશ્વર રસ—સુવર્ણભક્ષીક ૧ ભાગ, ભક્ષીક ૧ ભાગ, જસ્ત ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, તામ્ર ૨ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, સોતું ૨ ભાગ, રૂપુ ૨ ભાગ, પરવાળાં ૨ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, હાંગળો ૨ ભાગ, બંગ ૩ ભાગ, લોહ ૩ ભાગ, નાગ ૩ ભાગ, રસસીંદુર ૩ ભાગ, અબ્જક ૩ ભાગ, રત્નમણી ૩ ભાગ, કાંત ૩ ભાગ, એ સર્વ એસડોને જેઠીમધ, તજ, પત્રજ, એલચી, અને ચીત્રક એ દરેકના ઊકાળાની સાત સાત ભાવનાઓ આપવી, પછી નાગરમોચ, વાળો, ત્રિકૂળા, અરકુસો ગળો કચોરો, કુંવાર, લોચકહોળુ, દુધેલી ગાયતું દૂધ ઘોળી મુસળી, સેરડીના રસ, એની ભાવના આપી તે ગોળી શરાવમાં નાખી મૃગાંક જેવો પુટ આપવો પછી ફરી કસ્તુરીની એ ભાવનાઓ આપવી, એ માત્રા મધ, તથા પીપરની સાથે એ વાલ આપવી, એટલે મેહ, અર્શ, ગ્રહણી, જલોદર, વાતવીકાર, તાવ, કમળો પાંડુ, કોડ, ભગંદર, ધાતુક્ષય, અસંતાનપણું તથા જરા એ સર્વ દૂર થાયછે. કાંતી, બળને વીર્યની પુષ્ટી થાયછે.

લઘુમૃગાંક રસ—પારો ૧ ભાગ, સોતું ૧ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ચોથા ભાગનો ટંકણ એ સર્વનો કાંજમાં એક દિવસ ખલ કરવો; શરાવમાં નાખી મીઠાથી ભરેલા વાસણમાં નાખી પકાવતું પોતાની મેળે થકું થયા પછી ખલ કરી મુકવું તે થી તથા પીપર અથવા મધ પીપરમાં એક વાલ આપવું. એ પણ ક્ષય વગેરે ઊપર ઊપયોગી છે.

ત્રૈલોક્યચિંતામણી રસ—આરો, હીરાતું ભસ્મ, સોતું, રૌપ્ય ભસ્મ, કાંત, અબ્જક, ગંધક, મોતી, શંખ, પ્રવાળ, હરતાળ, મનસીલ, એ સર્વ એસડો શોષેલાં અને સરખા ભાગે લેઈ ચીત્રકમુળના ઊકાળામાં સાત દિવસ સારીરીતે ખલ કરવો.

૧૩૨

રૂપાયન.

પછી આકાના દૂધમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવો અને પીળી કોડીચો લેઈ તેમાં તે ઓસડ ભરવું પછી આકાના દૂધમાં ટંકણું ઘુંટી તે કોડીચોના મહેડાં લીપવાં પછી તે સરાવમાં મુકી ગજપુટ આપવો. પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી તે કોડીચોસહીત ખલ કરી ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણની સાથે રસસીંદૂર અને રસસીંદૂરનો ચોથો ભાગ વૈકાંત મણીની ભસ્મ નાંખી સરગવાના મુળના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી. પછી ચીત્રક મુળના ઊકાળા વડે એકવીસ ભાવના ઓ આપવી પછી આદાના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી અને તેની ઝીણી કબજલી કરી તેનો ચોથો ભાગ ટંકણુંને ટંકણુંનો ચોથો ભાગ વછનાગ નાંખવો, તથા મરીપણ વછનાગ જેટલાં નાખવાં પછી લવીંગ, સુંકે, હીમજ, પીપર, જાયફળ, એ દરેક ઓસડ વછનાગથી ચોથા ભાગનું નાખવું, અને તે સર્વઓસડ ખીજોરાના, તથા આદાના રસમાં ખલવું, તે માત્રા ચાર ચણોડી ભાર ખાંવી, તેપર અધપીપર ચાટવી, એટલે સર્વ રોગ મટે છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. બળ વધે છે. કાંતી વધે છે. ધાતુની વૃદ્ધી થાય છે. વીપદોષ મટે છે. વાયુ, વીદ્રધી, પાંડુ, શૂળ, પ્રદર, રક્તઅતીસાર, મેહ, પ્લીહા, જલોદર, અરમરી, સોજો, હૃલીમક, ઊદર, મુત્રકંઠ, ભગંદર, તાવ, હરસ, કોડ, ઇત્યાદી સાધ્ય અથવા અસાધ્ય રોગો એ ત્રયલોક ચીતામણી દુર કરે છે.

રાજ મૃગાંક રસ—ચોખા સોનાની ભસ્મ ૧ ભાગ, રસસીંદુર ના ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ના ભાગ, લોહ ના ભાગ, અંગ ભસ્મ ના ભાગ, અબ્જક ના ભાગ નાગ ભસ્મ ના ભાગ, મોતી ભસ્મ ૨ ભાગ, પરવાળાં ૨ ભાગ, હીરાની ભસ્મ ૨ ભાગ, એ સર્વની એકઠી કબજલી કરી રસસીંદુરના ચોથા ભાગનો ટંકણું નાંખી કાચની સીસીમાં ભરી તે સીસીને કપડ મટી કરી પછી એક માટલામાં મીઠું ભરી તેમાં તે સીસી મુકવી, અને બે પહોર સુધી ખેરના લાકડાનો ધીમા તાપ આપવો. પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી ઝીણું કરી સારા ડબામાં અથવા સીસીમાં નાંખી તેની પુજા કરવી, અનુપાન ધી તથા મધ અને ત્રીકદુત ચુર્ણ નાંખી બે ચણોડી ભાર માત્રા આપવી, ઊદ્રસ, સ્વાસ, મંદાગ્ની, સોફ, પાંડુરોગ, કફ, ક્ષય-રોગ, વગેરે ઉપર આપવી.

માહારાજ મૃગાંક—શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતથી ગંધક મારવો, પછી હીરાની ભસ્મ કરવી, અને રસ સીંદુર, તદ્યાર કરવો, તે રસસીંદુર વડે સોનાની ભસ્મ કરવી, તેજ પ્રમાણે રૂપાની ભસ્મ કરવી, તામ્ર, કાંત, નાગ, અંગ, તથા અબ્જક, એ સરખા ભાગે લેવાં પછી મોતીની ભસ્મ, સર્વના જેટલી લેવી, અને રસસીંદુરથી અમણો ગંધક અને ટંકણું ચોથા ભાગનો નાખી જવની કાંજ કરી. તેમાં ત્રણ દિવસ ખલવું, તેના ગાળો કરી છાંયામાં મુકવવો, તે લોંઘા શરાવમાં નાંખી ચાર પહોર અગ્નિ આપવો, પછી પોતાની મેળે થંડુ થાય એટલે ઝીણું કરી મુકવો.

રૂપાયન.

૧૩૩

અમ્હુદેવ, વીજ્જુ, શીવ, યોગીની, ભૈરવ, ઇત્યાદી દેવતાઓને નીવેદ આપવો અને ધીનો હવન કરવો, તે ઓસડ સોનાના કીંવા રૂપાના વાસણમાં મુકવું અને તેની પુજા કરવી, અને ક્ષયરોગનો નાશ થવા સાડ એ ઓસડ રાઈ જેટલું આપવું. અનુપાન મધ કીંવા ઘી અને પીપર, સુંકે, તથા મરી એના ચુર્ણની સાથે આપવું. તે ઉપર તાજું દાહલું ગાયતું દૂધ આપવું. કીંવા બકરીનું દૂધ આપવું પથ્ય સારી રીતે કરવું, એ પ્રમાણે ખાર દિવસ સેવન કર્યું હોય તો ક્ષયરોગ શાંત થાયછે, અને અનેક પ્રકારના સારા ગુણ થાયછે.

રત્ન ગર્ભ પોટલી રસ—રસસીંદુર હીરાની ભસ્મ સુવર્ણ ભસ્મ રૌપ્ય ભસ્મ લોહભસ્મ તામ્રભસ્મ મરીનું ચૂર્ણ મોતીની ભસ્મ, માક્ષીક ભસ્મ, પ્રવાળ ભસ્મ શંખ ભસ્મ એ સર્વ સરખે ભાગે લેઈ ચીત્રકના ઊકાળામાં સાત દિવસ ખલવી, પછી મૃશાંકની કોડીયામાં ભરી ટંકણ વડે મોઢાં બંધ કરવાં, અને શંખમાં નાંખી ગજપુટ આપવો. પછી તે ઓસડને નગોડના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી, આઠાના રસની ૭ અને ચીત્રકની ૨૧ ભાવના આપવી, એ ઓસડ ઘી અને ત્રીકટ્ટના ચુર્ણમાં આપવું એટલે રાજ્યક્ષમા, બ્વર, પાંડુ, રક્ત અતીસાર દુર થાયછે, આ રત્નગર્ભ પોટલી રસ યોગવાહી એટલે જેવું અનુપાન થોણ્યે તેવો ગુણ કરે છે.

વસંત કુસુમાકર રસ—સુવર્ણ ૨ ભાગ, રૂપ ૨ ભાગ, બંગ ૩ ભાગ, શીસુ ૩ ભાગ, કાંત ૩ ભાગ, રસસીંદુર ૪ ભાગ, અબ્રક ૪ ભાગ, પ્રવાળ ૪ ભાગ, મોતી ૪ ભાગ, એનો એખડો ખલ કરી ગાયતું દૂધ, અરડસો, કમળકંદ, ઘોળો વાળો કાળો વાળો, કેળનો કાંદો, એની જુદી જુદી સાત સાત ભાવનાઓ આપવી. શેવ-તીના ટુલની સાત ભાવનાઓ આપવી. મોગરાના ટુલની ૭ ભાવના આપવી પછી કસ્તુરીની ભાવના આપી માત્રા તઈયાર કરવી, તે સાકર તથા મધમાં બે ચણાહી ભાર આપવી. જુદી, કામ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે પ્રમેહ ઊપર ઊપયોગીછે, અને ધાતુવર્ધક પણછે. ક્ષય, કાસ, ઊન્માદ, સર્પવીષ, શુક્રદોષ, પાંડુરોગ, રાજ, મુત્રાધાત, અરમરી, એ રોગ દુર થાયછે. એઊપર મીઠાન ભક્ષણ કરવું, એટલે અત્યંત કામવૃદ્ધિ થાયછે. સો સ્ત્રી ભોગવવાની શક્તિ આવેછે.

ચાંદ્રકલા રસ—પારો, ગંધક, અબ્રક, હીંગોળો, કડુ, ગળોનું સત્ત્વ પીતપાપડો, પીપર, સુખડનો ભુકો, કાવળી, વાળો, ધરાખ, એની ઝીણી કાજળી કરી નાગરમોથ દારૂંમ, રોહીડાનો માંહેનો ગરભ, દૂધ, સહદેવી, કુંવાર, પીતપાપડો, સખળ તથા શતાવરી એના સારીરીતે રસ તથા ઊકાળા કરી, ભાવનાઓ આપવી. પછી માત્રા બાંધી. જીરૂ, સાકર, તથા દૂધ, એમાંથી

૧૩૪

રસાયન.

રોગ તથા અવસ્થા જોઈ અનુપાનના સાથે આપવી. એટલે નવજ્વર, બળતર, વીશમજ્વર, પ્રદર, મેહ, જ્વમ, ઉલટી વગેરે રોગોની શાંતી થાયછે.

અસ્તમુર્તિ રસ—પારો ૧ ભાગ, હાંગળો ૧ ભાગ, મનસીલ ૧ ભાગ, સો, મલ ૧ ભાગ, હરતાળ ૧ ભાગ, મુરદાડની સીંગી ૧ ભાગ, ફદકડી ૧ ભાગ, સોનુ ના ભાગ, રૂપુ ના ભાગ રસકપુર ૯ ભાગ, ગંધક ૬ ભાગ, એ સર્વની એકઠે-કાણે કાજળી કરી એટલે ઘણું ઝીણું ઘુટી કપડામાટી કરેલી સીસીમાં નાંખી વા-ગુકા ચંત્રમાં પકવવું. અગ્ની સોલ પહોર આપવો, પ્રથમ ભડકાનો અગ્ની ૪ પોહર, અને ધીમે ૮ પોહર અને ભડાગ્રી ૪ પોહર, પછી પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી શીશીના ગળા ઉપર રસાયન વળગે છે. તે લેઈ મુકવું, વાતરોગ, શત્રીપાત, વાયુ અને કફથી ઉત્પન્ન થએલો કાસ, તથા સ્વાસ, ઇત્યાદી રોગો ઉપર આપવું.

નારસીંહ રસ—વછનાગ ૪ ભાગ, બંગ ૩ ભાગ, પારો ૧૪ ભાગ, ગંધક ૧૫ ભાગ, એનો ભાંગરાના રસમાં ખસ કરવો પછી ચીત્રકના ઊકાળામાં ૧ દિવસ ઘુંટવું તથા આદાની ૧ ભાવના આપવી. તેનો લોઢા કરી શરાવમા મુકી બે પહોર આંચ આપવી, થંડુ થયા પછી ફરી ૪ તોલા વછનાગ નાંખી ગોળીયો બાંધવી, એની માત્રા બે વાલ યોજવી, એટલે રાજ્યક્ષમા, ઘણો પેશાબ, વીદ્રધી, સ્વાસ, કાસ, વીશમજ્વર, સુવારોગ, શુળ, મેહ, શોક, પાંડુ રોગ, તથા ગળાનો રોગ એ સર્વ મટવાપીશે આ નારસીંહ રસ ઘણો ઉપયોગી છે.

વાંતીને મટાડનારો રસ—લોહ, શંખભસ્મ, ગંધક, પારો, એસરખા ભાગે લેઈ કુંવાર, ધંતુરો, તથા ચુકો, એના રસમાં ખસ કરવો, પછી લોઢા કરી તે ઉપર સાત કપડામાટી કરી પુટ આપવો, પછી ખસ કરી મુકવું. બે વાલ આસડ અજમે તથા વાવડીંગના ચુર્ણ સાથે મધ નાંખી આપવું તે ઉપર પીંપળાના ખારતું પાણી પીવું, એટલે કમી ઊલટી બંદ થાયછે.

સ્વછંદભૈરવ રસ—પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, જ યક્ષ્ણ ના ભાગ એકઠું કરી તેનાથી અઘું પીપરતું ચુર્ણ નાંખવું અને ખસ કરવો. પછી અનુપાન ચોણતાદીયો તાવ, સન્નિપાત જ્વર, વીશુચીકા, વીપમજ્વર, છર્ણુ જ્વર, મંદાગ્રી, માંથાનો રોગ, વગેરે ઉપર આ સ્વછંદભૈરવ આપવો.

અશ્વકચુકી રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, આમળાં ૧ ભાગ, પીપરી મુળ ૧ ભાગ, નીરવીખી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, મરાઠી ૧ ભાગ, વા-વડીંગ ૧ ભાગ, પત્રી ૧ ભાગ, લવીંગ ૧ ભાગ, હળદર ૧ ભાગ, દાડ હળદર ૧ ભાગ, વજ ૧ ભાગ, દીવેચી અજમે ૧ ભાગ, અજમે ૧ ભાગ, આદાનો રસ ૧.

રધાયન.

૧૩૫

ભાગ, કુંવારનો ગરબ ૧ ભાગ, માલકાં કણી ૧ ભાગ, ગળોતુ સત્વ ૧ ભાગ, જમાલ ગોટા ૨ ભાગ, મનસીલ ૧ ભાગ, ઘોળી મુખડ ૧ ભાગ, કવચળીજનો મગજ ૧ ભાગ, લસણ ૧ ભાગ, જેડી મધ ૧ ભાગ, એવી રીતે ઓસડો ખાંડી કપડછાણુ કરી બકરીના દુધમાં પલાલવાં નગોડના ૩ પુટ આપી ગોળીયો મરીપ્રમાણે આંધવી અનુપાન તથા ગુણુ ઘોડા ઘોળીના પ્રકરણમાં લેવા.

કામબોધ રસ—કાળા ધંતુરાનાં બીજ ૪ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ તથા અરીણુ ૧ ભાગ, એ લેગાં વાટી ધંતુરાના રસની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી તેની વાલ જેવડી ગોળી મધમાં આપવી ઊતાર લીંબુ, અથવા આદાનો રસ.

સન્નિપાતભૈરવ રસ—વજનાગ ૧ ભાગ, તામ્ર ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, સોમલ ૧ ભાગ, પારાની કબજલી* કરી નગોડ અને તુલસીના રસની ભાવના આપવી. આ માત્રા તલની ખરાબર આદાના રસમાં આપવી એટલે સન્નિપાત વગેરે દુર થાયછે.

રામખાણુ રસ—ગંધક, પત્રીહરતાળ, સોમલ, મનસીલ, વંશલોચન, કાથો, હીંગળો, પીપર એ ઓસડો સરખા ભાગે લેઈ તેનો નાગરવેલના પાનના રસમાં પાંચ પહોર ખલ કરવો તેની ગોળી અડદ જેવડી આંધવી તે ઘડુંનો લોટ તથા ઘીમાં આપવી સાત દિવસ સુધી ખાટું, ખારું, તેલાળું, ખાતુ નહીં-તાડું પાણી પીવું નહીં, તેથી પીત્ત, કફ, ભગંદર, હરસ, ગંડમાળ, ઘાસ, છાતીનું ક્ષત, ગુંબડું, એ રોગ દુર થાયછે.

વાત વીકવંશન રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, શીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ, વંગ ભસ્મ ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ૧ ભાગ, અબ્જકનીશ્વંદ્ર ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, ટંકણુ ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, વજનાગ ૪૧ ભાગ, એ ઓસડો એકઠાં કરી તેને સુંઠ, મરી, પીપર, એના ઊકાળાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી, ત્રીફલાની ત્રણ ભાવના, તથા ચીત્રક, ભાંગરો, આદુ, નગોડ આકડાનું મુળ, અડકલગરો, ભોંયઆમળાં, લીંબુ, એ દરએકની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી, તે માત્રા એ ચણાડી ભાર રોગ પ્રમાણે અનુપાનની સાથે આપવી, એ, ટલે વાયુ, શુળ, કફરોગ, સંગ્રહણી, સન્નિપાત, અપસ્માર, સીતપીત્ત, પ્લીહોદર સુતીકાના વાયુરોગ, એ સર્વ દુર થાયછે.

ત્રિપુર ભૈરવ—ખાફળી ૪ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ટંકણુ ૪ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ એ સર્વનું એકઠું ઝીણું ચુર્ણ કરી મુકવું તે વાયુઉપર આપવું.

વાતારી રસ—અરીણુ તથા ઝિંચું જેહેર કોચણું તથા મરી એ ઓ

* કબજલી એટલે જે ઓસડો કાળીનીપેટે ખારીક કરવાતો.

૧૩૬

રધાયન.

સડો, નવાં નયા સરખે ભાગે લેઈ ઝીણાં કરવાં, ગાળીયો ઝીણી બાંધી તે એકલી કીંવાપાણીના સાથે આપવી, તે ઉપર પાનતું બીડું આવું એટલે બાંગાપણું, લગ-
ળ પણું, અધસી વાયુ, આમવાયુ શૂળ, કફ મીશ્રીત વાયુ, સોજે, કંપ વાયુ, પ્રતાન-
ક વાયુ, વીશુચીકા, અરૂચી, અપરમાર, તથા અદુણી, એસર્વ રોગોઉપર આપવો.

નરસીંહવડવાનળ રસ—પીપરી મુળ, સુઠ, મરી, પીપર, ચીત્રક, લસણ, સાજીખાર, જવખાર, પાપડખાર, ત્રિફલા, અજમો, અરુરસો, અજમોદ, કોસ્ટ, ઊનાળી, પાહાડ મુળ, મીઠું સુરણ, ખાડું સુરણ, કાંઠવેલ, કરિઆતું, રેવાચીની, જીરું, શાહાજીરું, લેંડી પીપર, એ સર્વ સરખા ભાગે અને દાંતી મુળ, સર્વની ખરાબર તથા પાંચ લવણ, તેડ, ઈંદ્રિજવ, એ સર્વ સરખા ભાગે નાખીને તેપાળો સર્વની ખરાબર અને ગોળ સર્વથી બમણો નાંખી ગાળીયો બેરનાઠળીયા જેવડી બાંધવી. દરરોજ એક એક ગોળી ગરમ પાણીની સાથે આપવી, એટલે આઠ પ્રકારના ઊદરરોગ પાંચ પ્રકારના ગુદમ, પાંડુ રોગ, સોજે, કમળો, ત્રણસેં શૂળ, એશી વાયુના રોગ અઠાર કોડ, વીસ પ્રમેહ, અસ્મરી ઊદાવર્ત, મુત્રકંઠ, હરસ, અંતરગળ, અજીર્ણ, તાવ, કીરમ વીકાર, વીશમજ્વર, એટલા રોગ દુર થાયછે.

વાતરાક્ષસ રસ—પારામાં મારેલું સોતુ ૧ ભાગ, રસસીંદુર ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, કાંત ૧ ભાગ, અજક ૧ ભાગ, સાડું શુદ્ધ કરી મારેલું તાંબુ ૧ ભાગ, એ એકઠાં કરી સોટોડી ગળો, ચીત્રક, નગોડ, અરુરસો, એના રસમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ ખલ કરી શરાવમાં નાખી ૭ કીંવા ૮ અડાયાં છાણાંનો હલકો પુટ આપવો થંડુ થયા પછી ચુણું કરી મુકવું, એ ઓસડ ચણોડી ભાર ઘટતા અનુપાનથી આપવું તેથી વાયુ રોગ, ઊરુસ્તંભ, વાતરક્ત, ગાત્રબંગ, ધનુર વાયુ, પક્ષધાત, કફવાયુ, સંધીગત વાયુ-મુતુ તથા બેહોરાપણું, શૂળ, ઊનમાદ, એ રોગ દુર થાયછે.

લઘુવાત વીધ્વંસ—પારો, ગંધક પારાથી ચોથા ભાગ, વછનાગ ભાગ ૧૬ ભાગ એનો ખલ કરો, ચીત્રક મુળના ઊંઝળાની ભાવના આપવી, એ માત્રા ૧ વાલ આપવી આક્ષાઘાત, આમવાયુ, દાંતબેશી ગયેલા, સર્વ શરીર તાઢું પડેલુ ઇત્યાદિ રોગો મટેછે.

કલ્પતરુ રસ—રૌચ્ય લસ્મ ૧, પારો ૧, માક્ષીક ૧, ટંકણખાર ૧, હીંગળો ૧, મનશીળ ૧, ગંધક શુદ્ધ ૨, તામ્ર ૨, લોહ ૨, એ સર્વ ઓસડો એકઠાં કરી તેનો લીંચુ ના રસમાં ખલ કરવો અને સુર્યપુટ આપવા, અને ત્રણ માસા કબાબચીનીના ચુણું માંએક ચણોડી ભાર માત્રા આપવી, અનુપાન ઊંદુ પાણી, એથી ઘણી પ્રકારના કોડ, ઊંદુખર કોડ, જાયછે. તથા ક્ષયજ્વર, ધાતુગત જ્વર, એ ઉપર મધ પીપરના સાથે આપવી, અને શૂળ, આમવાયુ, સુતીકાવાયુ, ઊનમાદ, પાંડુરોગ, એ ઉપર હરડે અને ગોળ, એમા આપવી એવીના બીજા રોગો ઉપર આદાના રસમાં આપવી.

રધાયન.

૧૩૭

લક્ષ્મીલાસ રસ—પારો ૧ લોહ ૧ અબ્જ ૧ ગંધક ૧ મનશીલ ન સોનુ ન એ એકઠાં ખલ કરી ત્રીફલા, ક્ષીરવીદારી, એના રસ વડે ખલ કરવો તેમજ જેઠીમધ, સાવરીની છાલ, એના ઊકાળાની લાવના આપી લોંઘા કરવો, તે એરડાના પાનમાં વેટી ત્રણ દીવસ ચોખાના ઢગલામાં દાઢી મુકવો ચોથે દિવસે કાઢી લેવો તેની માત્રા ચાર ચણોડી ભાર, મધ તથા ત્રીફલાં કીંવા મધ અને પીપરમાં આપવી એટલે ક્ષય, કાસ, પાંડુ, હેડકી, ત્રણ, રાજ્યક્ષમા, હલ્દીમક, અપસ્માર, ઇત્યાદી રોગ દૂર થાયછે.

મહાલક્ષ્મી વીલાસ—સોનુ ૧ રૂપુ ૧ અબ્જ ૧ તામ્ર ૧ મંડુર ૧ વંગ ૧ કાંત ૧ લોહ ૧ નાગ ૧ મૈત્રીક ૧ એ સરવે જેટલું રસભસ્મ કીંવા રસસીંદુર સદરહુ ઓસડોની એક ઠેકાણે કાજળી કરી મધ નાંખી ખલ કરવો, પછી તેના ગાળો કરી ત્રણ દીવસ આકરા તડકામાં મુકવો અને શરાવમાં મુકી પુટ આપવું, પછી ચીત્રકના ઊકાળા વડે આઠ પહોર ખલ કરવો એટલે રસ તૈયાર થયો, તેથી ત્રીદાપથી ઊત્પન્ન થયેલો ક્ષય, પાંડુરોગ, કમળો, સર્વ પ્રકારના વાયુ, શોફ, પ્રમેહ, ઘાતુક્ષીણપણુ, શુળ, કોહ, અભિમંદ, તાવ, સ્વાસ, કાસ એટલા રોગો દૂર થઈ તરૂણપણુ પ્રાપ્ત થાયછે.

પ્રમેહ દરપહારી રસ—રસસીંદુર ૧ રૌપ્ય ભસ્મ ૧ વંગ ભસ્મ ૧ કાંતભસ્મ ૧ અબ્જ ૧ એ સર્વ ઓસડો ખલમાં નાંખી નાગરમોથ તથા ત્રીફલાના ઊકાળામાં ખલ કરવો, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર એ માત્રા એ વાલ સાકર અને મધમાં આપવી.

પૂર્ણચંદ્રોદય રસ—પુતળીયાના સોનાનો છાલ તોલા ૪ પારો તોલા ૩૨ ગંધક તોલા ૬૪ એની કાજલી કરી રાતા કપાસના ફુલના રસમાં ખલ કરવો, પછી કુંવારના રસમાં ખલવું, પછી કપડમટી કરેલી સીસી લેઈ તેમાં તે કાજળી શીશીમાં અરધી સીસી મુધી ભરવી, પછી વાલુકા યંત્રના વીશે મુકી ત્રણ દિવસ અગ્નિ આપવો, પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી સીસીના ગળાએ જે રાતા-વર્ણો રસ લાગેછે તે કાઢી લેવો પછી પૂર્ણ ચંદ્રોદય તોલા ૪ ભીમસેની કપુર તોલા ૧ જયફળ, મુંક, મરી, પીપર, લવંગ, કસ્તુરી એ ત્રણ ત્રણ માસા નાંખી નાગરવેલના પાનના રસમાં અડઢ જેવડી ગાળીથો બંધવી, તે ખાવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું પાનનું ઘીડું તૈયાર કરી તેમાં નીત્ય એક ગોળી ખાતા જવી, એટલે ચાહે તેવી મહાન્મસ્ત સ્ત્રી હોય તો તેને સમયેવીના પણ શીથીલ કરી શકેછે, ગોળી ખાતા પછી ઉપર કહેલું દુધ પીવું માંસ ભક્ષણ કરવું, માંડા ખાવા, નજીં અનાજ તથા મીષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરવું.

શંખદ્રવ રસ—શીંધાલોણ ૫, સંચળ ૫, વડાગરૂ ૫, લવણ ૫, સાવરી-

૧૩૮

રપાયન.

મીઠું ૫, મીઠું ૧૮, મોરથુત - ૧ પાશેર, ફટકડી તોલા ૯ તથા નવસાગર ૪૫, હીરા-
કમ્પી ૨૫, ટંકણ ૨૫, તોલા, સાજીખાર ૧૯, સોરો - ૧ પાવશેર એ સર્વ એકઠું
કરી બિંધ નળીકા ચંત્ર વડે અરક કાઢવો, તે શંખદ્રવ, ગુદમ, ઊંદર, શુળ, આ-
શમરી, મુત્રકૃષ્ણ, અગ્નિમંદ, ગ્રહણી ઇત્યાદી ઉપર આપવો, એમાં માગિસ નાશક
ગુણોછે. આગ પાણી અને આ એકજ છે.

ત્રીતીય શંખદ્રાવ—સોરો ૧ પારો ૨ ફટકડી નઉટાક, અને મીઠું ૪૫ શેર
ત્રણે એસડો હાંડલામાં નાખી તેનું મો ઢાંકી અરક કાઢવો, અથવા ૧ સીસીમાં ભરી
તેને બીજી સીસી બેડવી, અને આઠાવડે બેગી સીસીના મો સાંધવા, અગ્નિ ૧ પહોર
આપવો, તડતડ બોલવા લાગે, એટલે ચુલા ઉપરથી ઊતારવું તેના ગુણ પેહેલા
કથા પ્રમાણે જાણવા એ એસડ હેતુ પડે તો મુઠના મુર્ણમાં કીંવા પાણીમાં આપવું.

પ્રતાપ લંકેશ્વર રસ—પારો ૧ ભાગ, અબ્જ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ચી-
ત્રક ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૪ ભાગ, અડાયા છાણુનું ભસ્મ ૮
ભાગ, વછનાગ એકઠા કરી, ભાંગરાના રસમાં ખલ કરી એક વાલ પ્રમાણે ગોળીયો
કરવી, અને આદાના રસમાં અથવા બીજી અનુપાન યોજી આપવી, એટલે જડયુ
બેરી જાયછે તે, તથા પ્રસૂતીવાયુ તથા વાયુરોગ, શ્લેષ્મરોગ, આર્ધરોગ શન્નિપાત,
વાત એ સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

શુતશેખર રસ—પારો ૧ સોનુ ૧ ટંકણ ૧ વછનાગ ૧ મુઠ ૧ મરી ૧ પીપર ૧
ધતુરાના બી ૧ ગંધક ૧ તામ્ર ભસ્મ ૧ તજ ૧ તમાલપત્ર ૧ એલચીદાણા ૧ નાગ
કેશર ૧ શંખ ભસ્મ ૧ વેલકાયરી ૧ કચોરો ૧ એ એસડો સરખા ભાગે ઝીણા કરી
ભાંગરાના રસમાં એકવીસ દીવસ ખલ કરવો, પછી તેની ગોળીયો ચણાડી પ્રમાણે
બાંધવી, અનુપાન ધી તથા મધ કીંવા દુધ પતાસા, યોજવા, તેથી અમ્લપીત્ત,
બિલટી, શુળ, ગુદમ, કાંસ, ગ્રહણી, અતીસાર, હેઠકી, ક્ષય, પીત્તરોગ દૂર થાયછે.

અગ્નિમુત રસ—કોડી ભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ ભાગ, પારો તથા ગંધ-
કની કાજળી ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, એ એસડો લીંબુના રસમાં ખલ કરી ગોળીયો
વાલ જેવડી બાંધવી, તેથી અગ્નિમંદ, ગ્રહણી, શુળ, અજરણ, તથા પ્રમેહ, એઉપર
છાસમાં આપવી, ક્ષયને સાકર તથા ધીમાં આપવી; મધ પીપરના સાથ આપી
હોય તો સંગ્રહણી વીકાર દૂર થાયછે.

ત્રીપુર ભૈરવ—ગંધક તોલા ૩૦ પારો તોલા ૧૦ હાંગિળો ૧૦ નવસા-
ગર ૧૦ રસકપુર ૧૦ તોલા ફટકડી ૬ એ સર્વ એસડોની કાજળી કરી પૂર્ણ ચંદ્રોદ-
યની પેઠે ભટ્ટી લગાડી રસાયણ તૈયાર કરવું તેને અગ્નિ ૧૬ પહોર પક્ષપાત, વગેરે
વાયુ, ઉપદંશ, ઉપર અનુપાનની યોજના કરી આપવું.

રધાયન.

૧૩૯

સમીરપન્નગ—પારો ૧૦ ભાગ, ગંધક ૧૦ ભાગ, સોમલ ૧૦ ભાગ, હરતાળ ૧૦ ભાગ, એ એસડોની કળ્લદી કરી વાળુકા યંત્રમાં અગ્નિ આપવો, આ રસ રવાસ, કાસ, વગેરે ઊપર ઘણા ઊપયોગી છે.

પીયુષાદિવટી—વછનાગ ૧ ભાગ, કેશર ૧ ભાગ, જયફલ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, જવંત્રી ૧ ભાગ, લવીંગ ૧ ભાગ, અકલકારો ૧ ભાગ, તેલીયો ટંકણુખાર ૧ ભાગ, કસ્તુરી ૧ માસો એ સર્વ આદાના રસમાં ખલ કરી વરાણાજેવડી ગોળીયો બાંધવી. સરદી, ઊદ્રસ, અછરણુ, વગેરે ઊપર નાગરવેલના બીડામાં આપવી જેને તાઢા પાણીએ નાહાઈ સહન નથાતું હોય તેને આ ગોળી ઘણી ઊપયોગી થશે.

આરવનીકુમાર માત્રા—વછનાગ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, ત્રીફલા ૩ ભાગ, પીપરીમુલ ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, અફેણુ ૧ ભાગ, નેપાળાના બી ૧ ભાગ, હરતાળ ૧ ભાગ, ટંકણુખાર ૧ ભાગ, લવીંગ ૧ ભાગ એ એસડોનું ચુર્ણ કરી તેમાં પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૧ ભાગ એની કાળળી મેળવી ખલ કરવો, પછી ગાયના આરધા શેર દુધમાં ઘોટવું સુકુથાયે એટલે તેમાં આરધા શેર ગોમુત્ર નાંખી ફરી ખલ કરવો, એપ્રમાણે ભાંગરાના રસની ભાવના આપી તેની ચણ્યાજેવડી ગોળીયો કરવી, એ રસાયણુ અનુપાન થોણું સર્વ રોગોપર આપવું.

ગંધક રસાયણુ—શુદ્ધ ગંધક લેઈ તેને ગાયના દુધની ૧ ભાવના તથા ચ્યાતુર જાતનો ઊકળો ૧ ભાગ તથા ભાંગરાનો રસ ૧ ભાગ એની ભાવનાવો જુદી જુદી એક એક આપવી, શેવટે આદાના રસની એક ભાવના આપી એક માસાજેવડી ગોળીયો કરી સુકવવી, તેમાંથી એક ગોળી સાકરની સાથે આપવી એટલે મંદઅગ્નિ થઈ, ખસ, વીશદોષ, પાંડુરોગ, અંતરગળ, (વધ્રાવળ) જીરણુજવર, સર્વપ્રમેહ, આમ-વાયુ, ધાતુક્ષય, શુળ, કોષ્ટગત રોગ, અઠારકોઠ, ક્ષય એ રોગ દૂર થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાયછે. તથા ખલની પ્રાપ્તિ થાયછે.

વડવાનળ રસ—ચોખો હરતાળ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, શીશાનુ ભસ્મ ૨ ભાગ, ચોખો ગંધક ૨ ભાગ, મરી ૧૬ ભાગ, એનું ચુર્ણ કરી તે નીત્ય એક ચણાડી ભાર ધીમાં આપવી એટલે વીશુચી સર્વ પ્રકારના શુળ, પ્લહીહ, ઊદર, ગુદમ, સંગ્રહણી, રવાસ, ઊદ્રસ, કફ, વાયુ, અગ્નિમંદ ઇત્યાદી સર્વ રોગ દૂર થાયછે.

શ્વાસકુઠાર—પારો, વછનાગ, મરી, ટંકણુ, મનસીળ, ગંધક એ એસડો સરખા ભાગે અને મરી આઠ ભાગ, સરવ એકકુ કરી. ૬ ભાગ સુંઠ, મરી, પીપર એનું ચુર્ણ નાંખી એક પહોર ખલ કરવો, પછી શરાવમાં નાંખી નાહાતુંશું પુઠ

૧૪૦

રધાયન.

આપવું તે ઓસડ ચણોઠી ભાર નાગવેલના પાનનીસાથે આપવું એટલે રવાસ, કાસ, અગ્નિમંદ, કફરોગ, સન્નિપાત, અપસમાર વગેરે દુર થાયછે.

ઊદયભાસ્કર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, મનસીલ ભસ્મ ૨ ભાગ, હરતાળ ભસ્મ ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ચોખો વછનાગ ૨ ભાગ, એ ઓસડો ખલમાં નાંખી, નગોડ, આદુ, ભાંગરો, તથા જંગલી તળસી, એ દરએકના રસમાં સાત સાત દિવસ ખલ કરી ગોળીયો અડદ જેવી ખાંધવી તે અનુપાન થોજી સર્વ રોગોગ્રિયર આપવી.

ગરભપાલ રસ—સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, તમાલપત્ર ૧ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ, શહાજીરૂ ૧ ભાગ, ચવક ૧ ભાગ, દરાખ ૧ ભાગ, દેવદાર ૧ ભાગ, શીસા ભસ્મ ૧ ભાગ, વંગભસ્મ ૧ ભાગ, હીંગળો ચોખો ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ના ભાગ, એ સર્વ ઓસડો એકઠાં કરી વીજ્યુકાંતના રસમાં સાત દિવસ ઘોટવા પછી માત્રા ચણોઠી ભાર દરાખના ઊકાળાનું અનુપાન થોજી ભારેવાઈ સ્ત્રીને પેહુલા મહિનાથી તે નવ મહિનાશુધી આપવી એટલે ગરભવતીના સર્વ રોગ દૂર થશે.

ખાલસુર્યોદય રસ—પારો ૧ ભાગ, હીંગળો ૨ ભાગ, ગંધક ૩ ભાગ, કલ-આપરી ૮ ભાગ, નાગભસ્મ ૨૦ ભાગ, અબ્રકભસ્મ ૪ ભાગ, એ ઓસડો ખલમાં નાંખી કુંવારના સો પુઠો આપવો અને આદાના રસનીપણુ તેટલીજ ભાવનાએ આપવી અડદ જેવી ગોળીયો કરવી, તે દુધ ધી મધ એમાં આપવી. એટલે સન્નિપાતજ્વર, જ્વરજ્વર, પાંડુ, ઊલટી, અગ્યાર પ્રકારના ક્ષય, ભગંદર, હરસ, વાઈ, ઊનમાદ, કમળો ઇત્યાદી સર્વ રોગ દુર થાયછે.

લોકનાથ રસ—કોઠીભસ્મ ૧ ભાગ, મંડુર ૧ ભાગ, ગજવેલ ના ભાગ, પારો ના ભાગ, ગંધક ના ભાગ, એ ઓસડોની ત્રણ દિવસ કાજળી કરી સાંધોઠીના રસમાં ખલ કરવો. પછી કાંડવેલીના રસની ભાવનાએ આપવી પછી આરકુસો, સાતવણી, ચીત્રકમુળ એની ભાવના આપી લોહો કરી તડકામાં સુકવવો સાંજે શરાવમાં સુકી કુકુટ પુઠ આપવું થંડુ તથા પછી ફરી ખલ કરી તે જેટલુંજ મરીનું ચુર્ણ તેમાં નાખી પછી નાગરવેલના પાન, આદુ, ભાંગરો, નગોડ, સરંગવાનુ મુળ, ત્રીફલા એની એક એક ભાવના આપી છાયામાં સુકવવું એ ઓસડ એક માસો લેઈ મધમાં આપવો એટલે ક્ષયવાયુ, પીતથી ઊત્પન્ન થએલી વ્યાધી, રવાસ, કાસ, ગ્રહણી, પાંડુ, હાલીમક એ રોગ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, વીર્ય વૃદ્ધિ થાયછે.

ક્ષયકુઠાર—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, નાગભસ્મ ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ,

રપાયન.

૧૪૧

કાંતભસ્મ ૧ ભાગ, ગજવેલભસ્મ ૧ ભાગ, અભ્રક ૧ ભાગ, મંડુર ૧ ભાગ, વંગભસ્મ ૧ ભાગ, હાંગળો ૧ ભાગ, હરતાળભસ્મ ૧ ભાગ, કોડીભસ્મ ૧ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, પીપરતું ચુર્ણ ૨ ભાગ, એ એસડોનો કઠાસાવરીના ઊકાળામાં ખલ કરી પછી લીંબુના રસમાં સાત દિવસ ખલ કરવો. નાગરભોથ તથા દેવદાર એના ઊકાળામાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવો પછી અડદ જેવડી ગોળી સાકર તથા મધ ધી એમાં આપવી, એટલે રાજ્યદમા, ક્ષય, પાંડુ, કમળો, મધુમેહ, ઇક્ષુમેહ, વાયુમેહ, ઊદર, કાસ, સ્વાસ, રક્તપ્રદર, ગુદમશુળ, ઇત્યાદી રોગ દુર થાયછે.

ચતુરમુખ રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, અભ્રક ૧ ભાગ, સોનુ ન તોલા, સર્વ એસડો ખલમાં નાંખી કુંવારના રસમાં ખલ કરવો. પછી તેની ગોળી બાંધી એરંડાના પાનમાં વેટી ત્રણ દિવસ અનાજના ઢગલામાં દાટી મુકવો, પછી કાઢી સર્વ રોગોગિપર તેનો ઊપયોગ કરવો. અનુપાન ત્રીફલા મધ, કીંવા બીજું ઊત્તમ પ્રકારનું ચોખ્ખું. અગ્યાર પ્રકારના ક્ષય, પાંચ પ્રકારના કાસ, કોહ, પાંડરોગ, પ્રમેહ, શુળ, સ્વાસ, મેદારોગ, મંદાગ્ની, હેડકી, અસ્તપીત્ત, ત્રણ એટલાં રોગ સારા થઈ શરીરની પુસ્તી તથા પુત્રની પ્રાપ્તિ થાયછે.

પ્રમેહ ગજકેસરી રસ—કાંતભસ્મ ૧ ભાગ, નાગભસ્મ ૧ ભાગ, વંગભસ્મ ૧ ભાગ, અભ્રક ભસ્મ ૪ ભાગ, શીલાજીત ૫ ભાગ, તરવડાના ફુલોનું કેશર ૬ ભાગ, એ સર્વ એખડા કરી લીંબુના રસમાં ઘોટવા અને તે માત્રા અડદ બરાબર સાકર ધી તથા મધ એનીસાથે આપવી એટલે પ્રમેહ, અંગ બળતરા, મુત્રકૃછ, અશ્મરી, સાંદ્રમેહ, લાલામેહ, પીતમેહ, ઇત્યાદી મુત્ર વીકાર બંધ થાયછે.

પ્રળય કાળામ્લી રસ—હાંગળામા એલો પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, અભ્રક ૨૦ ભાગ, ગોદંતી હરતાળ ૨૦ ભાગ, મનશીળ ૩ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, કળખાપરી ૬ ભાગ, નેપાળો ૧ ભાગ, વજનાગ ૨ ભાગ, હાંગળો ૨ ભાગ, લોહ ૧ ભાગ, તામ્ર ૧ ભાગ, એ સર્વ એસડો આકડાના દુધમાં ખલની અંદર ઘોટવા પછી નગોડ, ચીત્રક, કોસ્ટ, લીંબુ, કારેલી, એના ઊકાળામાં ભુદી ભુદી એક એક ભાવના આપવી, પછી તે એસડોનો લોહા કરી તાંબાનાં ડામાં નાંખી કપડમરી કરી વાળુકા ચંત્રમાં મુકવું, અને એ પહેાર આંચ આપવી થંડુ થયા પછી ઝીણું કરી તેમાં ગંધક, હરતાલ, વચનાગ તથા હાંગળો એ એક એક ભાગ નાંખી પંચકોલના ઊકાળા વડે એ પહેાર ઘોટવું પછી દશમુળોના ઊકાળામાં ત્રણ દિવસ ઘોટવું તેની ગોળી વાલ બરાબર કરવી. તે વીશમજ્જર ઊપર ખારેકના બીમાં, તથા સામાન્યે જ્વર ઊપર આદાના રસમાં તથા બીજા જ્વરઉપર અનુપાનની ચોખ્ખા કરી આપવી, બળતરા ઘણી થાય તો, દુધલાત ખાવો. દહીલાત તથા દાશલાત ખાવો, પાનનું બીડું ખાવું, ચંદન ચોપડવું, કુવા તથા તળાવમાં નહાવું.

૧૪૨

રધાયન.

મહન કામેશ્વર રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, અશીષુ ૧ ભાગ, એ ખલમા નાંખી નાગરવેલના રસમાં એક પહોર ખલ કરવો અને વાલ જેવડી ગોળીયો કરવી, તેમાંથી એક ગોળી સાંજે સાકરની સાથે ખાવી તેઉપર જમવું નહીં લેશનું દુધ માત્ર પીવું ઊતાર લીંબુનું શરબત પીવું.

ધીછાભેદી રસ—પારો ૧ ભાગ, ટંકણુ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, નેપાળો શુદ્ધ કરેલા ૧ ભાગ, એ સર્વનો લીંબુના રસમાં ખલ કરી માત્રા કરી મુકવી તેમાંથી વાલ જેટલી આપવી, અને તે ઉપર જેટલા કોગલા લેશે તેટલા બુલાખ થશે; આ રેચક તાવ વગેરે ઉપર મણુ સાડું છે.

શંખવટી—આમળીના ફાતરાની રાખ તોલા ૪ પંચલવણુ* સર્વ મળી તોલા ૪ એ ખરલમાં નાંખી લીંબુના રસમાં પલાળવા પછી શંખના કકડા તોલા ૪ લેઈ તે એવા તપાવવા કે હાથથી તેનો ચુરો થાય, તે લીંબુના રસમાં વોલાવવા, પછી સર્વનો એકઠો ખલ કરી તેમાં હીંગ ૧, મરી ૧, સુંઠ ૧, પીપર ૧, વછનાગ માસા ૩, પારો માસા ૩, ગંધક માસા ૩ નાંખી ઝીણા ખલ કરવો, ને તેહની ઘોરના ઠળીયા જેવડી ગોળીયો કરવી, તે ગોળી લીધાથી અગ્નિમંદ થકે ઉત્પન્ન થયેલાં રોગો એક ક્ષણમાં દૂર થાય છે. તેમજ શુળ, ક્ષય, ઇત્યાદી રોગો પણ નાશ પમાડીએ શંખવટી પોતાના ઉપકાર વડે હુમેશા લોકોનું કલ્યાણ કરે છે.

પ્રદર રીપુ રસ—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, નાગભસ્મ ૧, રસાંજન ૩ ભાગ, લોદર ૬ ભાગ, એ સર્વ અરકુસાના પાનના રસમાં ખલ કરી તેની એ વાલ પ્રમાણે ગોળી મધમાં આપવી, એટલે ઘણા દીવસનું કષ્ટસાધ્ય પ્રદર હોય તો પણ આરામ થાય છે.

બોલબંધરસ—ગળોનું સત્વ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, હીરા-બોળડાભાગ, એકડા સાવરીના ઊકાળામાં થોડી તેની ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીયો બાંધવી તે મધમાં આપવી એટલે પ્રમેહ, પ્રદર, મુત્રકૃંચ, પાણુવી, ઇત્યાદિ રોગો મટે છે.

મટલ સીંદુર રસ—પારો ૯ ભાગ, રસકપુર ૯ ભાગ, સોમલ ૪ ભાગ, ગંધક ૫૫ ભાગ, એ સર્વ ઓસડો ખરલમાં એકઠા ઝીણા કરી કપડમટી કરેલી શીશીમાં ભરી વાલુકા યંત્રમાં ૧૬ પહોર અગ્નિ આપવો, પોતાની મેળે થકું થયા પછી રસ કાઢી લેવો, એ રસ ઘટારત પ્રમાણે અનુપાન વડે શેવન કરવો હોય તો સર્વ વાયુ તથા શનિપાત વગેરે મટાડે છે.

* પંચલવણુ, સાંધાલોણુ, સંચળ, વડાગડ, મીઠું બંગડીખાર.

રખાયન.

૧૪૩

સુતીકા ભરણુ રસ—સોતુ, રૂપુ, તાંબુ, પરવાળ, એના ભસ્મે, પારે, ગંધક, અબ્જક ભસ્મ, હરતાલ, મનશીલ, સુઠં, મરી, પીપર, હરડે એ સરખા ભાગે લેઈ આકડાના દુધમા ખલ કરવો, અને ચીતડ મુળના ઉકાળાની ભાવના ૧ તથા સાટોડીના રસની ૧ ભાવના આપી લુધર યંત્રમાં ગળપુઠં આપવું પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી કાઢી લેવું તેમાંથી અરધી ચણેડી ભાર ધરાવત અનુપાનની સાથે આપવું એટલે ચાહે તેવો સુવારોગ તથા ઘણું કરી ધતુરવાત તેમજ ત્રીદાપથી થયેલી વ્યાધીનો નાશ કરેછે, તે ઉપર પથ્થ ઇચ્છા પ્રમાણે ભોજન કરવું.

પ્રતાપ અગ્નિકુમાર રસ—પારે, તામ્ર, ગંધક, વછનાગ, મરી, સુઠં, ત્રણ ખાર, પંચલવણ, એના આદાના રસમાં ખલ કરી કાંચની રીશીમાં ભરવું, અને વાલુકા યંત્રમાં ધીમા તાપે એક દિવસ પકવવું, પોતાની મેલે થંડુ થયા પછી તેમાં દસમા ભાગનો વછનાગ નાંખી ખલ કરવો, તેમાંથી એક ચણેડી પ્રમાણે માત્રા આદાના રસમાં શન્નિપાત ઉપર આપવી તેથી સર્વ વાયુ વીકાર દૂર થશે.

લક્ષ્મી નારાયણુ રસ—શુદ્ધ કરેલો ગંધક, રંકણ, વછનાગ, હીંગળો, હરડો, અતીવીખની કળી, કાળોકુડો, અબ્જક, સીંધાલેણુ, એ એસડો સરખે ભાગે લેઈ ખલમાં ઝીણા કરવા, અને દાંતીના મુળનાં ઉકાળામાં તથા ત્રીફળાના ઉકાળામાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવો, તેમાંથી એ વાલ માત્રા આદાના રસમાં આપવી એટલે તાવ, શન્નિપાત, આચકી, વીશમજવર, અતીસાર, ગ્રહણી, આમ, રક્ત, પ્રમેહ, શુળ, તથા સુતીકા વાયુ, એ સર્વનો નાશ કરેછે, પથ્થ મીઠાન્ન ભક્ષણ કરવું તેલ લગાડી નહાવું. કપુર લગાડેલું પાણી પીવું. ફુલ, પીલાચંદનનો ઉપભોગ લેવો. નારીએળતુ પાણી પીવું. સ્ત્રીતુ સંગ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે કર્યો છતા પણ ગુણુ કરેછે.

કામેશ્વર રસ—જયફલ, અકલકરો, કાળાધતુરાના ણી, જઈતુ ફુલ, અરીણુ, વછનાગ, હીંગળો, એ એસડો, સરખા ભાગે લેઈ ઝીણા કરવા અને ખસખસતા ઉકાળામાં ખલ કરવો, તેની એક ચણેડી પ્રમાણે ગોળી કરી સાકરમાં આપવી, એટલે સો સ્ત્રીઓની સાથે રતી કરવાને શક્તી આવેછે.

કામદેવ રસ—રૂપ ૧ હીરો ૨ સોતુ ૩ તાંબુ ૪ પારો ૫ અબ્જક ૬ ગંધક ૭ લોહ ૮ એ એસડો એકથી એક ચઢીયાતો લઈ કુંવારના રસમાં ખલ કરી કાંચની સીસીમાં ભરી મીઠું ભરેલાં વાસણમાં મુકી તેનીચે ધીમે ધીમે અગ્નિ આપવો; એક દિવસ પકવ થયા પછી પોતાની મેળે થંડુ થયા એટલે લેઈ આકડાના દુધની ભાવના આપવી, પછી અસંગંધ, કાવળી, કુચલી, ઘોળી મુસળી, તાલીમખાતુ એના રસોની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ

૧૪૪

રેષાયેન.

આપવી, અને સતાવરીના ઊકાળાની એક લાવના આપવી, પછી કસ્તુરી, મરી, કપુર, કંકાળ, એલચી, લવીંગ, એ ઓસડો પેહુલાના ઓસડથી આઠમે ભાગ નાંખી સર્વ ઓસડો જેટલી સાકર નાંખી, ત્રણ માસા ઓસડ આઠ તોલા ગાયના દુધમાં પકવવું અને એ તોલા ગાયના દુધની સાથે આપવું અને મધુર આહાર સેવન કરવો એટલે સુંદરપણું, ખલ, તેજ, એ વધેછે અને અનેક તરૂણ સ્ત્રીયોનીપાસે ગમન કરવું છતાપણુ નુકશાન થવાનું નથી.

અર્ધનારીનદેશવર—પારો, ગંધક, વછનાગ, શુદ્ધ ટંકણ, એ સર્વ એકઠાં ઝીણા કરી સરપના મેઝા નાંખી તેઝિપર કપડમઠી કરી મારીના વાસણમાં તેસાથ સુકવો હેઠેઝિપર મીઠું નાંખી વાસણતુ મેં બદ કરી ચાર પહોર સુધી આકરો તાપ આપવો પોતાની મેળે થંડુ થયા પછી ખલ કરવો તેમાથી એક ચણાઠી ભાર ઓસડનો નાસ લેવોજે નાચુરીમા નાસ લીધો હોય તે તરફના અરધા આંગનો જવર જસે એ કવતુક સાડ વધેકે રઊં.

બ્યાધીહરણુ—પારો ૯ ભાગ, રસકપુર ૯ ભાગ, ગંધક ૪૫ ભાગ, એ ત્રણેને એકઠાં ઝીણા કરી સીસીમાં ભરી વાળુકા યંત્રના વીશે ૧૬ પહોર અગ્નિ આપવો, પછી કાઠી લેવું એ રસ ઊપદંશ ઇત્યાદી રોગોઝિપર ધણેજ ઊપયોગી છે.

દરદશીદુર—શુદ્ધ પારો ૯ ભાગ, રસકપુર ૯ ભાગ, દરદ ૪૫ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૫૫ ભાગ, એ સરવ એકઠાં ઘોટી કાંચના સીસીમાં ભરી તે વાળુકા યંત્રમાં સુકી ચઢતા અગ્નિથી ૧૬ પહોર પકવ કરવું પછી પોતાની મેળે થંડુ થાય એટલે કાઠી તેમાથી વાયુરોગોઝિપર છાશતુ અનુપાન ચોજ માત્રા આપવી, એટલે જવર, સન્નિપાત, વગેરે રોગ શાંતી થાયછે.

તાલકેશવર રસ—હરતાળ ૪ ભાગ, માક્ષીક ૪ ભાગ, મનસીલ ૪ ભાગ, પારો ૪ ભાગ, ટંકણ ૪ ભાગ, ગંધક ૮ ભાગ, તામ્ર ૮ ભાગ, એ સરવ એક ઠેકાણે ઘોટી ૬ દિવસ સુધી લીંબુના રસની લાવના આપવી પછી ભુધરયંત્રમાં ૬ પુઠાં આપવા પછી ૧૬ તોલા લોહુલસ્મ નાંખી તે સરવનો તીશમે ભાગ, વછનાગ નાંખી ફરી લીંબુના રસમાં ખલ કરવો એ માત્રા એ અડદ જેટલી ભેસના ધીમાં આપવી. કીંવા બાબચીનું ચુર્ણ તોલુ ૧ તથા ધી તથા મધ એકઠા કરી તેમાં ઓસડ આપવું તેથી સરવ પ્રકારના કોડ દુર થાયછે.

ગલતકુષ્ઠારી રસ—પારો, ગંધક, તામ્રલસ્મ, લોહુલસ્મ, ગુગળ, ચીત્રક, શીળાજીત, જેહર કોચલા, ત્રીફલા એ સરખા ભાગે, અબ્જકલસ્મ, કરંજની બીયો, એ બે ઓસડો ચાર ચાર ભાગ એપ્રમાણે ઓસડો લેઇ, ઝીણા કરી ખલમાં નાંખી મધની લાવના ૧, તથા ધીની લાવના ૧ આપી ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી સુકવું

રપાયન.

૧૪૫

૧ તોડાપ્રમાણે નીત્ય લેતા જઈ, એજીપર પથ્થ-ચોખા, દુધ, મધુત્રય એપ્રમાણે પથ્થ કરવું છતા જેહેના કાન, નાક, આંગળોચો એ ગળતકોડથી સડી ગયા હોય તો એ કામદેવ જેવો સુંદર થસે તથા એ ઓસડ લીધા પછી સ્ત્રીસંગ કરવો નહી અને તે કોડની વ્યાધી ઘણી હોએ તો તેજીપર પથ્થ પાણી તથા ભાત એટલુંજ કરવું.

રત્નગરભપોટલી રસ—પારાતુ ભસ્મ, સોનાતુ ભસ્મ, રૂપાતુ ભસ્મ, નાગ-ભસ્મ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, માક્ષીકભસ્મ, પરવાળાભસ્મ, શંખભસ્મ એવા દશ ભસ્મો સરખાં ભાગે લેઈ ૭ દિવસ બુધી ચીત્રકના રસની ભાવના આપી તે ઓસડ પીલી કોડીથોમાં ભરવું પછી ટંકજીખાર તથા આકડાના દુધમાં ઘોટી તેવડે કોડી થોના મો બંદ કરવા અને નાહાની કુલડીમાં ભરી ગજપુઠ આપવું. પોતાની મેળે સીતળ થયા પછી તે કાઢી ખસ કરવો અને નગોડના રસની સાત ભાવનાઓ તથા આદાના રસની ૭ ભાવના અને ચીત્રકના રસની ૨૧ ભાવના આપવી, એટલે એ રસ સીદ્ધ થયો, એ રસ ક્ષયનો નાશ કરવા મરી તથા ધીમાં આપવો એટલે આઠ પ્રકારના મહારોગ, પાંડુ, તાવ, અતોસાર એનો નાશ કરેછે, તથા એ અનુભવી છે.

ગુટીકા.

ચંદ્રપ્રભા ગુટીકા—કચોરો ૧ વજ ૨ નાગરમોથા ૩ કરીયાતુ ૪ ગળો ૫ દેવદાર ૬ હળદર ૭ અતીવીખની કળી ૮ દારૂ હળદર ૯ પીપરીમુળ ૧૦ ચીત્રક ૧૧ ધાણા ૧૨ હરડે ૧૩ બેહુડા ૧૪ આમળ ૧૫ ચવક ૧૬ વાવડીંગ ૧૭ ગજપીપર ૧૮ સુંઠ ૧૯ મરી ૨૦ પીપર ૨૧ સોનામુખી ૨૨ સ્વર્ણમાક્ષીક ભસ્મ ૨૩ જવખાર ૨૪ સાજીખાર ૨૫ સીંધાલોણ ૨૬ સંચળ ૨૭ વડાગરૂ મીઠુ ૨૮ એ અઠવીસ ઓસડો ત્રણ માસા ભાર તથા નસોતર ૧ દંતીમુળ ૨ તમાલપતર ૩ તજ ૪ એલચો ૫ વંશલોચન ૬ એ છ ઓસડો સોળ સોળ માસા લેઈ સર્વતું ચુર્ણ કરજી; તથા લોહભસ્મ ૨ તોડા, સાકર ૪ તોડા, શીલાજીત ૮ તોડા, ગુગળ ૮ તોડા લેવો પછી એ સરવો ઓસડો એક ઠેકાણે વાટી તેમાં તે ચુર્ણ નાખી એક તોડાપ્રમાણે ગોળીયો બાંધવી, એ ગુટીકાને ચંદ્રપ્રભા ચેડી કેહેછે એ ચંદ્રપ્રભા સર્વ રોગ દુર કરવામાં વીજ્યાતછે. એથકે ૨૦ પ્રકારના પરમા, તથા મુત્રકંઠ, મુત્રધાત, પાણવી, ઝાડોબંદ, શુળ, પ્રમેહપીતકા, તથા અરબુદ, તથા જેથી વૃષણ મોઠા થાયછે. તે રોગ પાંડુરોગ, કમળો, હલીમક રોગ, અંતરગળ વાયુ, કેડતું શુળ, સ્વાસ, કાસ, તથા પગમે તોડ થાયછે તે વીચર્ચીકા રોગ, કોડ, હરસ, ચળ, કવલુ, ભગદર, દંતરોગ, નેત્રરોગ, સ્ત્રીયોને પ્રદરથી લોહી વગેરે પડેછે તે, પુરૂશનાં ધાતુગત વીકાર, અગ્નિમંદ, અગ્નિ, તથા વાયુ, પીત્ત, કફ એના પ્રકોષ એવા સર્વ રોગ દુર થાયછે, તથા આ ચંદ્રપ્રભા બલ આપણારી તથા રસાયણ યુક્ત છે એવું જાણવું.

૧૪૬

ગુટીકા.

કાંકાએન ગુટીકા—અજમો ૧ જીરું ૨ ધાણા ૩ મરી ૪ વિખજીકાંતા ૫ અજમોદ ૬ કલોલ ૭ એ ઓસડો એક એક તોલું તથા હીંગ સેકેલો ૬ તથા જવખાર ૧ સાજખાર ૨ સીંધાલોણ ૩ સંચળ ૪ વડાગરૂ મીઠુ ૫ ખોદાનું મીઠુ ૬ બંગડીખાર ૭ નીસોતર ૮ એ ઓસડો બે બે તોલાપ્રમાણે, દાંતીમુળ ૧ કચોરો ૨ પુસ્કરમુળ ૩ વાવડીંગ ૪ દાલીખજાલ ૫ હીમજ ૬ ચીત્રક ૭ અમ્લવેતસ ૮ સુંઠ ૯ એ નવ ઓસડો ચાર ચાર તોલાપ્રમાણે લેવા પછી એ સર્વ ઓસડો ચુર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં તેની ગોળીયો કરવી, અને કાંકાએન ગુટીકા કેહેછે. એ ગોળી ધી અથવા ગાયના દુધમાં અથવા ખાદામધમાં અથવા ઊંઠા પાણીમાં ગુદમરોગ મટવાવીશે આપવી. એ ગોળી મધમાં લીધીજતાં વાતગુદમ દૂર થાયછે, ગાયના દુધમાં લીધી હોયતો પીતગુદમ દૂર થાયછે, તથા ગોમુત્રમાં લીધી હોયતો કફગુદમ મટેછે, તથા દશમુળોના ઊકાળામાં લીધી હોયતો ત્રીદોશગુદમ નાશ પામેછે, ઊંટનણા દુધમાં લીધી હોયતો સ્ત્રિયોને રક્તગુદમ થાયછે તે દૂર થાયછે, તથા છાતીનો રોગ, સંઘ્રહણી, શુળ, કીરમ-વીકાર, તથા હરસ એ રોગ દૂર થાયછે.

ચોગરાજ ગુગુળ—સુંઠ ૧ પીપર ૨ ચવક ૩ પીપરીમુળ ૪ ચીત્રક ૫ શે-કેલો હીંગ ૬ અજમોદ ૭ શરશટ જીરું ૮ શહાનરૂં ૧૦ રેણુક બીજ ૧૧ ઈંદ્રજવ ૧૨ પાહાડ મુળ ૧૩ વાવડીંગ ૧૪ લેડી પીપર ૧૫ કકુ ૧૬ અતીવીખની કળી ૧૭ ભારંગ છાલ ૧૮ વેખંડ ૧૯ મોરવેલ ૨૦ એ વીસ ઓસડો ત્રણ ત્રણ માસા પ્રમાણે લેવા તથા એ ઓસડથી બમણી ત્રીકળા લેવી, પછી એ સર્વ ઓસડો કુટી ચુર્ણ કરી તેની બરાબર શુદ્ધ કરેલો ગુગુળ લેઈ જીણા વાટી ગોળના પાક જેવો પાતળો કરી તેમાં તે ચુર્ણ નાખઈ પછી વંગભસ્મ, રૈપ્યભસ્મ, નાગભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, મંડુર ભસ્મ, તથા રસશીંદુર એ સાત ભસ્મો ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે તે ગુગુળમાં નાખી સર્વનો એક લોંદો કરી તેની ગોળીયો ત્રણ ત્રણ માસા પ્રમાણે બાંધી ધીના રીઠા હાંડલામાં સુકવી. એને ચોગરાજ ગુગુળ કેહે છે. એગુગુળ લીધો હોય તો ત્રીદોશ દૂર કરેછે, તથા એ રસાયન છે. તથા એ ઉપર મૈથુન, ખાડો, પીતું, એનો નીશેધ નથી, પથ્ય કરવાવીના ગુણ આવે છે, તથા એથકે સર્વ વાયુના રોગ, કોડ, હરસ, સંઘ્રહણી તથા પરમો, વાતરક્ત, નાલીનો શુળ, ભગં દર, ક્રિદાવર્ત વાયુ, ક્ષયરોગ, ગુદમ, વાઈ, સીરોગ્રહ, અગ્નિમંદ, સ્વાસ, કાસ, અરૂચી, એરોગ દૂર થાયછે, તથા આ ચોગરાજ ગુગુળ પુરૂષના ધાતુનો વીકાર દૂર કરેછે તથા સ્ત્રીયોના રજસ્વલાપણાનો દોષ દૂર કરે છે તથા પુરૂષને ધાતુ વધારી પુત્ર આપ-ણારો થાય છે, તથા વાંઝણીયોને પુત્ર આપેછે, તથા રાશનાદી ઊકાળામાં લીધું હોય તો અનેક પ્રકારના વાયુ દૂર થાયછે કાકોલ્યાદિ તથા ઊકાળામાં લીધો હોય તો પીત્તરોગ દૂર થાયછે, તથા આરગવધાદી ઊકાળામાં લીધો હોય તો કફ દૂર થાય છે. દોઝ હળદરના ઊકાળામાં પરમા દૂર થાયછે. ગોમુત્રમાં લીધો હોય તો પોંડુરોગ

ગુટીકા.

૧૪૭

જાયછે. શરીરમાં મેઢ પુછી થઈ શરીર વધ્યું હોય તો મધમા આપવો. કુસ્થ રોગને લીંબડાના ઊકાળામાં આપવો, રક્તવાયુ ઉપર ગલોના ઊકાળામાં આપવો, શુળ તથા સેજ ઉપર પીપરના ઊકાળામાં આપવો; ઝિંદરના જેહર ઉપર પાડળીના ઊકાળામાં આપવો, આખોના રોગ ઉપર ત્રીફલાના ઊકાળામાં આપવો, સાઠોડી વગેરેના ઊકાળામાં સર્વ ઉદર રોગ ઉપર આપવો, એ પ્રમાણે અનુપાનો જાણવા.

ગોશ્વરાદી ગુગળ—ગોખરૂ ૧૯ તોલા લાવી થોડાક કુટી તેમાં પાણી છગણ નાંખી અરધું પાણી રેહે તાહાસુધી ઊકાળો કરવો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૮ તોલા લેઈ સારો વાટી તે ઊકાળામાં નાંખી ફરી ગાળના પાક જેવો જડો થાય તહાં સુધી પાક કરવો, તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહડા, આમળા, નાગરમોથા, એ સાત ઓસડો ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લેઈ ચુર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી એક લોંઠા કરી પછી તેની ગાળીયા બાંધવી અને આપવી. તેથી પરમા, મુત્રક્રછ, સ્ત્રીયોને પ્રદર વગેરેથી લોહી વહેછે તે, મુત્રઘાત, વાતરક્ત, વાયુનો રોગ, ઘાતુવીકાર, પાણુવી, એરોગ દૂર થાયછે.

કૈશોર ગુગળ—હરડે ૧ બેહડા ૨ આમળા ૩ ગળો ૪ એ ચાર ઓસડો ૬૪ તોલા લેઈ આખા ભાંગા ખાંડી લોડાની કઢઈમાં ૧૫૩૬ તોલા પાણી નાંખી તેમાં તે ઓસડો નાંખી અરધું પાણી રેહે તાહાસુધી ઊકાળો કરી ગાળી લેવો, પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૬૪ તોલા પ્રમાણે લઈ ઝીણા વાંટી તે ઊકાળામાં મેળવી ફરી લોંઠાની કઢઈમાં નાંખી લોંઠાની કડચીવડે વારંવાર હલાવવું ગાળના પાક જેવો જડો થાય તહાંસુધી પાક કરવો તેમાં ખીજા ઓસડો નાંખવાના તે એવા કે હરડે, બેહડે, આમળા એ ત્રણ બે બે તોલા, તથા ગળો ચાર તોલા, તથા સુંઠ, મરી, પીપર એ પ્રમાણે ઓસડો છ છ તોલા તથા વાવડીંગ બે તોલા, દાતીનું મુળ એક તોલા, નશોત્તર ૧ તોલુ એ સર્વ ઓસડોનું ચુર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી પછી તેની ત્રણ ત્રણ માસા પ્રમાણે ગાળીયા બાંધવી અને ધીના રીઠા હાંડલાંમાં તે મુકવી. એને કૈશોર ગુગળ કહેછે. એ ગુગળ નવ સેકા પાણીમાં અથવા દુધમાં અથવા મંજીરાદી ઊકાળામાં લેવો, તથા વધઢ એ ગાળીયા રોગીના શક્તિ વગેરેના વીચાર કરી તથા રોગની પરીક્ષા કરી પછી અનુપાન ચોજી આપવી, તેથી સર્વ કોઠ, તથા ત્રીદાપથી થયેલાં જેવાતરક્ત તે સર્વ પ્રણુ, ગુદમ, પ્રમેહ, પીડીકા, પરમા, ઉદરી અગ્નિમંદ, કાસ, સોજો, એ રોગ દૂર થાયછે, તથા એ કૈશોર ગુગળ કાંતી કરજારો છે, તથા વાસકાદી ઊકાળામાં લીધો હોય તો નેત્રોના રોગ દૂર થાયછે તથા વરૂણાદી ઊકાળામાં લીધો હોય તો ગુદમ વગેરે રોગ દૂર થાયછે. ખદીરાદી ઊકાળામાં લીધો હોય તો પ્રણુરોગ, કુસ્થ રોગ, એ રોગ દૂર થાયછે. તથા ખાટું તીખું અજીર્ણ તથા સ્ત્રીપાસે જાતું, તથા મેહનત કરવી, તડકો લેવો, તથા દાડ પીવી, તથા કોષ કરવો, એ સર્વનો ત્યાગ કરવાથી માણસ વગર રોગનો રહી સારા ગુણે આવેછે.

૧૪૮

ગુટીકા.

સંજીવની ગુટીકા—વાવડીંગ ૧ સુઠં ૨ પીપર ૩ હીમજ ૪ આમળા ૫ બેહુડોં ૬ વજ ૭ ગળો ૮ લીલામા ૯ વજનાગ સારો શુદ્ધ કરેલો ૧૦ એ દશ ઓસડો સરખે ભાગે લઘ ગોચુત્રમાં વાટી તેના ગોળી ચનોડી બરાબર કરી પછી આદાના રસમાં અજીરણુ તથા ગુદમરોગ ઉપર એક એક ગોળી આપવી મોડશીને બે ગોળી, શન્નિ-પાત ઉપર ચાર ગોળીયો આપવી. એ ગોળી માણસને જીવતું કરે છે તેથી એને સંજીવની ગુટીકા કહે છે.

મરીચાદી ગુટીકા—મરી ૧ તોલુ, પીપર ૧, જવખાર ના, દાડમની છાલ ૨ તોલા. એ ચાર ઓસડોનુ ચુર્ણુ કરી ૮ તોલા ગોળમાં તે ચુર્ણુ નાંખી ગોળીયો ત્રણ માસા પ્રમાણે કરી આપવી. તેથી સર્વ કાસ દુર થાયછે એમાં સંશય નથી.

બૃહત સુરણાદી વટીકા—સુરણ ૧૬ ભાગ, વરધારા ૧૬ ભાગ, ઘોળી મુ-સલી ૮ ભાગ, તથા હરડે, બેહુડે, અમળા, વાવડીંગ, સુઠં, પીપર, લીલામા, પીપરી મુળ, તાલીસપતર, એ નવ ઓસડો ચાર ચાર ભાગ તથા તજ, એલચી, મરી એ ત્રણ ઓસડો બે બે ભાગ લેવા પછી સર્વ ઓસડો ખાંડી તેથી બમણા તેમા ગોળ નાંખી ગોળીયો કરી આપવી, તેથી અગ્ની પ્રદીપ્ત થાયછે, તથા હરસ અને વાયુ કફથી ઉત્પન્ન થયેલી જે સંત્રહણી તે તથા શ્વાસ, કાસ, પેટમાં ડાખા પડકે કવળુ રોગ થાય છે તે. રલીપદરોગ સોજે, હેડકી, પરમે, ભગંદર તથા જેથી ઘોળાવાળ થાયછે તે પલીતરોગ એ સરવ રોગ દુર થાયછે. તથા એ ગોળીયો સ્ત્રીના સંગ કરવાની ઈછા ઉત્પન્ન કરેછે. તથા બુધી આપેછે. તથા શરીરની જરા દુર કરે છે.

દ્રાક્ષાદી ગુટીકા—મોટી દરાખો અરધો શેર, સોનામુખી ૪ તોલા, મોઠે હરડેનુ દળ ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જવત્રી ૬ માસા, કેશર ૩ માસા, એ ઓસ ડોનુ ચુર્ણુ કરી દરાખના લીલાસવડે એક તોલા પ્રમાણે ગોળી બાંધવી, એ થકે મલશુદ્ધી તથા મલાશ્રીત વાયુ, અમ્લપીત્ત, પીત્ત વાયુ, હોલદીલવાયુ, વગેરે સારા થાયછે.

બાહુશાલગુડ—કડવું ઈંદ્રાવજ ૧ નાગરમોથ ૨ સુઠં ૩ દાંતીમુળ ૪ હીમજ ૫ નહોતર ૬ કચોરો ૭ વાવડીંગ ૮ ગોખર ૯ ચીત્રક ૧૦ તેજબળ ૧૧ એ અગ્યાર ઓસડો બે બે તોલા લેવા તથા સુરણુ ૩૨ તોલા તથા વીધારા ૧૬ તથા લીલામા ૧૬ તોલા લેવા પછી એ સર્વ ઓસડો થોડાસા ખાંડી તેમાં ૩૦૪૮ તોલા પાણી નાંખી ચોથા ભાગનુ પાણી રેહેતાં સુધી ઊકાળો કરી સર્વ ઓસડોથી ત્રણણુ ગોળ નાંખી ફરી તાપ ઉપર મુકી પાક કરવો, તેમાં ચીત્રક, નહોતર, દાંતીમુળ, એ ત્રણ ઓસડો ચાર ચાર તોલા લેવા તથા સુઠં, મરી, પીપર, એલચી, આમલા તજ, એ છ ઓસડો બાર બાર તોલા લેવા. પછી એ સર્વ ઓસડોનુ ચુર્ણુ તે પાકમાં નાંખવું તથા તે થંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખી પાકમાં મેલવી. આ બાહુશાલથી હરસ નાશ પામે છે.

ચુરણ.

૧૪૯

ચુરણ.

શુદ્ધરશન ચુર્ણ જવર વગેરે ઉપર—હરે ૧ બેહેડા ૨ આમળા ૩ દારૂહ-
ળદ ૪ રીંગણી ૫ ભોરીંગણી ૬ કચોરા ૭ સુંઠ ૮ મરી ૯ પીપર ૧૦ પીપરીમુળ ૧૧
ભારવેલ ૧૨ ગળો ૧૩ ધમાસો ૧૪ કકુ ૧૫ પીતપાપડો ૧૬ નાગરભોથ ૧૭ ત્રાયમાણ
૧૮ નેતરવાલો ૧૯ કડવો લીંબડા ૨૦ પુસ્કર મુળ ૨૧ જેઠીમધ ૨૨ કુડાનુ મુળ ૨૩
અજમોદ ૨૪ ઈંદ્રજવ ૨૫ ભારંગ મુળ ૨૬ સરગવાના બી ૨૭ મેઢ અથવા કુલાવેલ
ફેટકડી ૨૮ વજ ૨૯ તજ ૩૦ પદ્મકાસ્ટ ૩૧ વાળો ૩૨ ઘોળી સુકડ ૩૩ અતીવીખની
કળી ૩૪ ચીકણા મુળ ૩૫ જંગલી ગાંબો ૩૬ જંગલી ભાલ ૩૭ વાવડીંગ ૩૮ તગર
૩૯ ચીત્રક ૪૦ દેવદાર ૪૧ ચવક ૪૨ પટોળ પત્ર ૪૩ જીવક કંપલક એ બે મસતા
નથી તેથી તેના બદલામાં વીદારીકંદ ૪૫ લવીંગ ૪૬ વંશલોચન ૪૭ ઘોળુ કમળ
૪૮ કાંકોળી મળતી નથી તેથી તેના ઠેકાણે જેઠીમધ ૪૯ તમાલ પત્ર ૫૦ જાંબંત્રી
૫૧ તાલીસ પતર ૫૨ એ બાવન ઓસડો સરખા ભાગે લેવા તથા સર્વ ઓસ-
ડોથી અરધું કરીયાતુ લેઈ તે સર્વનું એકંદુ ચુર્ણ કરવું. તેને શુદ્ધરશન ચુર્ણ કહે છે. એ
ચુર્ણ થંદા પાણીમાં લેવો એથી વાત, પીત્ત, કફ, તથા સર્વ જીર્ણજવર દૂર થાયછે,
એ બાબત સંશય ન રાખવો. વાતજવર, પીત્તજવર, વાતકફજવર, પીત્તકફજવર,
અગાંતુકજવર, ધાતુગત જવર, વીશમ જવર, સન્નિપાત જવર, માનસ જવર, તથા
એકાંત્રો તાવ, વગેરે દૂર થાયછે. મોહ, આખોમાં દાન હોય છે તે, ભ્રમ, તરસ, સ્વાસ,
કાસ, પંકુરોગ, છાતીનો રોગ, તથા કમળો એ રોગ દૂર થાયછે, પીઠનું કળતર તથા
શુળ, કેડ, ઢેચણ, પડખા, એનો શુળ દૂર થાયછે. જેમ દાનવોનું નાશ કરણાઈ શુદ્ધ-
રશન ચક્ર છે તેમ એ સર્વ જવરનું નાશ કરણાઈ આ ચુર્ણ છે એવું જાણવું.

લઘુગંગાધર ચુર્ણ—(સર્વ અતીસાર ઉપર) નાગરભોથ ૧ ઈંદ્રજવ ૨ કુ-
ણ્ણીલુ ૩ લોદર ૪ મોચરસ ૫ ધાવરીના ફુલ ૬ એ છ ઓસડો સરખા ભાગે લઈ
તેનું ચુર્ણ કરી તે છાસમાં ગોળ મેળવી તેમાં તે ચુર્ણ નાંખી લેવું. તેથી સર્વ અ-
તીસાર દૂર થાયછે. તથા પ્રવાહીકા એટલે પાતળો ભસભસાટ ચુક્ત ઝાડો જાતો
હોય તે પણ બંદ થાયછે એ ચુર્ણને લઘુ ગંગાધર ચુર્ણ એવું કહે છે એ ચુર્ણ અતી-
સારને બંદ કરણાઈ છે, એવું જાણવું.

વૃધ ગંગાધર ચુર્ણ—(સર્વ અતીસાર ઉપર) નાગરભોથ ૧ દેહ ૨ સુંઠ ૩
ધાવરીના ફુલ ૪ લોદર ૫ વાળો ૬ કુણ્ણીલુ ૭ મોચરસ ૮ પહાડ મુળ ૯ ઈંદ્રજવ
૧૦ કુડાની છાલ ૧૧ આંખાની ગોટલીનો ગરભ ૧૨ અતીવીખની કલી ૧૩ લાજરી
૧૪ એ ચઉદ ઓસડોનું ચુરણ ચોખાના ધુવહામાં મધ મેળવી તેમાં પીવું તેથી પ્ર-
વાહીકા એટલે પાતળા ઝાડા થાય છે તે મટેછે, તથા સર્વ અતીસાર તથા સંત્ર-

૧૫૦

ચુરણ.

હણી પણ જલદીથી દુર થાયછે. એ ચુરણને વૃંધ ગંગાધર ચુરણ એવું કહે છે. એ ચુરણ નદીના વેગ જેવો અતીસારનો વેગ હોય તો એ ખંદ કરેછે.

મહાલવીંગાદી ચુર્ણ—લવીંગ તોલા ૨ કસ્તુરી માસા ૧ ગોરોચન માસા ૧ ચંદન ના તોલા જવંત્રી ૨ જયદ્રઘ ૨ એલચી ૨ તમાલ પતર ના ધાણા ૨ વાળો ૨ ભારંગ મુળ ૧ નાગકેશર ૧ મુંઠ ૧ મરી ૧ ધમાસો ૧ કાળો વાળો ૧ કોસ્ઠ ૧ ભોંકોળું ૯ ઘોળી મુસળી ૧ કમળ કંદ ૧ સુવર્ણ માલીણી વસંત ના લોહકાંત ના વંગ ના અમ્મક ના મંડુર ના ઘોએલ સાકર ૮૦ તોલા એ ઓસડો એકઠા કરી તેનું ચુર્ણની છ માસા પાસેર દુધમાં બે વખત લેતા જાવું. જીરણ જવર, ક્ષય, અપસ્માર, ભ્રમ, ધાતુક્ષીણપણુ, વગેરે સર્વ રોગ મટેછે.

લવણ ત્રીતિયાદી ચુર્ણ—સીંધાલોણ ૧ સંચળ ૨ વડાગરૂ ૩ સાજીખાર ૪ જવખાર ૫ વરઆળી ૬ સુવા ૭ વજ ૮ અજમોદ ૯ જંગલી તળસ ૧૦ સેરણ ૧૧ જીરૂ ૧૨ શાહાજીરૂ ૧૩ મરી ૧૪ પીપરીમુળ ૧૫ પીપર ૧૬ ગજપીપર ૧૭ સેકેલો હીંગ ૧૮ ખાપુંખા ૧૯ કચુરો ૨૦ પહાડમુળ ૨૧ કલુજ ૨૨ ચીત્રક ૨૩ ચવક ૨૪ વાવડીંગ ૨૫ અરલ વેતસ ૨૬ આમલીની છાળ ૨૭ નહોતર ૨૮ દંતી મુળ ૨૯ શતાવરી ૩૦ કંડી ઈંદ્રાવણ ૩૧ ભારંગ મુળ ૩૨ દેવદાર ૩૩ આજમોદ ૩૪ ધાણા ૩૫ તુંબરૂ ૩૬ પુસ્કર મુળ ૩૭ ખેર ૩૮ હીમજ ૩૯ એવા ઓગણ ચાળીસ ઓસડો સરખે ભાગે લેઈ ચુર્ણ કરવું પછી તે ચુર્ણને આદાના રસનું તથા બીજોરના રસનું એવા બે પુઠો જુદા જુદા આપવા અને મુકવી મુકવું પછી એ ચુર્ણ ધીમાં અથવા જુના મધમાં અથવા ઊન્નોપાણીમાં કીંવા ખોરડીના ઊકાળામાં અથવા ગાયના છાશમાં કીંવા ઊંટણીના દુધમાં અથવા દહીના નીતારમાં નાંખી આપવું, એ પ્રમાણે જે અનુપાનનો જે રોગને ઊપયોગ પડે તે અનુપાનની યોજના કરી આપવું તેથી પેટમાં જમણા પડખે ચક્તરોગ થાયછે તથા ડાખા પડખે કવલુનો રોગ થાય છે તે તથા કેડનું શુળ, ગુફરોગ, પડખા શુળ, છાતીનો રોગ, હરસ, મળનો અવરોધ, અગ્નિમંદ, ગુદમ, તથા અષ્ટીલા એવા નામનો વાયુનોરોગ થાયછે તે, તથા ઉદર રોગ, હેડકી, પેટ ફુલકી, સ્વાસ, કાસ, એ રોગ દુર થાયછે. એ ઓસડોનો ઊકાળો કરી તેમાં ઘી નાંખી ફરી ઘી રહેતા મુઘી ઊકાળી ગાળી લેજી તે ઘી લીધું હોય તે ઉપર કહેલાં જે રોગ તે એથી દુર થાયછે.

હીંગવાદી ચુરણ—સેકેલો હીંગ ૧ પહાડમુળ ૨ હીમજ ૩ ધાણા ૪ દાડખનીછાળ ૫ ચીત્રક ૬ કચુરો ૭ અજમોદ ૮ મુંઠ ૯ મરી ૧૦ પીપર ૧૧ સેરણી ૧૨ અમલવેતસ ૧૩ જંગલી તળસ ૧૪ આમલીની છાળ ૧૫ જીરૂ ૧૬ પુસ્કરમુળ ૧૭ વજ ૧૮ ચવક ૧૯ સાજીખાર ૨૦ જવખાર ૨૧ સીંધાલોણ ૨૨ સંચળ ૨૩ વડાગરૂ ૨૪ ખાવાનું મીઠું ૨૫ ખંડીખાર ૨૬ એવા છવીસ ઓસડોનું ચુર્ણ કરી તે ભોજનના પેહેલાં

ચુરણ.

૧૫૧

અથવા ભોજનના વચે લેવું અથવા દિવસનું મધ તેમાં અથવા ગાયના છાશમાં અથવા ઊંદા પાણીમાં લેણી, તેથી વાયુ તથા કફ થકે ઊક્ષત્ર થયેલો જે ગુલ્મ તે તથા છાતીનો રોગ તથા અસ્ત્રીલા નામનો પેટમાં જે વાયુનો રોગ થાયછે તે, છાતી પેડું, તથા પાસળીયામાં શુળ થાતુ હોય તે, તથા ચોની શુળ, મુત્રકૃષ્ણ, ઝાડાકબજ, પાંડુ-રોગ, અરૂચી, હેડકી, જમનાપડખે પેટમાં યતકૃત રોગ થાયછે તે શ્વાસ, કાસ, કંઠ-રોગ, સંઘ્રહણી, તથા હરસ એ સર્વ રોગ દુર થાયછે. અથવા આ ચુર્ણને બીજેરાનો રસ કાઢી સાત પુઠો આપી ગોળીયો કરવી, તે ગોળી લીધી હોયતો વાયુકફ થકે ઊક્ષત્ર થયેલો જે રોગ તે રોગ દુર થાયછે.

ચંદનાદી ચુર્ણ—અગર ઊંચુ ૧ વંશલોચન ૧ ચંદન ઊંચુ ૧ વાલો ૧ એ સર્વ ઓસડો સરખાંભાગ તથા તે સર્વજેટલી સાકર એ સર્વનું ચુર્ણ કરી ત્રણ માસા નીત્ય બે વખત દુધમાં આપવું એટલે બળતરા, પીત્ત, મુત્રકૃષ્ણ વગેરે રોગ મટેછે.

નારાય ચુર્ણ—પીપર તોલો ૧ નસોતર ૪ તથા સાકર ૪ એ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેમાંથી એક તોલું ચુર્ણ મધમાં લીધી હોયતો પેટનો આફરો મટેછે, તથા ઝા-ડાકબજ, ઊદરરોગ, તથા કફ તથા પીત્તશુળ દુર થાયછે.

રાજવલ્લભ ચુર્ણ—શુદ્ધ કરેલો ગંધક તોલો ૪ શુકં ૯ હરડે ૪ ચીત્રક ૧ શહા-જીરું ૨ સીંધાલોણ ૪ એ ઓસડો લીંબડાના રસમાં ખલ કરી બે માસાની ગોળી ખાંધવી તે બંદકોસ્ટ, વાયુ, પીત્ત, વગેરે પીપર થોજવી.

સિતોપલા ચુર્ણ—સાકર ૧૬ તોલો વંશલોચન ૮ પીપર ૪ એલચીદાણા ૨ તજ ૧ તોલું એ સર્વ ઓસડોનું ચુર્ણ કરવું એ ચુર્ણને શીતોપલાદી ચુર્ણ થેઊં કહેછે, એ ચુર્ણ મધ તથા ઘી એકઠું કરી તેમાં લીધું હોયતો શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, તથા હાથે પગે બળતરા થાયછે તે, અગ્નિમંદ, તથા જીભ સુતી પડેછે તે, પેટનું શુળ, અરૂચી, તથા તાવ, માથાં વગેરેમાં રક્તવીકાર થાયછે તે તથા પીત્તવીકાર એ રોગ દુર થાયછે.

તાલીસાદી ચુર્ણ—તાલીસપત્ર તોલું ૧ મરી ૨ સુકં ૩ પીપર ૪ તોલું વંશ-લોચન ૫ તોલું ચેલચી તથા તજ એ બે અરધ અરધ તોલું તથા સાકર ૩૨ તોલો એ સરવનું એકઠું ચુર્ણ કરી લીધું હોયતો મોઢે રૂચી આવેછે, તથા અત્રપાચન થાયછે, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, ઊલટી, અતીસાર, સોસ, પેટનો આફરો, પેટમાયલી ડાખા પડખાની ગાંઠ, સંઘ્રહણી, તથા પાંડુરોગ એવા સર્વ રોગ દુર થાયછે, અથવા સાકરનો પાક કરી તેમાં એ ચુર્ણ નાખી ગોળીયો કરી લીધી હોયતો ચુર્ણની પેઠેજ ગુણ કરેછે.

નારાયણ ચુર્ણ—ચીત્રક ૧ હરડે ૨ બેહડા ૩ આમળા ૪ સુકં ૫ મરી ૬ પીપર ૭ જીરું ૮ સેરણી ૯ વજ ૧૦ અજમાહ ૧૧ પીપરીમુળ ૧૨ વરીયાળી ૧૩ જગ-

૧૫૨

ચુરણ.

લી તળસ ૧૪ અજમો ૧૫ કચુરો ૧૬ ધાણા ૧૭ વાવડીંગ ૧૮ કલુજ ૧૯ ચોક ૨૦ પુરક રમુળ ૨૧ સાજીખાર ૨૨ જવખાર ૨૩ સીંધાલોણ ૨૪ સંચળ ૨૫ વડાગર ૨૬ સમુદ્ર-મીઠું ૨૭ બંગડીખાર ૨૮ કોસ્ઠ ૨૯ એ એગોણુત્રીસ ઓસડો સરખા ભાગે તથા એ ભાગ કવંડળમુળ, ૩ ભાગ નસોતર તથા ૩ ભાગ દંતીનુમુળ તથા ૪ ભાગ પીળાથો-રનું મુળ તેન મીળે તે તેના બદલાંમાં થોર લેજી, અને એ સર્વ ઓસડનું ચુર્ણ કરવું, પછી તે ચુર્ણ જે રોગીના કોડો પાચનથી તથા તેલ વગેરે પદાર્થોથી ચીકણે થયો છે તેવા રોગીને જીલાબ થાવા સારૂ આપવું. તેથી છાતીના રોગ, પંડુરોગ, સ્વાસ, કાસ, ભગંદર, અગ્નિમંદ, તાવ, કોડ, સંગ્રહણી, ગલગ્રહ એ સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનની યોજના કરી એ ચુર્ણ આપવું, પેટ ફુલવા ઉપર મઘ-માં આપવું ગુદમરોગ ઉપર બોરડીના ઊકાળામાં આપવું, મળ બંધને દહીના પાણીમાં આપવું, અજરણુને ઊંઠા પાણીમાં આપવું, ગુદનાવીશે કાતરવાજેવી પીડા થાયછે તેને અમલીના છાલના ઊકાળામાં, તથા ઊદરરોગને ઊંઠણના દુધમાં અથવા ગાયના છાસમાં, વાયુરોગને મધનીસાથે, હરસને દાડમના પાણીમાં આપવું. તેથી જે સર્વ રોગ દુર થાયછે તથા જે ચુર્ણ લીકું હોય તે વાવરવીશ, જંગમવીશ, એ બેજી પ્રકારના વીશ દુર થાયછે જે ચુર્ણને નારાયણ ચુર્ણ એવું કહેછે એ ચુર્ણ થકે સરવ દુષ્ટ રોગ દુર થાયછે.

નંદપડી ચુર્ણ—કાળીજીરી ૧ ડીકામાળી ૧ કાંગ્યાનાબીજ ૧ સંચળ ૧ અંબાહળદર ૧ કડુ ૧ સીંધાલોણ ૧ એ સરવ ઓસડો સરખા ભાગે લેઈ ચુર્ણ કરવું તેમાંથી ચુર્ણ ઊંઠા પાણીના સાથ આપવું એટલે સરવ પ્રકારના જવર દુર થાયછે.

પાચક ચુર્ણ—ચીત્રકમુળ ૧ તોલું, સેકેલોહીંગ ના, પીપરીમુળ ૧, એજમોદ ૧, સાજીખાર ના, સીંધાલોણ ના, મેઠું ના પીપર ૧ મરી ૧ ચવક ૧ જવખાર ૧ સંચળ ના સાવરી મીઠું ના તોલું જે સરવ ઓસડોનું ચુર્ણ કરી પેહેલાથી બીજેરાના રસની એક ભાવના આપવી, પછી દાડમના રસનું એકપુઠ આપવું, તે ચુર્ણ અજરણુ તથા અગ્નિમંદીપર આપતા જવું.

મળશુધીનું ચુર્ણ—મોઠી હરડેનું દળ તોલા ૨, સોનામુખી તોલા ૨, રેવાચીની ના અરધા તોલું, મરી ના સુઠ ૧ સંચળ ના સીંધાલોણ ૧ એનું ચુર્ણ કરી રાતે ઊંઠા પાણીનીસાથે ત્રણ માસા લેતા જવું એટલે મલશુધી સારી થસે.

ચોપચીની ચુર્ણ—ચોપચીની ના શેર સાકર, તોલા ૪, પીપર ૧ તોલું, પીપરી મુળ ૧ મરી ૧ લવીંગ ૧ અકલકારો ૧ દીવેચી આજમો ૧ સુઠ ૧ વાવડીંગ ૧ તજ ૧ એ સરવ ઓસડોનું ચુર્ણ પ્રમેહ તથા ઊપદંશ તથા તંતુમેહ, અશક્તપણું તથા ઊપદંશથી સાંધા ઝલાણા હોયતો તેજીપર એવા સરવ રોગોપર ઊંઠા પાણી-માં આપવું.

પાક.

૧૫૬

આમળાની થેપલીયો—રસદાર આમળાં શેર ૧ લાવી જરા બાફ આપવી અને તેમાંથી ઠળીયા કાઢાદી નાખી તે વાટવા, તેમાં હીંગ, જીરું, મરી, પીપર, સુંઠ, ઘાણા, તજ, સીંધાલોણ, સચળ, હરડે, એનો ભુકો કરી નાખવો, અને તેની થેપલીયો કીંવા ગોળીયો કરી સુકવી મુકવી, તે ઘણી રૂચી કરણારી તથા પાચન કરણારી છે.

પાક.

અસંધ પાક—આસંધના ભુકો તોલા ૪૦ સુંઠ ૨૦ પીપર ૧૦ મરી ૪ તજ ૪ એલચીદાણા ૪ તમાલપત્ર ૪ લવીંગ ૪ ગાયતું દૂધ ૨૦૦ મધ ૧૦૦ ગાયતું ધી ૫૦ પીપરી મુળ ના જીરું ના તમાલપત્ર ના લવીંગ ના અગર ના વાળો ના ચીત્રક મુળ ના ઘોળી સુખડ ના ટોપર ના કમળ ના રૂમીમસ્તકી ના વંશલોચન ના આમળાં ના ખેરસાલ ના કપુર ના ધમાસો ના સાટોડી ના અજગંધા ના ચિત્રક ના શતાવરી ના એલ કપડ છાન ચુર્ણ કરી મુકવું. પાકની રીતી—આસંધ, સુંઠ, પીપર, તથા મરી એનું ચુર્ણ દુધમાં નાંખી હલાવી ધીમા તાપ ઉપર તેનો માવો કરવો, પછી ધી નાંખી ગહુના રવાની પેઠે થાય તહાં સુધી સેકવો, પછી ૧૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તયાર કરેલો માવો તથા સર્વ આસડાનું ચુર્ણ એકઠું કરી નાખવું પછી હલાવી થાળીને ધી ચોપડી તેમાં સરખું રેડે તેના ચોશલાં પાડવા.

ગોખરૂ પાક—ગોખરૂનું ચુર્ણ ૬૪ તોલા, ગાયતું દુધ ૨૫૬ તોલા, અફેણ ૧ તોલું, ઘોએલ સાકર કચા ૧૬ શેર, ભોંકોળ ૪ તોલા, કચુરો ૪ મુરણ ૪ લાખળુ ૪ ઘોળી સુસળી ૪ નાગરમેથ ૪ લદ્રમેથ ૪ શતાવરી ૪ નીવળીની બીયો ૪ ભારંગમુળ ૪ તોલા, રાસ્લા ૪ જીરું ૪ શહાજીરું ૪ કાંકડીનું બી ૪ ગોખરૂનું મુળ ૪ દાહમના દાણા ૪ તોલા, બીલીનું મુળ ૪ અરજણ પ્રક્ષની છાલ ૪ ઘોટીની છાલ ૪ સાલફળા ૪ બદામનું મગજ ૪ કિસમિસ ૪ અસંધ ૪ કવચ બીજ ૪ કેશર ૪ બળબીજ ૪ સાકર ૪ દરાખ ૪ કાળી દરાખ ૪ કમળકાંકડી માયલાં ગોળા ૪ જલ પીપલો ૪ તજ ૪ અડુરસો ૪ મોચરસ ૪ સાટોડી ૪ જંગલીઆદ ૪ એલચીદાણા ૪ તોલા તથા કપુર બરાસ ૪ માસા ઘોળી સુખડ ૪ તોલા, કાળો વાળો ૪ તોલા, સાલમ મીસરી ૪ ચોપચીની ૪ અજમે ૪ અંકોલ ૪ તાલીમખાતું ૪ પુસ્કર મુળ ૪ કપુરકાચરી ૪ દેવદાર ૪ ચીત્રકમુળ ૪ તમાલપત્ર ૪ નાગ કેશર ૪ ગળો ૪ ત્રીકટું ૧૨ ત્રીફળા ૧૨ પીપરી મુળ ૪ ચવક ૪ અકડાનું ણ ૪ વાવડોંગ ૪ ચારોળી ૪ તોલા, કસ્તૂરી ૪ માસા, વરચાળી ૪ તોલા, જેદીમત્ર ૪ પદમ કારટ ૪ કેળનો ગાલો ૪ ગુલાબના ફુલ ૧૬ સરગવાની છાલ ૪ અકોડ ૪ લવીંગ ૪ લોદર ૪ કકોળ ૪ તાલીસપત્ર ૪ રૂમી મસ્તકી ૪ સીંગોડા ૪ તવકીર ૪ મુરડાસીંગ ૪ ભીલામાંમાચલોં મગજ ૪ કાળુકળી ૪ રેણુકબીજ ૪ મંજીર ૪ ટોપર ૪ અસખસ ૪ મોરવેલ ૪

૨૦

૧૫૪

પાક.

અગર ૪ વંશલોચન ૪ કાંકડસીંગી ૪ સુંડી ૪ કોસીંબ ૪ અસેલીયા ૪ ખીજેરા ૪ લોહ-
ભરમ ૪ રસસીંદુર ૪ વંગભરમ ૪ હીંમળો ૪ અબ્રક ભરમ ૪ માક્ષીક ભરમ ૪ હેમ-
ગર્ભ ૪ વસંત ૪ મૃગાંક ૪ એ ઓસડોતુ ચુર્ણ પાકમાં નાંખવું, પછી મુગંધી પદાર્થો
ચોસલાં કરવાના પેહેલા નાખવાના તે એવા કે ચાર તોલા કેશરતુ પાણી કરી સાક-
રની ચાસણીમાં નાખવું. ચાતુરજાત ૧૬ તોલા, લવીંગ ૪ જયફલ ૪ એલચીદાણા ૪
જવંત્રી ૪ એતુ ચુર્ણ ચોસલા કરવાના પેહેલા નાંખવું, એ પાકની રીત એવી કે
દુધમાં ગોખરું ચુર્ણ નાંખી આવો કરવો. બાકી પ્રથમ કહેલાં પાકની રીત
પ્રમાણે કરવું.

મહાકુશમાંડ પાક—પાકેલાં કઠણ ભુરા કોહલાનો મગજ ૪૦૦ તોલા લઈ
કલઈ દીધેલા વાસણમાં નાંખી તેને બાફ આપવી, પછી પાણી નીચોઈ ગાયના
ધીમાં તે મગજ તળવો. અને ત્રીફળા ૩ તોલા, શતાવરી ૧ તોલા, કચુરો ૧ વરી
ચાળી ૧ ઘોળી મુખડ ૧ વંશલોચન ૧ ચીકણાતુ મુળ ૧ વાવડીંગ ૧ ઘાણા ૧ મોથ
૧ શકટુ ૬ તાલીમખાતું ૧ આસંધ ૧ વાળો, અજમોદ ૧ નસોતર ૧ કોસ્ટ ૧ કાયફ
ળ ૧ ઘોળી મુસલી ૧ લીંડી પીપર ૧ તાલીસપત્ર ૧ જીરું ૧ શહાજીરું ૧ દરાખ ૧
ગોખરું ૧ વરધારા ૧ ચીત્રકમુળ ૧ જેઠીમધ ૧ લવીંગ ૧ કાળો વાળો ૧ કાંકડસીંગી
૧ પીત્તપાપડો ૧ કવચ બીજ ૧ કમળકાંકડી માયલાં ગોળા ૧ આરેક ૧ લીલામા
માએલો મગજ ૧ કકોળ ૧ શેરણી ૧ ભોંકોળુ ૧ ચાતુરજાત ૧ જવંત્રી ૧ સુવર્ણ
માક્ષીક ભરમ ૧ રૌપ્યમાક્ષીક ૧ સીંગોડા ૧ સાવરીની છાલ ૧ એતુ ચુર્ણ કપડછાણ
કરી અબ્રક ભરમ ૪ તામ્રભરમ ૨ લોહભરમ ૨ ઘોચેલ સાકર ૪૦૦, કેશર ૨, એનો
પાક કરવો તે એવો કે સર્વ ઓસડોતુ ચુર્ણ તથા ભરમો તળેલાં કોહલાનો મગજમાં
ભેળવ્યા પછી સાકરની ચાસણીમાં કેશરતુ પાણી નાંખી ચાસણી થાય એટલે તેમાં
તે કોળાતુ મગજ નાંખી હલાવી થાલમાં ઢાલજી, અને તેના ચોસલા પાડવાં, પછી
તેમાંથી શક્તિ જોઈ એ અથવા ત્રણ તોલા સુધી નીત્ય આપવો તે ઊપર પાનતુ
બીક બાળી. એ પાક વૃશ તથા શુક્રધાતુ અને રજસ્વલાપણુ એની શુધી કરનારો
તથા ધાતુવર્ધક એવો છે; તથા વાત, પીત, કફ, ક્ષય, જીર્ણવર, ઊલટી, પ્રમેહ,
રક્તપીત, અમ્લપીત, રક્તદોશ, પ્રદર, પંડરોગ, સુતીકા રોગ, અગ્નિમંદ, મસ્તક
રોગ, વસી, પલીત, નેત્રરોગ, બળતરા, વાતરક્ત, મુત્રકૃષ્ણ, સર્વ અંગની પીડા એ
રોગ દુર કરેછે.

કવચ પાક—કોયલીના બી માએલો ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયતુદુધ ૨૫૬ તોલા,
ગાયતુધી ૧૨૮ તોલા, અગર ૨ જવંત્રી ૨ જયફળ ૨ સુંક ૨ લવીંગ ૨ અકલકારો ૨
જીરું ૨ પીપર ૨ ત્રીજાત ૬ કેશર ૨ તોલા, કપુર માસા ૨ કકોળ ૨ તોલા, સમુદસો-
સના બીજ ૨ તોલા, લીલામાનામાયલો મગજ ૨ કેશર ૨ ખુરાશનીઅજમો ૨

પાક.

૬૫૫

વજનાગ ર,તાલીમખાતુ એટલે એખરાતુ બી ર,રસ સીંદુર ર,નાગભસ્મ ર, વંગભસ્મ ર મુસળીકંદ ર અજમોદ ર અશીણુ ર હરડે ર મધ ૧૬ તોલા,સાકર ૧૦ શેર,તેના પાક એવો કરવો કે કોચલીના બી માયલા ગોળા ઊંદા પાણીથી ઘોષ સુકવવા પછી ચુર્ણ કરી દુધમાં નાંખી તેનો માવો કરવો, પછી ગાયતુ દુધ અરધુ તેમાં નાંખી સેકવો, તેરતાસ ઊપર રવાની પેડે થાય તેવો કરવો, પછી તેમાં ઓસડોતુ ચુર્ણ તથા ભસ્મો નાંખી મેળવવો અને સાકરની ચાસની કરવા વખતે તેમાં કેશરતું પાણી તથા ઘી નાંખી ઘાટળીં અથવા હલાવવું પાકની તાંતો આવવા લાગે એટલે તેમાં ચુરણ નાંખી હલાવી થાળામાં ઢાળી તેના ચોસલા કરવા, અને એક એક ચોસલું ખાતું તેથી કામ તથા મેઘા તથા ઘાતુ તથા કાંતી તથા બલ, એની વૃદ્ધી કરી સ્વાસ પંડરોગ, રાજ્યક્ષમા, કાસ, હેડકી, સોજોમેદ, વાયુરોગ, ઘાતુક્ષય, ખંજ, ધણુમુત્ર એ રોગ દૂર કરેછે.

સાલમમીશ્રી પાક—સાલમમીશ્રી ના અરધો શેર, ઘોળી મુસળી ૯ નવરાંક, સાલીચો ૪ તોલા, ચાસદં ર તાલીમખાતુ ર શતાવરી ર અજમોદ ર કેશર ૧ બય-કળ ૧ બવંત્રી ૧ લવંગ ૧ કંકોલ ૧ વંશલોચન ૧ તજ ૧ તમાલપત્ર ૧ નાગકેશર ૧ બેદાણા ના અરધો શેર, પીસ્તાન શેર,બદામ ન શેર ચારોળી ૯ નવરાંક એ ઓસડોનો દસ્તુરપ્રમાણે પાક કરવો.

મુસલી પાક—મુસલી કંદનું ચુરણ ના શેર,દુધ ૧ શેર સાકર ના શેર, મુંઠ ૧ તોલુ, મરી ૧ પીપર ૧ તજ ૧ તમાલપત્ર ૧ નાગકેસર ૧ શેરણી ૧ વરીઆળી ૧ શતાવરી ૧ જીરું ૧ અજમો ૧ બવંત્રી ૧ અજમોદ ૧ પીપરીમુળ ૧ આમળા ૧ કચુરો ૧ ગોખર ૧ ઘાણા ૧ ચાસદં ૧ હીમજ ૧ મોથ ૧ સમુદ્રશોફ ૧ લવંગ ૧ સાવરીનો ગુંદ ૧ સીંગોડા ૧ કમળ કાકડી ૧ તવકીર ૧ અકલકારો ૧ વાળો ૧ ચંદન ૧ ક્રોતર કાટલાતળ ન શેર, રૌપ્યભસ્મ ૧ તોલુ, અબ્રક ર લોહ ર એ સરવથી બમણી સાકર નાંખી પાક કરી તેમાથી ચાર તોલા નીત્ય સવારમાં ખાવો ઊપર પાશેર દુધ પીતાજવું, તેથી મંદઆગ્રિ ગુદમ મેદ, અરશરોગ, સ્વાસ, કાસ, ત્રણ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, શુક્રદોશ, વગેરે દુર થાયછે.

બદામ પાક—બદામના બીજ ના શેર, માવો ન શેર, બેદાણા ૪૫ તોલા, લવંગ ના તોલા, બયકળ ના તોલા,બવંત્રી ના તોલા,કેશર ના,વંશલોચન ૧ કમળ કાંકડી ૧ એલચીદાણા ૧ તજ ૧ તમાલપત્ર ૧ નાગકેશર ૧ અબ્રકભસ્મ ન તોલુ, વંગભસ્મ ન તોલુ, માક્ષીકભસ્મ ના, તોલા, પ્રવાળભસ્મ ના તોલા, સાકર ૨૫ શેર, ઘી ના શેર, એ ઓસડોતુ સારે રીતે ચુરણ કરી બદામ તથા માવો ઘીમાં તળવો, પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં સરવ ઓસડો નાખી ચોસલા કરવા, અને તે નીત્ય ખાતું તેથી વીર્ય વૃદ્ધિ તથા શરીર પુષ્ટ થાયછે. વાયુરોગ દુર થાયછે, તાવ-

૧૫૬

પાક.

માગી નાત ઊડેલાંને આપવાથી તેના આંગમાં શક્તિ આવેછે, તેથી એ પાક ધણી ઉપયોગી છે.

કુમારી પાક—કુંવારનો ગરબ ૧ શેર, સાકર ૨ શેર, દુધ ૪ શેર, રાતી ગાયત્રી ધી -૧૧ શેર, એલચીદાણા ૧ તોલુ, લવીંગ ૧ ચીનાઈ ગુંદર ૧ સુઠં ૧ સમુદરસોશના બી ૧ જયફળ ૧ વંશલોચન ૧ કેશર ૧ સાલમમીશ્રી ૧ અકલકારો ૧ ખારેક ૧ બદામ ૯ નવરાંક, દીવેચી આજમો ૧, પુનાગ ૧ તોલા, કસ્તુરી ૩ માસા, એ સર્વ એસડોનો ઊપર કઢાપ્રમાણે પાક કરી તેમાંથી એક ચોસલું નીત્ય ખાઈ. તેથી ધાતુવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટપણ થાયછે, અમ્લપીત્તદુર થાયછે.

કંદરપ પાક—ધોળાં કાંદા -૧૧ શેર, દુધ ૨ શેર, ધી -૧ શેર, મધ તોલા ૯, સાકર ૨ શેર તજ ૧ તોલુ, જયફળ ૧ તોલુ, લવીંગ -૧૧ તોલુ કેશર -૧૧ તોલા, જવંત્રી -૧૧ તોલા આવો તોલા ૯, કોયલીના બી ૪૧ તોલા, તામ્બુલસ્મ -૧૧ તોલા, એ પાક ખાવાથી શંઠ હાયતો એ સારી રીતે પુરુશાતનમાં આવેછે.

ફણસ પાક—પાકેવાં ફણસ માયલી પીશીચો -૧૧ અરધો શેર, સાકર ૨ શેર, ધી -૧ શેર, લવીંગ ૧ તોલા, તજ ૧, જયફળ ૧ તોલા, સીસાલસ્મ -૧૧ અરધા તોલા, એ પાકથી ધાતુપુષ્ટી ધણી થાયછે.

પકવામ્ર પાક—ઊમદા પાકેલા આંખાનો રસ શેર ૪, સાકર ૧૧ શેર, ધી ૧ શેર, સુઠં તોલા ૪, મરી ૧ પીપર ૨ પીપરીમુળ ૨ નાગરમોચ રચવક ૨ ધાણા ૨ જીરું ૨ એલચીદાણા ૨ નાગકેશર ૨ તજ ૨ તાલીસપત્ર ૨ એ એસડો કપડછાણ કરી આંખાના રસનો આવો કરી તેમાં તે એસડો મેલવી, પછી સાકરના પાકમાં ચોસલા બાંધવા તેમાંથી ૪ તોલા નીત્ય જમવાના પેહુલો ખાવો, તેથી અરોચક, સ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ, સળેખમ, પ્લીહા, યકૃત, ઇત્યાદી રોગોનો નાશ થાયછે એવા એ પાકના ગુણ પાકાવળીમાં લખેલા છે.

ભુકુરમાંડ પાક—ભોકોળાના કકડા કરી કાંજીમાં તે સાફ થાવાસાફ નાખવા પછી પાણીએ ઘોઈ એક શેર દુધમાં પકાવી પાછા ધીમાં તળવા, પીળા થયા પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં એસડો એવા નાખવા કે, પીપર તોલા, ૪ સુઠં ૨ મરી ૧ જીરું ૨ આમળા ૨ તજ ૨ એલચી દાણા ૧ પત્રક ૧ સીંગોડા ૨ કચુરો ૨ પીપરીમુળ ૨ ચવક ૨ ચીત્રક ૨ ચારોળી ૪ મુસળી ૪ લવીંગ ૧ એવુ ચુરણ કરી પાકમાં નાખી તેની વડીચો કરવી, તે ધીનીસાથે ખાવી તેથી રક્તપીત્ત, જવર, કાસ, કમળો, તમક-સ્વાસ, જ્વમ, ઊલટી, તરસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, માથાનો રોગ, ચોની-શુળ, ચોનીની માહે લોહીનો પ્રવાહ ચાલેછે તે, અગ્નિમંદ, એટલાં રોગ નાશ પામી વીર્યની વૃદ્ધિ તથા પુષ્ટી થાયછે.

પાક.

૧૫૭

નારીકેલ પાક—લીલા નારીચેળ નંગ પકેડીને પાણી લઇ જીરું મુકવું અને નારીચેલ ખમણી ધીમાં શેકવો. તે નારીચેલના પાણીમાં સાકર સાડાચાર શેર નાંખી પાક કરવો, તેમાં ઓસડો નાખવાના તે એવા કે, આસંધ ૧ તોલુ, જાયફળ ૧ તજ ૧ એલચી ૧ પત્રજ ૧ નાગકેશર ૧ વંશલોચન ૧ કેશર ૧ ઇલાયચી દાણા ૧ કોયલીના બી માયલા ગોળા ૮ બદામ ૮ સુંઠ ૧ જીરું ૧ વાવડીંગ ૧ ચારોળી ૧ જવંત્રી ૧ એ ઓસડો તેમાં નાખી પાક કરવો, એ પાક સેવન કરવાથી અમ્લ પીત્ત, ક્ષય, પંકુ, અશ્મિદં, રક્તપીત્ત, વીશ, વાતરક્ત, અધ્મસી, નેત્રરોગ એનો નાશ કરેછે, તથા એ વાજકરણ છે, બલ વૈર્ય કરનારો મુકવધક ઇત્યાદી ગુણ છે.

ખરજુરપુરણ પાક—ખારેકો પકો શેર લેઈ તે માંએલાં ઠલીયા કાઢાડવ અને તેમાં તાલીખખાનાનું બી દુધમાં વાટી ભરવું ઊપર સુતર વેટજી પછી ૪ શેર દુધ લેઈ તેમાં તે ખારેકો ધીમાં તાપથી પકવીયો. દુધ થવા વખતે વાશણના એ ઊપર લુગડું ખાંધી તેઊપર ૧ તોલુ અફેણુ ઝીણુ કરી વેરજી તે ઊપર બીજી લુગડું ખાંધી ઊપર ઢાકજી મુકજી દુધના ખાફથી તે આફેણુ દ્રવીતે થઇ તે દુધમાં ઊતરેછે, પછી તે દુધ અવરાવી આવો કરવો; અને પક્કા બે શેર સાકરનો પાક કરી તે પાક થયા પછી તેમાં એવા ઓસડો નાખવા કે જાયફળ તોલુ ૧ જવંત્રી ૧ લવીંગ ૧ ગોખરૂ ૧ તજ ૧ તમાલપત્ર ૧ નાગકેશર ૧ એલચીદાડા ૧ સમુદ્ર સોશ ૧ ખુરાશાની અજમો ૧ અજમો ૧ ઘોળી મુસળી ૧ કાળી મુસળી ૧ કપુર ૧ સાલંમીશ્રી ૧ કંકોળ ૧ કવચ બી ૧ અકલકારો ૧ ખસખસ ૧ લોદર ૧ ત્રીફલા ૧ ભોકોળું ૧ બદામ ૧ આસંધ ૧ ઘોળી ચણાદી ૧ એ ઓસડો પાકમાં નાખી પાક તયાર કરવો, તે ખાવાથી ધાતુક્ષય, ધાતુધ્રાવ, ખીંદુશ્રાવ, શંઢપણું, અદ્યપવીર્યપણું, ઇત્યાદી રોગ મરેછે.

લસણુ પાક—પાશેર લસણુ છોલી રાતે છાસમાં પલાળજીં એટલે તેની દુરગંધી જાયછે, સવારે પાણીથી ઘોઘ પછી વાટી લોંઢા કરવો અને એ પાણીમાં ઊકાળવો, પછી ધીમાં શેકી તેમાં એવા ઓસડો નાખવા કે રાસ્ણા, શતાવરી, ગળોનુ સત્વ, કચુરો, સુંઠ, દેવદાર, ભેસવેલ, અજમો, ચીત્રક, વરીયાળી, સારોડી, ત્રીફળા, પીપર, વાવડીંગ, એ ઓસડો એક એક તોલો લેઈ તેનો ભુકો કરી નાખવો, થંકુ થયા પછી તેમાં પાશેર મધ નાખવી, સાકરનો પાક કરી તેમાં ઊપરના ઓસડો નાખી ચાટણુ કરવું તેમાંથી ચાર તોલા નીત્ય ખાજીં તેથી, મુંઢવાયુ, અતુગ્રહ, અક્ષ-પંક, કેઠ, સાથળો, તથા સરવ આંગના સાંધાગત વાયુ એ દુર થાયછે. તથા વાન સારો કરેછે, અવરદા વધારેછે, પુષ્ટી તથા બળને આપેછે.

અમૃતલીલાતક પાક—ઝાડી પરથી પવન વડે ખરી પડેલા લીલામા ૪ શેર લાવી ઇટના ભુકાવડે ખડખડાવવા, પછી ઘોઘ પવનમાં મુકવવા. અને તેના કકડા કરો તેથી ચોગણા પાણીમાં ઊકાળવા, ચોથે ભાગ રહ્યા પછી તેટલુંદુધ નાખી આવે

૧૫૮

પાક.

કરવો તે ધીમાં શેકી તેનો લોંઘા કરવો પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહડા, અમળા, કપુર, જઠામાંસી, તજ, જાંવત્રી, એલચી, ખેરસાલ ગળો, સુખડ, વાળો, કબાખચીની, લવંગ, ઘોળી મુસળી, મોરવેલ, અજમો, અજમોદ, તગર, મંજી, લેંડીપીપર, ભોકોળુ, જાયફળ, રૂમીમસ્તકી, જીરું, સમુદ્રસોસ, મેઢાલકડી, લોહ, રસેંદ્ર, અંગ, કેશર, એ સરવ ઓસડો એક એક તોલો લઈ પાકમાં નાખી પાક કરવો, તેમાંથી બે તોલા પાક નીત્ય સવારમાં ખાવો, તેથી અઠાર પ્રકારના કોઠ, પ્રદર, અગ્નિમંદ, દંતવીકાર, સરવ વાયુવીકાર દુર થઈ બુદ્ધિ, મેઘા, અવરદા પુષ્ટી સારા થાયછે.

એરંડ પાક—એરંડી ૧ શેર લેઈ સેકવી, અને ઊપરના ફેતરા કાઢી તેમાં ચલો અંતર જીભ કાઢી મગ જે રેહતે વાટવો પછી ૪ શેર દુધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને ધીમાં તળવો, તે પકકા બે શેર સાકરનો પાકમાં, નાખવો તથા તેમાં બીજા ઓસડો એવા કે સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, એલચી પીપરીમુળ, ચીત્રક, ચવક, ગળોતુ સત્વ, કચોરો, અજમો, અજમોદ, હળદર, દાડ હળદર, આસંદ, ચીકણું, પહાડમુળ, શેરણી વાવડીંગ, ગોખર, કુડાની છાલ, દેવદાર વૃદ્ધદાર, ભોકોળુ એ એક એક તોલો લેઈ તેનું ચુરણ કરી નાખી, પછી પાક અવટાવી, તેના ચોસલા વાસણમાં ભરી મુકવા, તેમાંથી એક ચોસલું નીત્ય ખાઉ તેથી વાયુની વ્યાધી, શુળ, શોથ, અડવૃદ્ધિ, ઊદર, પેટફુલવું, ગુદમ, અમવાત, કેડ ઝલાયછે તે, હેડકી, સ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત, પંગુપણુ, અરદીતાદી વાયુરોગ, અસ્મરી, આર્શરોગ નાશ પામી બલ વીધપુષ્ટી થાયછે.

જીરા પાક—એક સેર જીરું, ૪ સેર દુધમાં પકવી તેનો માવો કરવો તે ધીમાં સેકવો, પછી બે સેર સાકરનો પાક કરી તેમાં તજ, જાંવત્રી, એલચી, નાગકેશર, પીપર, સુંઠ, જીરું, નાગરમેથ, વાળો, દાડબની છાલ, રસાંજન, ઘાણા, હળદર, સાલમમીશ્રી, વંશલોચન, તવકીર, એ દરએક ઓસડ બે બે તોલા ખાંડી નાખઈ આ જીરાપાક કીંવા જીરા અવલેહ, પ્રદર, રક્તપીત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, અસ્મરી, જીરણુ-જવર, દાહ, પીનસ, અરશરોગ, એની શાંતી કરેછે.

સેવંતી પાક—કાંઠાવાલી સેવંતીના ૧૦૦૦૦ ફૂલ લઈને ધીમાં તલવું પછી ખડી સાકર ૨ શેર લઈને તેનો પાક કરી તેમાં તજ, વેલચીદાણા જાંવત્રી તથા નાગકેશર ચાર ચાર તોળા, અને મનુકા અરધ શેર, મધ તોળા ૪, ગુળવેલતુ સત્વ ૮ પલ, આ પ્રમાણે જીણસ લઈ તેનો પાક કરવો તેનું સેવન કરવાથી જીરણુજવર, ઉધરસ, ખાંસી, તેમજ, છાતીમાં ક્ષત પડવાથી થએલી ખાંસી, પ્રદર, રક્તદોષ, અરશ, નેત્રરોગ જાયછે.

મેથી પાક—અરધો શેર મેથી, પાચેર સુંઠ આ બેઉનું ચુર્ણ કરી દુધમાં

પાક.

૧૫૯

પકાવવું તેનો ગોળો બનાવી તે થોડીક ધીમાં તળી કાહાડવું અને સાકરનો પાક કરી તેમાં કાળામરી, સુંઠ, પીપર, પીપરમુળ, ચિત્રકમુળ, અજમેદા, જીરું ધણા ખાફળી, વરીઆળી, બયફળ, કચોરા, દાલચિની, તમાલપત્ર મોથા આ જીણસ એકેક પળ લઈ તેમાં સુંઠનું ચુર્ણ તોલા ૬ મરીનું ચુર્ણ ૬ તોલા મેળવી પાક કરવો તે દરરોજ એક પલ પ્રમાણે ખાધાથી આમવાત તેમજ બધા વાત સંબંધી રોગ, વિશમજ્વર, પાંડુરોગ, કામલા સર્વે જાતનો પ્રમેહ જસે.

કુટાબવલેહ—કુડાની છાલ એક ૪૦૦ તોલા લઈને તેનો જરાક ભુકો કરવો અને તેમાં પાણી એક ટ્રોણ ૧૦૨૪ તોલા નાંખીને તેનો ઉકાળો ચોથો લાગ રેહે તહાં સુધી કરવો અને કપડામાંથી ગાળી લેઈને તેમાં ગોડ ત્રણ પલ મુકી પછી ચુલા ઉપર રાખીને તેનો પાક કરવો અને તેમાં રસાંજન, મોચરસ, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડા, બેહડા, આમળ, લાજરી, ચીત્રક, પહાડમુળ, નાહતું બેલફળ, ઈંદ્રજવ વચ, ભીલામો, અતોવીષ, વાવડીંગ, વાળો, એવી ૧૧ ઓસડો દરેક વજન ૧ પલ પ્રમાણે લઈ તેનું ચુર્ણ કરી પાકમાં નાંખવું અને ધી ૧૬ તોલા મુકી તે પાક થંડો કરવો પછી મધ ૧૬ તોલા મેળવવો એવી રીતે અવલેહ તૈયાર થાયછે આ અવલેહ બકરીના દુધમાં, અથવા તાકમાં, અથવા દહીમાં, અથવા ધીમાં, અથવા પાણીસાથે લેવો પણ તે ખાધેલું અન્ન પચન થયા પછી લેવો અને પથ્થ સાફ કરવું તેથી સર્વે જાતની મુળવ્યાધી (હરશરોગ) મટી જાયછે તેમજ દુષ્ટ નામવાલા જે લગદરાદી રોગ, અતિસાર, અવઠણું, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ રક્તપીત, કામળા, આમ્લપીત, સોજા, કૂશતા અને પ્રવાહકા (અતીસારનો લેહ) એવા એવા રોગ દૂર થાયછે.

કુંટકાર્યવલેહ—રીંગણી વજન ૪૦૦ તોલા લઈને તે જરાક કુટવી અને તેમાં પાણી ટ્રોણ ૧ મુકી તેનો ચોથો લાગ રેહે તહાં સુધી ઉકાળો કરવો અને કપડામાંથી છાણી લઈ તે ઉકાળામાં ગળો, ચિત્રક, ચવક, મોચ, કાકડસીંગી, સુંઠ, મરી પીપર, ધમાસા, ભારંગની સાલ, રાસ્ના કચોરા એવી ૧૨ ઓસડો દરેક પલ પ્રમાણથી લઈ તેનું ચુર્ણ કરી તેમાં મુકવું પછી સાકર પલ ૨૦, ધી ૮ પલ, શીરસેંલ ૮ પલ એવી જીણસો તેમાં મુકી ફરીથી તે ગરમ કરીને તેનો લેહ કરવો તે થંડો થયા પછી તેમાં મધ પલ ૮ મુકી પછી વંશલોચન પલ ૪, પીપળી પલ ૪, એનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ લેહમાં મુકવું પછી તે લેહ મટોડીનું મજબુદ વાસન લઈ તેમાં રાખવો તે દરરોજ થોડો થોડો ખાધાથી ઉચકી, સ્વાસ, સર્વે જાતની ખાંસી એવા રોગ મટી જાયછે.

આવળાનો મુરંબો—આવળા સારા ઉંચા એક સૈર લઈ તેને કાંઠાથી ટોચી ટોચી નરમ કરવા અને દાળી રાખવા. તેનું પાણી નીકળી ગયા પછી તેનો

૧૬૦

પાક.

ફટકડીનાં પાણીમાં મધ્યમ પ્રકારે પકાવવા અને નીચોડ લેવો પછી ચાર ચેર સાકરનો પાક કરી તેનો મેલ કાઢી નાખવો, અને તે આમળાને પાકમાં નાંખી જર-પકવો દેવો પછી નીચોડ લેઈ બીજે ચાર ચેર સાકરનો પાક કરી તેનો મેલ કાઢી તે પાક થાય એટલે તેમાં તે આમળા નાંખવા તથા કેશર તોલા ના નાંખવું એટલે મુરબો થયો, એ પીત મરાડવાને ધણો ઊપયોગી છે તથા પૌષ્ટિક છે.

આંખાનો મુરબો—આંખા સારા ભરાયેલા કાચા લેઈ તેની જાલ કાઢાડી દાબી મુકવા, પાણી નીકળી જાય એટલે તેહને જરાક બાફ આપવી તથા આમળાની પેઠે થેપણ મુરબો કરવો, એ મુરબો ધણો રૂચી આપણારે છે.

નારીયળનો સીરકો—નારીઅળ નંગ ૫૦ કુણા લેઈ તેનું પાણી કાઢી તાવડામાં નાખી અને ઘીમાં તાવથી રાખ જેવું બડું થયે તાહાસુધી ઊકાળાઈ, પછી તેમાં કેશર ના તોલું તથા લવીંગનું ચુરણ ૧ તોલું નાખી ઊતારી લેઈ. એ સીરકો સારી રીતે રક્તની વૃદ્ધિ કરણારે છે તથા બીજા આસડાના અનુપાનમાં ઊપયોગી પડે છે તથા પુઠી આપે છે.

દાડમનો સીરકો—દાડમ નંગ ૨૦ સારા પાકેલા રસદાર એવા લેઈ તેના રસ કાઢી કલઈ દીધેલાં વાસણમાં ઊકાળવું તેમાં સાકર ૧ ચેર નાંખવી રાખ જેવું બડો થયા પછી ના તોલું કેશર, ૧ તોલું એલચીના જુકો નાંખી સીસામાં ભરી મુકવો. પીતઊપર તથા ઊદ્રસઊપર ધણો ઊપયોગી છે. લીંબુના સીરકો પણ એજ પ્રમાણે કરવો.

આદાનો સીરકો—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખી પછી સાકર નાખી પાક કરવો તેમાં કેશર, એલચી, બયફળ, બવંત્રી, લવીંગ, એ નાખી ભરી મુકવો, એ સ્વાસ, કાસ, અગ્નિમંદ, અરૂચી, એઊપર ઊપયોગી છે.

કેકમનો સીરકો—કેકમના પાકેલા ફળ લેઈ તેને તેના રસ કાઢવો તેમાં સાકર નાખી ચાસણી કરવી એ પીતઊપર ઊપયોગી છે.

અરડુસા અવલેહ—અરડુસાના પાનાને બાફ આપી તે હાતવડ ચોળી તેને રસ કાઢાડવો, તેમાં સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો પછી તેમાં એહડા તથા હળદરનું ચુરણ નાખી મુકવો, અને તે વારંવાર ચાટતા રેહાઈ તેથી ઊદ્રસ, ક્ષય, કાસ, રક્તપીત્ત, સ્વાસ, એ જાય છે.

ગુલકંદ—જિંચા ગુલાબના ફુલો લેઈ તેની પાખડીયો કાઢવી, તેથી બમણી અથવા અઢીગણી સાકર લેઈ લાખલોટામાં કીંવા બરણીમાં એક થર પાખડીનો તેજીપર સાકરનો એવી રીતે થર ઊપર થર આપવા અને તેનું ચોટુ બાંધી તડકામાં ઢાકી મુકી, એટલે પાખડીયો તથા સાકરનું એકત્વપણું થઈ ગુલકંદ થાય છે.

અવલેહ.

૧૬૧

કંદર્પભુષણ અવલેહ—ધોળા કાંદા સારા લેઈ તેને આમળાની પેટે ભોંકવા પછી જરા બાફ આપી લુગડાથી પુછવા, અને તે મધમાં નાખવા, પછી તે વાસણનું મો બાંધી ચુલસીપર ટાંગી મુકી ચાર મહીના થયા પછી કાઢી તેમાંચેલો એક એક કાંદા સવારે ખાતા જઈ પથ્ય મધુર આહાર કરવો ચઢિદ દિવસ એવી રીતે ખાવું તેથી વીર્યવૃદ્ધિ સારી થાયછે, શરીર પુષ્ટ થાયછે.

દ્રાક્ષાઅવલેહ—દરાખ દુધમાં વાટી ધીમાં તળવી, પછી સાકરના પાકમાં નાખી કુસ્માંડ અવલેહમાં જે ઓસડો કઢ્યા છે તે નાખી બરણીમાં ભરી મુકવો, એ ખાવાથી અમ્લપીત્ત, રક્તપીત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો, અશક્તપણું એ દુર થઈ શરીર પુષ્ટ થાયછે, તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે.

કુષ્માંડ અવલેહ—પાકેલું કોહોળું ખમણી તે ખમણનું પાણી કપડાથી કાઢી નાખી, પછી મુકવી ધીમાં રતાસડીપર આવે તહાંસુધી સેકવું પછી હેટે ઊતારી તેમાં બદામ તળીને નાખવા, માવો સેકી નાખવો અને જયફળ, લવ્બિંગ, જવંત્રી, એલચીદાડા, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, કમળકાકડી, એ ઓસડો ઝીણા કરી નાખવા, સરવ ઓસડથી ખમણી સાકર લેઈ કોહળાના પાણીમાં પાક કરવો, તેમાં કેશર નાખી ચાસણી કરવી. અને સરવ ઓસડો નાખી હલાવી મુકવું, એ ઓસડમાંથી નીત્ય બે બે તોલા ખાવું તેથી અમ્લ-પીત્ત, બગતરા, ભ્રમ, સોસ, નખળાપણુ, અગ્નિમંદ, દુર થઈ પુષ્ટી થાયછે.

આદા અવલેહ—પાશેર આદાની છાલ કાહાડી ખમણવું, પછી ધીમાં સેકવું. ૧ શેર ગોળ અથવા સાકર નાખી પાક કરવો, તેમાં આદાનું ખમણ નાંખી તેમાં તજ તોલા ૨ એલચી ૨ જવંત્રી ૨ નાગકેશર ૨ તર્વીંગ ૨ હીમજ ૨ ભાર-ગમુળ ૨ અરુસો ૨ લીંબડાની સાલ ૨ દેવદાર ૨ આસંદ ૨ જયફળ ૨ અગર ૨ દરાખ ૨ એ ઓસડો નાખી વાસણમાં ભરી મુકવું. એ ખાવાથી કાસ, રવાસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, છાતીનો રોગ એની શાંતી થાયછે.

બીહીનો મુરંબો—બીહીના ફળો કાંપી તેહેની ચીરો બાફવી પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેશર વગેરે મસાલો નાંખી તે ચીરો તેમાં નાંખી. ચે મુરંબે પીત્તડીપર ઘણું સારું છે.

બીજેરાનો મુરંબો—એ મુરંબો ઊપરની રીતપ્રમાણે કરવો, એપણ પીત્તડીપર ઘણું ઊપયોગી છે.

યાકુતી—ભાંગના પાન ના શેર લેઈ લુગડામાં નાખી સારી રીતે ઘોવા, પછી તેની પોટલી બાંધી ચાર શેર દુધમાં નાખવી, અને તે દુધ સારી રીતે કઢી મેળવવું અને તે દહી વલોવી માખણ કાઢી ધી કરવું પછી તે ધીમાં બદામ ના શેર,

૧૬૨

ધૃતો.

ખીસ્તા ના સેર, માવો ન સેર, ખીસખીસ ના સેર, ચારોળી ના સેર, વગેરે તળી ના સેર સાકરના પાકમાં તે જણસો નાખી તેમાં જાયફળ તોલું ૧ જાવંત્રી ૧ એલ-ચીદાણા ૧ સમુદ્રસોસનુ ળી ૧ અરેણુ ૧ કેસર ૧ રૂમામસ્તકી ૧ કકોલ ૧ સાલમ-ખીશ્રી ૨ ઘોળી મુસળી ૨ કાળી મુસળી ૨ આસદ ૨ શતાવરી ૨ કવચળી ૨ ગોખરૂ ૨ તાલીમખાતુ ૧ અકલકારો ૧ સુઠ ૧ મરી ૧ ખીપરીમુળ ૧ એ ઓસડો ઝીણા કરી નાખવા અને રહેલાં ભાંગના બીમાં નાખી ખરણીમાં તે ચાકુતી ભરી ચુકવી, એ ચાકુતી અવલેહ જેવી ચાટવામાં આવે એવી બેઠયે, એ ખાવાથી ધાતુનુ સ્તંભન, ધાતુની વૃદ્ધિ ઘણી થાયછે. એ ચાકુતીમાં કેફની શક્તિ વધારીછે એઊપર અરધા સેર દુધ પીવું. જેને કેફની ટેવ નથી તેણે એ ખાવી નહી કદાક ખાવી હોય તો ઘણી થોડી ખાવી, તેના ઊતાર લીંથુ તથા છાસભાત.

ધૃતો.

કદયાણુ ધૃત—ત્રીફલા ૩ હળદર ૪ દારૂહળદર ૫ રેણુકળીજ ૬ કાળી ઊપલ-સરી ૭ ઘોળી ઊપલસળી ૮ વાઘાટીના મુળ ૯ જંગલી ગાંજ્યો ૧૦ જંગલી ભાલ ૧૧ દેવદાર ૧૨ એલવાલુક ૧૩ તગર ૧૪ કાવડળમુળ ૧૫ દંતીમુળ ૧૬ દારૂમની છાલ ૧૭ નાગકેશર ૧૮ કાળુ કમળ ૧૯ એલચી ૨૦ મંજીસ્ત ૨૧ વાવડીંગ ૨૨ કોસ્ઠ ૨૩ પક્ષકાષ્ટ ૨૪ બંધના ફુલ ૨૫ ઘોળી સુખરૂ ૨૬ તાલીસપત્ર ૨૭ રીંગણી ૨૮ એ અઠાવીસ ઓસડો એક એક તોલો લેઈ તેના કલક કરી તેથી ચોગણા પાણી-માં તે કલક તથા ધી ચોસટ તોલા નાખી એકલું ધી બાકી રહે તહાં સુધી પાક કરી પછી તે ધી ગાળી ચુકવું. તે સેવન કરવાથી વાઈ, ક્ષયરોગ, તાવ, ઉન્માદરોગ, વાત-રક્ત, ઉદ્રસ, અગ્નિમંદ, સળેખમ, કેડતુ શુળ, તરીચો તાવ, ચોથીચો તાવ, મુત્રકૃછ, ખરજેવું પગે થાયછે તે, ચળ, પાંડુરોગ, સાપ વગેરેના જેહરી વીકાર, વછનાગ વગેરે વીશનો વીકાર, પ્રમેહ, એ રોગ દુર થાયછે. તથા એ ધી વાંઝણી સ્ત્રીને છોકરૂં આપેછે, તથા એ ધીથી ભુતઆધા દુર થાયછે.

ત્રીફલાધૃત—હરડે ૧ બેહડા ૧ આમળા ૧ એ ત્રણનો અંગરસ જુદા જુદા ચોસટ તોલા લેવો અંગરસ ન મળે તો તેના આઠગુણપાણી નાંખી ચોથા ભાગતુ પાણી રહે તહાંસુધી ઊકાળો કરવો, તેને અંગરસ એવું નામછે. તે રસ ચોસઠ ચોસઠ તોલા લેવો. તથા અરડુસાનો રસ તોલા ૬૪ ભાંગરાનો રસ ૬૪ બકરીનુ દુધ ૬૪ એ સર્વ રસ તથા દુધ એકઠા કરી તેમાં ધી ચોસઠ તોલા નાંખજી તથા તેમાં કલક કરી નાંખવાના જે ઓસડો તે એવા કે હરડે ૧ બેહડાર આમળા ૩ ખીપર ૪ દરાખ ૫ ઘોળી સુખરૂ ૬ સીંધાલોણુ ૭ ચીકણામુળ ૮ કકોલી ૯ ફીરકકોલી એ બેઊ ન મળે તો તેના બદલામાં આસદ લેવો. જેડીમધ ૧૦

ધૃતો.

૧૬૩

મરી ૧૧ સુઠ ૧૨ સાકર ૧૩ ઘોળું કમળ ૧૪ કમળ ૧૫ સાટોડી ૧૬ હળદ ૧૭ દાડ-
હળદ ૧૮ જેઠીમધ ૧૯ એ ઓગણીસ ઓસડો એક એક તોલુ લેઈ તેના કલક કરી
ધીમાં નાંખવો, એકલુ ધી રહે તહાંસુધી પાક કરી ધી ગાળી લેઉ એને ત્રીફળા
ઘત કહેછે, એ ધી પેટમાં લીધું હોય તો રાતઅંધાપણું તથા નોળીયાની પેઠે આખો
ચકચકાર ફરી ઝાજવા આગળ આવેછે તે રોગ તથા આખોની ચળ તથા આખોનો
રોગ જેપીક્ષ્ત તથા આખોમાંથી પાણી પડેછે તે રોગ તથા આખોમાં પડળ
આવેછે તે રોગ તથા આંખોમાં તમરા આવેછે તે તથા મોતીઆ ઊતરેછે તે, તથા
આજક નામનો નેત્રરોગ તે; એવા સર્વ રોગ દુર થાયછે. એવીના બીજ નહાના
મોઠા રહેલાં જે આંખોના રોગ તે પણ દુર થાયછે, તથા એ ધી નાકમાં પણ ના-
ખવાના ઉપયોગી આવેછે.

કામદેવ ધૃત—આસંધ ૧ તુલા (એટલે ૪૦૦ તોલા) તથા તેના અરધ ગોખરૂ
લેઈ તથા ચીકણુમુળ ૧ ગજો ૨ જંગલી ગાંજે ૩ વીદારીકંદ ૪ શતાવરી ૫ સા-
ટોડી ૬ પીપરીમુળ ૭ સુઠ ૮ શીવણુકુળ ૯ કમળબીજ ૧૦ અડદ ૧૧ એ
અગ્યાર ઓસડો ચાળીસ ચાળીસ તોલા પ્રમાણે લેઈ એને કચરા કરી એખઠા
કરવા, એને તેમાં પાણી ચાર દ્રોણ (એટલે ૪૦૯૬ તોલા) નાંખી તેનો ચોથા
ભાગનુ પાણી રહે તહાંસુધી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો. તેમાં કલક કરી નાખવાના
ઓસડો એવા કે-જેઠીમધ ૧ વીદારીકંદ ૨ આસંધ ૩ હરણુવેલ ૪ જેઠીમધ ૫
જંગલીમગ ૬ જંગલી અડદ ૭ એ વધકમાં જીવણીચેગણુ કહેલો છે તેના
ઓસડો જાણવા. કોસ્ટ ૮ પદ્મકાસ્ટ ૯ રતાંજલી ૧૦ તમાલપત્ર ૧૧ પીપર
૧૨ દરાખ ૧૩ કવચ બીજ ૧૪ કાળુ કમળ ૧૫ નાગકેશર ૧૬ કાળી ઉપર-
સળી ૧૭ ઘોળી ઉપલસરી ૧૮ નાગખલા ૧૯ એ ઓગણીસ ઓસડો એક એક તોલુ
લેઈ તેના કલક કરી ઉકાળામાં નાંખવો. સાકર ૮ તોલા નાંખવી તથા ઘોળી સે-
રડીના રસ તથા ધી એ દરએક ૨૨૬ તોલા પ્રમાણે લેવા તે ઉકાળામાં ધીમાં તાપથી
એકલું ધી બાકી રહે તહાંસુધી તે પાક કરી પછી તે ધી ગાળી લેઈ તે લીધું હોય
તો તેથી રક્તપીત્ત તથા ઊરક્ષત રોગ તથા પંડુરોગના પેટા માયલો હુલીમક રોગ
તથા પંડુરોગ નાશ પામેછે તથા શરીરનો વાન ફરી જાયછે તે રોગ તથા સ્વરક્ષય
તથા વાતરક્ત, મુત્રક્રંત તથા પીકનુ શુળ તથા આંખોમા કમળો થાયછે તે, તથા
ધાતુક્ષય છાતીમાં બળતરા થાયછે તે શરીરને દુબળાપણું શરીરના તેજનો ક્ષય એવા
સર્વ રોગ દુર થાયછે. તથા આ ધી જે સ્ત્રીયોને છાકરૂં ન થાતુ હોય તેવોને પણ
છાકરાની પ્રાપ્તી કરેછે. પુરૂષને ધાતુ ઉત્પન્ન કરેછે દૃઢ્યને હિતાકારી થાયછે. બલ આ-
પેછે. એ ધી રસાયણુછે, એને કામદેવ ધૃત એહી કહેછે.

કાસીસાધી ધૃત—હીરાકસ ૧ હળદર ૨ દાડ હળદર ૩ નાગરમોથ ૪ હરતાળ
૫ મનસીલ ૬ કપીલો ૭ ગંધક ૮ વાવડીંગ ૯ યુગળ ૧૦ મીણુ ૧૧ મરી ૧૨ કોસ્ટ

૧૬૪

તેલો.

૧૩ મોરથુત ૧૪ ધોળીસરસી ૧૫ રસાંજન ૧૬ સીંદુર ૧૭ ગંધીલોખેરોળે ૧૮ રતાંજલી ૧૯ ખેરછાલ ૨૦ કડવા લીંબડાના પાન ૨૧ કરંજ બીજ ૨૨ ઊપલસરી ૨૩ વજ ૨૪ મંછલ ૨૫ જેઠીમધ ૨૬ જઠામાંસી ૨૭ સીરસ ૨૮ લોદર ૨૯ પદમકાસ્ટ ૩૦ હીમજ ૩૧ કુવાડીયાનુ બીજ ૩૨ એ બતરીસ ઓસડો એક એક તોલું લેઈ તેનું ચુર્ણ કરી ૧૨૦ તોલાં ધી તાંબાના વાસણમાં નાંખી તેમાં તે ચુર્ણ મેળવી સાત દિવસ તડકામાં મુકવું, પછી તે ઓ અંગે લગાડજી, તેથી સર્વકોડ, બળતરા, ખસ, તથા પથેતોડ થાયછે તે વીચરચીકા રોગ, તથા ઇંદ્રીને શુક્રોગ, થાયછે તે. વીસર્પરોગ વાતરકત થકે વીસ્ફોટક રોગ થાયછે તે, માથાના ગુમડા, ઊપદશરોગ, જેહુને ગરમી કહેછે તે, નાડીના વીશે જે દુષ્ટ પ્રણ થાયછે તે, સોળે, ભગંદર એ રોગ દુર થાયછે તથા એ ધી પ્રણ વગેરેનું શોધન કરેછે, તથા પ્રણ વગેરે ભરી લાવેછે અને જેવી પ્રથમની કાંતી હોય તેવી કરેછે.

વાણકરણુ ધૃત—ધોળી કંઠેરના મુળ બે શેર લાવી તેનો આઠ શેર પાણી માં ઉકાળો કરવો, તેનો ચોથોભાગ રાખી તેમાં બે શેર દુધ નાંખી તેમાં બે તોલા સોમલ, બયફલ ૨, જવંત્રી ૨, કેશર ૨, કસ્તુરી ૧, નાંખી દુધ કઢવું પછી તેને મેળવી દહી કરવું, તે વલોઈ માખણ કાઢી તેનું ધી કરી મુકજી, તે ધી નાગરવેલના પાનને એક દીપુ લગાડી તે પાનનું બીડું બાંધી, તેથી અંગમાં હુશારી આવી મંદ-વીર્ય પુરૂષ હોય તો સતેજ થાયછે, અને બંધેજ થાયછે. એ ધી અનુભવી છે.

તેલો.

નારાયણ તેલ—આસંધ ૧ ચીકણામુળ ૨ બીલીમુલ ૩ પહાડમુળ ૪ રીંગણી ૫ ભોંરીંગણી ૬ ગોખરૂ ૭ અતીબલા ૮ કડવો લીંબડો ૯ રેટુ ૧૦ સાટોડી ૧૧ ચાંદવેલ ૧૨ અધરણુ ૧૩ એ તેર ઓસડો ચાળીસ ચાળીસ તોલા લેઈ અધ કચરા કરી તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાંખી તેના ચોથા ભાગનું પાણી રહે તહાંસુધી ઉકાળો કરી ગાળીલેવો તેમાં તલનું તેલ ૨૫૬ તોલા નાખજી તથા શતાવરીના અંગરસ ૨૫૬ તોલા, ગાયનુ દુધ ૧૦૨૪ તોલા એ પ્રમાણે તેલમાં નાખી પછી તેમાં કલક કરી નાખવાના ઓસડો એવા કે, કોસ્ટ ૧ એલચી ૨ ધોળી સુખડ ૩ મોરવેલ ૪ વજ ૫ જઠામાંસી ૬ સીંધાલોણ ૭ આસંધ ૮ ચીકણામુળ ૯ રાસ્ણા ૧૦ વરીયાળી ૧૧ રૂવદાર ૧૨ જંગલી ગાંબે ૧૩ જંગલી ભાલ ૧૪ જંગલી મગ ૧૫ જંગલી આડ ૧૬ તગર ૧૭ એ સતરા ઓસડો આઠ આઠ તોલા લેઈ તેનો કલક કરી તે તેલમાં નાખવો અને ધીમાં તાપે એકલું તેલ બાકી રહે તાહાસુધી પાક કરી તેલ ગાળી લેજી અને નારાએણુ તેલ કહેછે. એ તેલ નાકમાં ઘાલવા વીંચે તથા પીવાવીંચે તથા પેડુ વગેરેના દરદ વીશે યોજવું, એથકે પક્ષધાત એટલે આરધાંગ વાયુ, હનુસ્તંભ, મન્યા-

તેલો.

૧૬૫

સ્તંભ, ગલગ્રહવાયુ, સાથલો તથા ખીંડીયો તથા પગ વગેરે ઠેકાણે ખલી એવા નામનો વાયુ (એટલે ખાલી ચઢે છે તે) જે વાયુથી મુનપણ આવે છે તે વાયુ, ગતીભંગવાયુ, કટીગ્રહ તથા હાત, પગ વગેરે ગાત્રોત શોષ ન કરનારો વાયુ, અંખ વગેરે ઇંદ્રીયોનો નાશ કરણારો વાયુ, રક્તવીકાર, ધાતુક્ષય, તાવ, ક્ષયરોગ, અંતર-વૃદ્ધી તથા કુરંટ એટલે જેથી વૃશણ મોટા થાય છે તે વાયુ, દંતરોગ, માથાનો વાયુ, પાહાશુળ, જેથી પાંગળાપણ આવે છે તે વાયુ, બુધીભ્રંશ, કેડ થકે તે પગ મુઘી ગ્રધ્રસી નામનો વાયુ થાય છે તે, તથા એ સર્વ વાયુ દૂર થાય છે. એવીના બીજા વીશમવાયુ નાહાના મોટા સર્વ અંગના વીશે જે હોય તે પણ દૂર થાય છે. એ તેલના પ્રભાવે કરી વાંઝણી સ્ત્રીયોને છોકરા થાય છે. એ તેલ અંગે લગાડુ છતાં માણસનો મુખ થાય છે તથા હાથી અને ઘોડાવના અંગે લગાડયું હોય તો તેઓનેપણ મુખ થાય છે. એ બાબત દૃષ્ટાંત જેમ નારાયણ દેવ દુસ્ત દૈતોનો નાશ કરે છે તેમજ આ તેલ સર્વ વાયુનો નાશ કરે છે.

માહાસુગંધી તેલ—કપુર ૧ તોલું અગર ૧ તજ ૧ બોળ ૧ ગુળછબુ ૧ લાખ ૧ કપુરકાચરી ૧ કચુરો ૧ ધાતકી પુરુષ ૧ શાંતવીણું ૧ એલવાલુક ૧ તળ-સીની મંજીરીયો ૧ પથરકુલ ૧ જટામાંસી ૧ નાગરમોચ ૧ ચેલચી ૧ કેશર ૧ ગોરોચન ૧ દવણા ૧ વીશેષકુપ ૧ જયફળ ૧ કંકોલ ૧ સોપારી ૧ કસ્તુરી ૧ તેલીયો દેવદાર ૧ રેણુકખીજ ૧ લવીંગ ૧ કોસ્ટ ૧ વાળો ૨ જાંઘના ફુલ ૧ ગટોના ૧ નખલા ૧ જાવંત્રી ૧ કાંકડસીંગી ૧ કમળ ૧ પાચતું છાગુ ૧ કીંદુ અથવા કુંદના ફુલ ૧ મંજીર ૧ લોદર ૧ એ ઓસડો ખાંડી તેમાં પાણી તથા તેલ નાંખી ધીમાં તાપથી પકાવી સીધ કરવું, તે તેલ લગાડીયું હોય તો જરા એટલે વૃદ્ધપણ દૂર થાય છે, તેજ વધે છે, બળની પ્રાપ્તિ થાય છે, કામ વૃદ્ધી થાય છે, વાંઝણીને ગર્ભ રહે છે, અને ચળ, ખરસેવો, વીચરચીકા, મેલદુરગંધી, કોડ, ચે રોગ દૂર થાય છે.

પ્રસારીણી તેલ—ચાંદવેલ ૪૦૦ તોલા લેધ તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાંખી તેનો ચોથો ભાગ રહે તાંહા મુઘી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો, તેમાં તેલ, દહી, તથા કાંજ ઉકાળાના સરખા ભાગે નાંખી તેમાં ચોગુલું ગાયતું દુધ નાખવું તેમાં કલક કરી નાખવાના ઓસડો એવા કે, જેઠીમધ, પીપરીમુળ, ચીત્રક, સિંધાલુણ, વજ, ચાંદવેલ, દેવદાર, રાસ્ણા, લેડીપીપર, ભીલામા, વરીયાળી, જટામાસી એખાર ઓસડો તેલના આઠમા ભાગે લેધ કલક કરી તેલમાં નાખવો, તેલ બાકી રહે તહાંમુઘી પાક કરી પછી તેલ ગાળી લેવું, તે અંગે લગાડવું તેથી વાત સ્લેખજન્યે વીકાર માણસ જેથી કુખડ થાય છે તે વાયુ, ખંજવાયુ, જેથી પાંગળો થાય છે તે વાયુ ગ્રધ્રસીવાયુ, અરદીતવાયુ, હુતુ, પીઠ, માથુ મીવા તથા કેડ એ ઝલાય છે એવા સર્વ વાયુ દૂર થાય છે, એવીના બીજા વીશમવાયુ નાહાના મોટા જે હોય તે પણ આ તેલથી દૂર થાય છે.

૧૬૬

તેલો.

બલાતેલ—ચીકણામુળ (૫૧૨ તોલા) લઘ તેમાં પાણી ચોઘણ નાંખી ચોથા ભાગ રેહે તાંહાસુધી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો તથા દશમુળના ઓસડો દશ છે તે સર્વ મળી ૫૧૨ તોલા લેઘ તેમાં પાણી તેથી ચોગણ નાંખી ચોથા ભાગનુ રેહે તાંહાસુધી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો, કળથી, જવ, તથા ખેરનાઠળીયા એ ત્રણ ઓસડો જુદા જુદા ૫૧૨ તોલા લેઈ તેથી ચોગણ પાણી નાંખી ચોથા ભાગનુ પાણી રેહે તાંહાસુધી દર એકનો ઉકાળો જુદો કરી જુદો જુદો ગાળી લેવો પછી તે પાચે ઉકાળો એકઠા કરી તેમાં ગાયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા તથા તેલનુ તેલ ૬૪ તોલા નાંખી તેમાં ખીજ ઓસડો નાંખવાના તે એવા કે, જીવનીય ગણના ઓસડો ૭, શતાવરી ૮ દેવદાર ૯ મંજી ૧૦ કોસ્ઠ ૧૧ પથરકુલ ૧૨ તગર ૧૩ અગર ૧૪ સીંધાલોણ ૧૫ વજ ૧૬ સાઠોડી ૧૭ જટામાસી ૧૮ ઘોળી ઉપરસરી ૧૯ કાળી ઉપરસરી ૨૦ તમાલપત્ર ૨૧ વરીયાળી ૨૨ આસંધ ૨૩ ચેલચી ૨૪ એ ચોવીસ ઓસડો તેલના ચોથા ભાગના લેઈ તેનો કલક કરી તે તેલમાં નાંખી એકલું તેલ બાકી રેહે તહાંસુધી ઉકાળી તેલ ગાળી લેવું, એને બલાતેલ કહે છે. એ તેલ જે સ્ત્રીઓને ગર્ભની ઇચ્છા હોય તેઓના અંગે લગાડવું તથા જે પુરુશને ધાતુ ક્ષીણ છે તેને, તથા વ્યાયામ વગેરે મેહનતથી ક્ષીણ થયેલાં છે ગાત્રો જે પુરુશના તેને તથા સુવાવડી સ્ત્રીઓને યોજવું. એ તેલ ઘણું કરી રાજઓને તથા સુખીયા માણસોને યોગ્ય છે. એ થકે સર્વ વાયુવીકાર દૂર થાય છે.

લાક્ષાદી તેલ—ખેરડીની અથવા કુડાની લાખ ૨૫૬ એસો છપન તોલા લઘ તેમાં પાણી તેથી ચોગણ નાંખી તેનો ચોથા ભાગ રેહે તાંહા સુધી ધીમે તાપ લગાડી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો તેમાં તળનુ તેલ ૬૪ તોલા તથા ગાયના ઢહીનુ નીતરેલું પાણી ૨૫૬ તોલા, વરીયાળી ૧ આસંધ ૧ હળદર ૧ દેવદાર ૧ કડુ ૧ રેણુકળીજ ૧ ખેરવેલ ૧ જેઠીમઘ ૧ કોસ્ઠ ૧ ઘોળી સુખડ ૧ નાગરમોથ ૧ રાસ્ના ૧ એનુ ચુર્ણ નાંખી ધીમાં તાપથી એકલું તેલ બાકી રેહે તાંહા સુધી ઉકાળી પછી તેલ ગાળી લેઈ અંગે લગાડવું તેથી, સર્વ વીશમજ્વર દૂર થાય છે તથા સ્વાસ, કાસ, સળેખમ, કેડ તથા પીઠનુ શુળ તથા વાયુપ્રકોપ તથા પીતકોપ, મીરગી, ઝિન્માદ વાયુ, ક્ષય, રાક્ષસપીડા ચળ, અંગને દુરગંધી આવે છે તે તથા શુળ, શરીરમાં વેદના થાય છે તે એવા સર્વ રોગ દૂર થાય છે તથા ભારે વાઇ સ્ત્રીના અંગને લગાડવું હોય તો ગર્ભની પુસ્તી થાય છે.

શતાવરી તેલ—શતાવરી ૧ ચીકણામુળ ૨ ચકલેડીનુ મુળ ૩ જંગલી ગાંજે ૪ જંગલી ભાલ ૫ એરંડમુળ ૬ આસંધ ૭ ગોખર ૮ ખીલીમુળ ૯ કસઈ ૧૦ કોરંટો ૧૧ એ અગ્યાર ઓસડો દાડ દાડ તોલાપ્રમાણે લેઈ તેમાં પાણી ચોગણ નાંખી ચોથા ભાગનુ પાણી રેહે તાંહા સુધી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો તેમાં તળનુ તેલ ૬૪ તોલા ગાયનુ દૂધ ૬૪, સતાવરીનો રસ ૬૪, પાણી ૬૪, એ તે તેલમાં નાંખી

તેલો.

૧૬૭

તેમાં કલ્ક નાખવાના ઓસરો એવા કે શતાવરી ૧ દેવદાર ૨ જટામાસી ૩ તગર ૪ ઘોળીસુખડ ૫ વરીયાળી ૬ ચીકણુમુળ ૭ કોસ્ઠ ૮ ચેલચી ૯ પથરકુલ ૧૦ કમળ ૧૧ વારાઈકંદ ૧૨ મેંદા અથવા જોઠીમધ ૧૩ મહુડાની છાલ ૧૪ દીકોળની બદલે આસંધ ૧૫ જવક અથવા વારાઈકંદ ૧૬ એ સોળ ઓસરે એક એક તોલો લેઈ તેનો કલ્ક કરી તે તેલમાં નાંખી ગાયના છાણના છાણા વડે અગ્ની આપવો તે તેલ બાકી રહે તાંહા સુધી પાક કરી તેલ ગાળી લેવું, અને શતાવરી તેલ કહે છે. એ તેલ કૃસ્ણાત્રેયઃશીથે કહેલું છે પુરૂષે અંગે લગાડયું હોય તો તે પુરૂષ સ્ત્રીયોને નીત્ય પ્રીતીથી ભોગવે છે. સ્ત્રીયોને અંગે લગાડયું હોય તો તેવોને છાકરા થાય છે. યોનીશુળ, અંગશુળ, મસ્તકશુળ અને આંખોમાં કમળાનો રોગ થાય છે તે પંડુરોગ, વીશબાધા, અધ્ધસીવાયુ, પેટમાં ડાબે પડે પ્લીહારોગ થાય છે તે, સોસ પરમા, દંડની પેટે માણસને નમાડે છે તે દંડાપતાનકવાયુ, બલતરાયુક્ત વાતરક્ત તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી ધુપણી એટલે પ્રદર સ્ત્રીયોને લાગે છે તે, પેટ ફુલવું, તથા રક્તપીત એ સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

હવે જંગલમાંથી શતાવરી લાવવાનો પ્રકાર એવો કે નારાયણી એક બોલી નમસ્કાર કરી ઉત્તરની તરફ મો કરવું અને ખેરના લાંકડાથી સતાવરી બોદવી તથા સર્વ વ્યાધીસાધની એવું બોલવું આડવી, કુમારજીવની એવું બોલી નમસ્કાર કરી લાવી પાક કરવો.

લવીંગાદી તેલ—લવીંગ ૫ તોલા, નાગરમોથ ૫ ગુળ ૫ વાળો ૫ ચીત્રક-મુળ ૫ સુખડ ૫ ગહુલો ૫ કચુરો ૫ વછનાગ ૫ પેપળાની લાખ, ૫ મંજીષ્ઠ ૫ બેહુર-કોંચલા ૫, તેલ પાંકુ ૧ શેર પાણી ૮ શેર અને મસ્તુ ૧ શેર નાંખી ધીમાં તાપે બે ત્રણ દીવસ પકવવો તયાર થાય એટલે સીસીમાં ભરી મુકવું એ વાયુ જીર્ણવર, ક્ષય, પંડુરોગ એ ઉપર સાદું છે.

શીંગ્રારદ્રક તેલ—આદાનો રસ -૧ શેર શરગવાનો રસ -૧ શેર બકરીનું દૂધ -૧ શેર પાણી ૧ શેર એકઠા કરી તેમાં તેલ -૧ શેર નાંખી ઉકાળવું પાણી બળી તેલ રહે એટલે ગાળી મુકવું તે તેલ વાયુઉપર ઘણું ઉપયોગી છે.

માશતેલ—અડદ ૧ જવ ૨ આળસીના બી ૩ રીંગણી ૪ કવચબી ૫ કોરાઠા ૬ ગોખર ૭ ટેટુ ૮ એ આઠ ઓસરો રટારટ તોલા લઈ તેમાં પાણી સર્વ ઓસરોથી ચોગણુ નાંખી તે પાણી ચોથા ભાગનું રહે તાંહા સુધી ઉકાળો કરી ગાળો લેવો તથા કપાશીયા ૧ બોરનાઠળીયા ૨ તાગના બી ૩ કળથી ૪ એ ચાર ઓસરો ૫૬ તોલા લઈ તેમાં ચોગણુ પાણી નાંખી ચોથા ભાગનું પાણી રહે તાંહાસુધી ઉકાળો કરી ગાળી લેવો તથા બેકડાનું માસ ૬૪ તોલા લઈ તેમાં પાણી ચોગણુ નાંખી ચોથા ભાગ રહે તાંહા સુધી ઉકાળો કરી ગાળવો પછી તળનું તેલ ૬૪ તોલા લઈ તેમાં સર્વ ઉકાળા મેળવવા, તેમાં કલ્ક નાંખવાના ઓસરો એવા કે ગળો ૧ સુંઠર કોસ્ઠ ૩ રાસ્ણા ૪ સાટોડી ૫ એરંડમુળ ૬ પીપર ૭ વરીયાળી ૮ ચીકણામુળ ૯ ચાંદવેલ ૧૦

૧૬૮

અનુપાન પ્રકરણ.

જઠામાંસી ૧૧ કડુ ૧૨ એ ઓસડો બે બે તોલા લેધ તેનો કલક કરી તેલમાં નાંખી ધીમાં તાપથી એકલું તેલ બાકી રહે તેમાંથી સુધી કઢાવી ગાળી તેને એ તેલ અંગે લગાડવાથી ત્રીવાસ્તભ, અપબાહુક, અરધાંગ, અક્ષેપકાદીવાયુ નાશ પામેછે.

અનુપાન પ્રકરણ.

સર્વ સાધારણ અનુપાનો—શાન્તિપાતને આદાનો રસ ૧, કાસરલેશમ વી-કારને અરડુસાનો રસ, તથા ત્રીકટુનું ચુર્ણ ૨, જવરને તથા વીશમજવરને મધ તથા પીપર ૩; ફરીથી આવેલા તાવને કરીયાતુ તથા નાગરમોથ તથા પીતપાપડો ૪, સત્રહણી ઉપર છાસ ૫, જીર્ણજવર ઉપર મધ તથા પીપર ૬, કીરમને વાવડીંગ ૭, હરસને ચીત્રક તથા ભીલામાં ૮, પાંડુરોગને મંડુર ૯, ક્ષયને સીલાજીત ૧૦, સ્વાસને ભારંગમુળ તથા સુંઠ ૧૧, પ્રમેહને આમળા તથા હળદર તથા શરકરા યુક્ત ત્રીફળા ૧૨, તરસને સોનું તપાડી તે પાણીમાં ઓલવેલું પાણી ૧૩, જવરને તથા તરસને લોહ તપાવી પાણીમાં ઊલવેછે તે પાણી ૧૪, ત્રીદોષ ઉપર આદાનો રસ તથા મધ ૧૫, શુળને હીંગ તથા ધી ૧૬, આમવાતને કરજીયુ ગોમુત્ર એરંડીયુ ૧૭, પીહાને ત્રીફળા તથા પીપર ૧૮, વીશને શીરસ વૃક્ષ તથા સોનું ૧૯, કાસને રીંગણી તથા ત્રીકટુ ૨૦, વાયુ વ્યાધીને ગુગળ તથા લસણ તથા ધી ૨૧, રક્તપીત્તને અરડુસો ૨૨, ફેફડ તથા વાયુ અવેછે તથા બોખડુ બોલેછે તેને વજ તથા અકલકારો તથા મધ ૨૩, ઊદરને રેચન ૨૪, વાતરક્તને ગળો તથા એરંડીયુ ૨૫, અરદીત વાયુને અરદનાવડા તથા માખણ ૨૬, મેદા રોગને મધ તથા પાણી એખટુ કરી ૨૭, પ્રદરને લોદર ૨૮, અરચીને બીજેર અથવા દાડમ ૨૯, વ્રણને ત્રીફળા તથા ગુગળ ૩૦, શોકને મધ્ય ૩૧, અમ્લપીત્તને દરાખ ૩૨, સુત્રકૃચ્છને શતાવરી તથા કોહલાતુ પાણી ૩૩, નેત્રરોગને ત્રીફળા ૩૪, ઉન્માદને જીરું ધી ૩૫, નીદ્રાનો નાશ થયા હોયતો ભેશનું દુધ ૩૬, કોડને ખેરની અંતર છાલનું પાણી ૩૭, ઘોળી કોડને આપચા અને બોખાડા ૩૮, અજીરણને નીદ્રા તથા હરડે અને લાંઘણ ૩૯, ઊલટીને ઘાણી ૪૦, જતરથકે ઉપર જેટલા રોગ થાયછે તેને તીક્ષ્ણ ઓસડોનો તાસ ૪૧, પાહાશુળને પુસ્કરમુળ ૪૨, મુરછારોગને થંડા ઊંપાયો ૪૩, શરીર દુખળું થયું હોયતો માંસરસ ૪૪, પથરી અથવા પાણવી ઉપર શીળાજીત ૪૫, સુત્ર બંદ થવા ઉપર કુણા મુળાના પાનડાનો રસ તથા સોરોખાર એકઠો કરી ૪૬, ગુદમરોગને વાયવરણની છાલ ૪૭, વીદ્રધી રોગને લોહી કહાડી ૪૮, હેડીને લાખના રસનો નાસ અથવા નવસાગર તથા ચુનો તથા નીંબુનો રસ એકઠો કરી બાસ લેવો, અથવા ૧ માસો પાણીનીસાથે પેટમાં આપવું ૪૯, બળતરાને થંડાઉપાયો ૫૦, ભગેંદરને કુતરાતુ હાડકું ગધેડાના લોહીમા ઘસી શંખપુસ્પીના રસમાં મેળવી લગાડવું ૫૧, સાદ અથવા સ્વરે સારા થવા સાદ પુસ્કરમુળ મધમાં આપવું ૫૨, સરદી તથા સીતાળ ઉપર નાગરવેલના પાન તથા મરી ૫૩.

અનુપાન પ્રકરણ.

૧૬૯

અશ્નિક ભસ્મ—એક ચણેડી અથવા ૪ ચાર ચણેડી ભાર ભસ્મ મધ તથા પીપરમાં આપવું એટલે સારા, કાસ, વીશરોગ, કેડ, વાયુ, પીત્ત, કફ, કફક્ષય, સંઘ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમલો, ગુલ્મ, એ રોગ દુર થાયછે ૧ વાવડીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, એના ચુર્ણમાં ૧ વાલ આપવું એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંઘ્રહણી, શુળ, આમ, કેડ, સ્વાસ, પ્રમેહ, અપ્સ્રી, કાસ, અગ્નિમંદ, ઉદર સંબંધની વ્યથા, એ રોગ દુર થાયછે, અને બુદ્ધી સારી થાયછે. તથા શુક્ર ધાતુની વૃદ્ધી થાયછે. ૨ વીસ પ્રકારના પ્રમેહને-મધ, પીપર, સીલાજીત, એમાં આપવું, ૩ ક્ષયરોગને-સોનાના વરખની સાથે આપવું. ૪ ધાતુ વૃદ્ધીને સોના તથા રૂપાના વરખસાથે આપવું. અથવા તેહના ભસ્મનીસાથે આપવું. ૫ રક્તપીત્તને-હરડે, ગોળ, અથવા એલચી-દાણા, સાકર, એનીસાથે આપવું. ૬ ક્ષય, પંડુ, હરસ, એને-ત્રીકુટ, ત્રીફળા, ચાતુરખત, સાકર, મધ, એનીસાથે આપવું. ૭ પ્રમેહ તથા મુત્રકૃચ્છ, એને-એલચી દાણા, ગોખર, લોચઆમળા, સાકર, ગાયત્રી દુધ, એનીસાથે આપવું. ૮ ફેરી પ્રમેહને-ગળોતું સત્વ અને સાકરની સાથે આપવું. ૯ જીરણજવરને-મધ તથા પીપરમાં. ૧૦ નેત્રરોગને તથા ધાતુવૃદ્ધીને-ત્રીફળા ચુર્ણ તથા ધી તથા મધમાં આપવું. ૧૧ પ્રજ્વ રોગને-મોરવેડીતુ સત્વ અને ત્રીકુટતુ ચુર્ણ એમાં આપવું. ૧૨ બલવૃદ્ધીને-ગાયત્રી દુધ અને ક્ષીરકંદ, એમાં આપવું. ૧૩ હરસને-લીલાઆમાં આપવું. ૧૪ વાયુરોગને-સુંઠ પુસ્કરશુળ, ભારંગશુળ, મધ, આસંધ, એના ચુર્ણમાં આપવું. ૧૫ શ્લેષ્મરોગને-કાયફળ, પીપર, મધ, એમાં આપવું. ૧૬ જરારાત્રી પ્રદીપ્ત થવાને-તથા મુત્રાધાત તથા મુત્રકૃચ્છ, તથા પથરી, એ ઉપર સર્વ આરોગી સાથે આપવું. ૧૭ ધાતુસ્તંભનને-ભાંગમાં. ૧૮ ધાતુવૃદ્ધીને-લ વીંગ તથા મધમાં ૧૯ પીત્તને ગાયત્રી દુધ તથા સાકરમાં ૨૦ એવીના બીજ રોગ રહ્યા તેઓને ચુક્તીથી અનુપાન થોજ આપવું. ૨૧ એઉપર પથ્ય-ખાડ, ખાડુ, કાળ, કાકડી, કારેલું, રીંગણું તરબુજ, તેલ, એ પદાર્થો ઘણું કરી ખાવા નહીં.

અશ્વીની કુમારની માત્રા—એની ગાળીયો ચણ્યા જેવડી કરવી તણખીયા પરમા ઉપર-અજમાની સાથે આપવી. ૧ પીળા પરમાને-હળદરમાં. ૨ પુરુષાતન આવવા સાડ-મધમાં. ૩ જવરને-સુંઠનીસાથે ૪ પ્રમેહને-તુળસીના રસમાં. ૫ પીત્ત વાયુઉપર-પાનતું બીડું અને પીપરમાં આપવી. ૬ તાલીયા તાવને-કપાસના પાનના રસમાં. ૭ ત્રાણને તથા સરદીને-પીપરીશુળની સાથે. ૮ માથાશુળને-લીંબુના રસમાં આપવી, અને માથાને લેપ કરવો. ૯ એકાંત્રા તાવને-સુંઠ, સાકર, અને તુળસીના રસમાં આપવી. ૧૦ તરીયા તાવને-જીરું, મરી, તથા તુળશીના રસમાં. ૧૧ ચોથીયા તાવને-ભાંગરાના રસમાં. ૧૨ પીહા ઉપર તથા બિદર સંઘ્રહી રોગ ઉપર-ધંદ્રાવાડણીના રસમાં અથવા તેના પાકેલા ફલમાંએલા મગજમાં. ૧૩ જીરણજવરને-સાકરમાં. ૧૪ સતાપ થયો હોય તો-પાણીમાં લેપ કરવો. ૧૫ કાસ રોગને-સીંધાભાણીનીસાથે ૧૬ મુખ દુરગંધીને તજમાં. ૧૭ બચસની દુરગં-

૧૭૦

અનુપાન પ્રકરણ.

ધીને-આવળના રસમાં. ૧૮ બુદ્ધી વધવાને-અમહીના રસમાં. ૧૯ રક્તઅતીસાર તથા આમ અતીસારને-જયફળના ઝિકાળાના સાથે. ૨૦ શરીર પુષ્ટ થવા સાડ-અદામના મીઠામાં. ૨૧ જેહુરબાજ રોગને-લીંબડાના પાનના રસમાં. ૨૨ સુતીકા રોગને-હળદર તથા હીરાબોળ તથા ધીમાં આપવી. ૨૩ સ્વર સારો થવા સાડ-ભાંગની સાથે. ૨૪ અસ્તીગતજવરને-સાકરની સાથે. ૨૫ પેઠશુળને, કેલનાં કંદના રસમાં ૨૬ નેત્રને વધારે તેજ આવવા સાડ-જયફળની સાથે. ૨૭ બીંદુકુશાદ રોગને-રેવા ચીનીમાં. ૨૮ પંચુવાયુને-ચીત્રકની સાથે. ૨૯ હરસને-ટંકણુઆરમાં. ૩૦ તૃષ્ણા રોગને-ધરોના રસમાં. ૩૧ ભુતપીડાને-તે ગોળીને લોખાન આપી ગળામાં આંધવી. ૩૨ ચુર્ણ, ઉકાલો, હીમ, સ્વરસ, ઈત્યાદી અનુપાનો જે રોગને જે યોગ્ય હોય તે ઉપર તેની યોજના કરવી.

ગંધક-શુદ્ધ કરી તેનું ચુર્ણ ૧ માસાથી તે ૧૦ માસા સુધી આપવું. મસ્તકમાં પ્રણ ઉપર તથા મસ્તકશુળ ઉપર-જવના કાંજમાં લેપ કરવો. ૧ નાસા-રશા ઉપર-તેના અરક લગાડવો. ૨ નેત્રરોગને-ત્રીફળામાં આપવો. ૩ આંખોમાં એલા કુલને-મધ અથવા ધી કીંવા કેળના કંદનારસમાં ઘાસી અંજન કરવું. ૪ કાસ રોગને-ગાયત્રી ધી તથા મરી અથવા પીપરમાં આપવો. ૫ સ્વાસને-રીંગણીના ફોલો તથા ધીમાં ૬ સ્વરભંગને-મધ તથા પીપરમાં લેવું. ૬ છાતીના શુળ ઉપર-નાગરવેલના રસમાં. ૮ મોડસી ઉપર-કાગદી લીંબુના રસમાં. ૯ અછરણને-આમળાના ચુર્ણમાં ૧૦ સમહુણી ઉપર-સુંઠ અને ધીમાં. ૧૧ ખસ વગેરેને-તેલમાં. ૧૨ મેહુને-ગોળમાં ૧૩ કુસ્ઠરોગને-લીંબડાની પાંચ આંગની સાથે. ૧૪ પ્રણને-ધીમાં. ૧૬ જવરને-આપ-આના ઝિકાળામાં. ૧૬ વાયુને-તળસીનો રસ તથા ધીમાં. ૧૭ પીત્તને-ગાયત્રી ધીમાં ૧૮ કફને-ગોળ અને સુંઠમાં. ૧૯ અજર અમર થવાને-એક ટાકથી એક તોલા સુધી એક વરસ ઘોડાનું મુત્ર, બકરીનું મુત્ર, સુંઠ, ગાયત્રી દુધ, ધી એમાં આપવું. ૨૦ ૨૧ રૂત ન આવતો હોય તો-તે સ્ત્રીને કોરકંડનું મુળ તથા ધીમાં આપવો ૨૨ સ્વાસને-કાસવીંઘાનો રસ અથવા આદાનો રસ તથા મધ એમાં આપવો. વૃંધપણુ મટવાને-હરડે, બેહડે, આમળાં, ભાંગરો, એનું ચુર્ણ, સરખા ભાગે કરી તેમાં એક વરસ આપવો. ૨૩ માહા રોગને-એક મહીનો આપવું. ૨૪ સર્વ રોગને છ મહીના આપવું. ૨૫ એ ૧૮ અઠાર કોડ તથા જેહુર વીકાર ઉપર-ગંધક, પારો, નગોડના રામાં ઘોડી લગાડવો. ૨૬ ગળત કુસ્ઠને-ગંધકનું તેલ લગાડવું. ૨૭ ત્રીવીધ જેહુર ઉપર-સાદોડામાં. ૨૮ નેત્ર રોગને-ત્રીફળા, ભાંગરો, મધ તથા ધીમાં ૨૯ શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨૦ ભાંગરાનો રસ તોલા ૨૦ એખડા ઘોડી મુખવવા. તેથી અરધ હરડેનું ચુર્ણ તેમાં નાંખી એખટું કરી મુકવું, તે ચુર્ણ મધ ધીમાં બે મહીના આપવું; વૃંધપણુ દુર થઈ શક્તિવાન થશે. ૩૦ કોડ ઉપર-તેલમાં આપવું. અંગ ઉપર થંડું પાણી છાટતાં જઈ ૩૧ ગંધક ૧૬ તોળા ત્રીકટું ૩ ચુર્ણ કરી લુગડા ઉપર પાથરી તેનો કાકડો કરી તેલમાં એક પહોર પલાળી મુકવો. પછી તે કાકડો

અનુપાન પ્રકરણ.

૧૭૧

ઓપીયાથી ઊંઘે ઝાલી સળગાવે તેનું તેલ પડે તે મુકવું, તેમાંથી તેલ ત્રણડીપા તથા મુદ્દ પારે ૧ વાલ એકઠાં ઘોટી ગોળી કરવી તે આપી હોય તો કાસ, સ્વાસ, અરશરોગ, સંગ્રહણી, આમ એવોને દુર કરેછે. ૩૨ પ્રથમ વખત તથા રેચ વગેરે પાંચ ઉપાયો કરી શરીર શુદ્ધ થયા પછી, ગંધકનું ચુરણ, એરંડીયુ, તથા ત્રીફળા. તથા ગોળમાં અથવા પારાનું ભસ્મ ૧ માસાનીસાથે આપવું તેનો ગુણ અરશ, ભગ દર, દંતરોગ, મંદદષ્ટી તથા ધાતુક્ષય જે રોગ દુર થઈ જવાની પ્રાપ્તી થાયછે, તથા દોષ્ય દૃષ્ટી થસે, તથા દાંત મજબુત થસે. એક તોલા ખંડીત થયાવીના લીધે હોયતો લેણારાના મુતરથી તાંબાનું સોનું થસે. ૩૩ સરવરોગને-આકડાનું દુધ ૫ તુહી ક્ષીર તેમાં લુગડું પલાળવું પછી ગંધકનું ચુરણ માખણમાં ઘોટી તે લુગડાને લેપ કરી કાકડો કરવા પછી કાકડો દીવાડિપર સળગાવી પ્યાલામાં ઊંઘે રાખવો જે ધી હેટે પ્રશે તે અનુપાનની યોજના કરી આપવું ૩૪ કોડ વગેરે રોગોડિપર-ગરમાળાના મુળના રસમાં ગંધક ઘસી લેપ કરવો અથવા ૧ તોલા ગંધકનું ચુરણ તેલમાં પીવું અને મરી તથા તેલ તથા આપાડાનો રસ એકઠા હલાવી અંગે ચોળી તડકે બેસડીં બપોરે તથા રાતે છાસભાત ખાવો, જાગરણ કરવું, સવારે બેસનું છાણ લગાડી થંડ પાણીયે નાહાડી.

ઘોડાચોળીની માત્રા—વાતશુળ, કાસ, સ્વાસ, રાજ્યક્ષમા, એટલે ક્ષય એડિપર-૧ ગોળી આદાનો રસ તથા પીપર તથા મધમાં આપવી, અથવા મુળના પાનના રસમાં ૧ વલી પલીતરોગને-મધમાં રજવર તથા શુળને-સરગવાના મુળના રસમાં તથા ગાયના ધીમાં ૩ અછરણને-દહીંના નીતરેલાં પાણીમાં અથવા નગોડના રસમાં ૪ તાઢીયા તાવડિપર-કમળના પાનના રસમાં અથવા કમળખીમાં ૫ પાંડુરોગને સાટોડીમાં ૬ નેત્ર રોગને-તીલપરણીને રસમાં અંજન કરવું ૭ પીત જવરને- જીરું તથા સાકરમાં ૮ વીશને-ચોખાની ધોવણમાં ૯ અસ્તીગતવાયુને વજ તથા દેવદાર તથા કોસ્ઠ એનાડિકાળામાં ૧૦ પુરશાતણ આવવ સાડું-ગોમુત્રમાં ૧૧ વીરેચનને-આદાના રસમાં ૧૨ હરસને જાયફળમાં ૧૩ છોકરૂં થાવાને-પુત્રજીવીના રસમાં ૧૪ સાપના વીશને-સીરસવૃક્ષના રસમાં-અથવા ગાયના ધીમાં કીંવા તાંદુળના રસમાં અથવા લીંબુના રસમાં લેપ કરવો. ૧૫ વાયુથી કેડ ઝલાણી હોયતો તેહને-વજ તથા અજમામાં આપવી ૧૬ સ્વાસ કાસને-અરડુસાના રસ તથા મધમાં ૧૭ જવરને તળસીના રસમાં અંજન કરવું ૧૮ નીત્ય જવરને-કુંવારના રસમાં ૧૯ રાતઅંધાને સ્ત્રીના દુધમાં અંજન કરવું. ૨૦ અછરણ જવરને-લાંગરાના રસમાં ૨૧ બીજ તાવને-આમળાનીસાથે ૨૨ પીતજવરને- જીરાનીસાથે. ૨૩ દાહાયુક્ત પીતજવરને- આમળાની સાથે ૨૪ વાતશુળને ત્રીકટુના ચુરણમાં ૨૫ સરવ શુળને- સરગવાનો રસ તથા મધ તથા ધીમાં આપવી. અથવા કાંગ્યા તથા શરપુખાનો રસ અથવા મુવા તથા ધીમાં આપવી. ૨૬ મોટી વ્યાધીને પીપરના ચુરણમાં ૨૭ કાસને થંડા પાણીનીસાથે ૨૮ પીનસ તથા કર્ણ રોગ તથા માયાનો રોગ તથા અરધ

૧૭૨

અનુપાન પ્રકરણ.

સીસી એ દરદાઝીપર-જયકુળની સાથે આપવી ૨૯ દાંતની ખેરીઝીપર-વાવડીંગના ચુરણમાં ગોળી વાટી ફરી ગોળી ફરી દાંતોના હેટે સખવી ૩૦ પ્રસુતી વાયુને-તુલ-સીના રસ તથા મધ તથા કુંવારનો રસમાં અથવા બીજું અનુપાન યોજી આપવી ૩૧ મંદહૃદીને-જયકુળ અથવા લેસતુ મુત્ર અથવા છાસતુ નીતરેણું પાણી તેમાં આપવી. ૩૨ અતીસારને-ગોમુત્રમાં અથવા દહીંમાં ૩૩ ઊલટી થાવાને એરંડી-યાના ખીજનીસાથે ૩૪ જેહુરને પીપર અથવા અકલકારામાં ૩૫ મંદામીને-ટંકણ-ખાર અથવા કાસવીંધાના રસમાં ૩૬ ઊર્ધ્વસ્વાસને-ત્રીફલામાં ૩૭ જુધીસારીથ-વાને-આમ્હીના રસમાં ૩૮ રોગ નથાય એવી ઇંછા છે તેને નીત્ય ખાવી ૩૯ વલી-પળીત રોગને-દુધેલીના રસમાં અથવા મધમાં ૪૦ કાંતીવધવાને-પાનના બીડામાં ૪૧ માથાની પીડાને ત્રીકટુ અથવા જવખારમાં ૪૨ તાઢીયા તાવને-ધતુરાના બી અથવા છારાની સાથે ૪૩ શનીપાતને અજમાનીસાથે ૪૪ પંચગુલમોને-મોટી દુધીના રસમાં અથવા નગોડના રસમાં અથવા ચુનામાં ૪૫ વાયુને-ધીમાં અથવા બકરીના દુધમાં ૪૬ મુખરોગને-કોરાટાની સાથે ૪૭ સરવ વાયુને-ત્રીફલામાં અથવા ભાંગરાના રસમાં અથવા આસંધ તથા મધમાં અથવા અજમોદ તથા ભાંગનીસાથે ૪૮ ધતુર-વાયુને-કોયલીના મુળમાં ૪૯ પ્રમેહને-ગાયના દહીંમાં અથવા ભોકોહોળાના રસમાં ૫૦ ધાતુવીકારને-ગોખરમાં ૫૧ ધાતુવૃદ્ધિને-ધીમાં ૫૨ પડવાળા પરમાને નગો-ડના રસમાં અથવા બકરીના મુત્રમાં ૫૩ તણખીયા પરમાણુ-સોપારીના રસમાં ૫૪ ગુંબડાને-ગોલમાં ૫૫ રેથયવાને એરંડીયામાં ૫૬ વીછીના જેહુરને-આદાના રસમાં લેપ કરવો ૫૭ પરશ્વો વણે આવતો હોયછેતો-ભાંગરાના રસમાં ૫૮ ખર એટલે ધોળી છાસ જેવી પેશાબઆવતી હોયતો-બકરીના દુધમાં ૫૯ ભુતનાવળગારઝીપર-લીંબુના રસમાં, અથવા નગોડના રસમાં અંજન કરવું ૬૦ પીતને-આમળા તથા સાકરમાં. ૬૧ ઊદરને-ત્રીફલાતુ ચુરણ તથા એરંડીયામાં ૬૨ જવરને તથા ઈંદ્રિમાં બળતરા થાયછે તેહેને-ઊટાટીના રસમાં ૬૩ સોળને કાંદાને-રસમાં અથવા ભાંગ-રાના રસમાં અથવા સાવરીના રસમાં કીંવા છાલનીસાથે આપવી ૬૪ પાંડુરોગને-વરધારાની સાથે અથવા વોસામાલમાં ૬૫ આખો દુખવા આવેછે તેઝીપર-કોલી-સ્ત્યાની સાથે ૬૬ શક્તિ આવવાને-નાગરવેલના રસમાં ૬૭ સરવ પ્રકારના ઊદરોને-પીસોડીના રસમાં ૬૮ પીતવાયુને-જીરું તથા મધમાં ૬૯ ધાતુસ્તંભને વછનાગ અથવા અજમો અથવા આકડાની સાથે ૭૦ દુરગંધીને-ચંપાના રસમાં ૭૧ ગર્ભધારણ થવાને-ગોપીચંદન, તવકીર અને સુંઠ એહેનીસાથે અથવા ગોખરસાથે ૭૨ કૃષીવી-કારને-કરંજની છાલની રસમાં ૭૩ શરીર બળવાન થવાને-દુધેલીના રસમાં ૭૪ મહાપણું મરવાને-નાગરમોથના રસમાં ૭૫ સ્વર સાફ થવાને-પાનના બીડામાં ૭૬ હંતરોમને-લીંબુના રસમાં ૭૭ ખસને-ગોમુત્રમાં લેપ ૭૮ ભુતીને-ભાંગરાના રસમાં આપવી, તથા લેપ કરવો ૭૯ ગરોળીના જેહુરને-પાણીમાં આપવી તથા લેપ કરવો ૮૦ આમશુળને-સુરડાસીંગીમાં ૮૧ દાદર વગેરે રોગોના-પાણીમાં લેપ કરવો. ૮૨ નેત્રરોગને-તલના પાનનો રસમાં અંજન કરવું ૮૩ હુરસને-જમના રસમાં ૮૪

અનુપાન પ્રકરણ.

૧૭૩

કુતરાના જેહરને-તાંદુળજાના રસમાં ૮૫ કોડને-ગળોમાં અથવા ગોમુત્રમાં ૮૬ સ્તભનને-નાગરમોથના રસમાં ૮૭ મુત્રકૃષ્ણને-ભાંગરાના રસમાં ૮૮ પ્રલાપને-પાણીમાં ૮૯ ઉન્માદ વાયુને-અદનખટવાના રસમાં ૯૦ વમન થવા સાડ-ભાંગરાના રસમાં આપવી.

જસ્તભસ્મ-નેત્રરોગને-ગાયના ભુના ધીમાં અથવામાખણમાં અથવા વાસી શુક્રમાં અંજન કરવું. ૧ પ્રમેહને-ખીડામાં ૨ અમ્મીમંદને-અરણીના રસમાં ૩ ત્રીદાશને-ત્રીસુ ગંધની સાથે ૪ પીતલવરને-ખારેક તથા ચોખાનો હીમ તેની સાથે પતાદીયા તાવને-લર્વાંગ તથા અજમાની સાથે ૬ રક્તઅતીસાર ઉપર-ખજુર તથા ચોખાનો હીમ તેની સાથે ૭ અતીસારને-જીર તથા સાકરમાં ૮ ઊલટી ઉપર જીર તથા સાકરમાં ૯ એકલા અતીસારને તથા પાણી જે ૫૩ છે તે ઉપર-જીર તથા સાકરમાં ૧૦ શુળને-લર્વાંગ, અજમા, જીર તથા સાકરમાં આપવું. ૧૧ ઝાડા કબજ થયો હોય તે-અજમામાં અથવા ઉન્હા પાણીની સાથે ૧૨ સર્વ પ્રમેહ ઉપર-ભેસના માખણમાં ૧ વાલ માત્રા આપવી, તે ઉપર પથ્થ ધી તથા ગહુવીના ખીજુ કાઈ ખાઉં નહી ૧૩ આમવાયુને-લર્વાંગ તથા અજમામાં ૧૪ ઉદ્રસને-મધ તથા પીપરમાં ૧૫ અજીરણ ઉપર-લર્વાંગ તથા અજમા અને ઉન્હા પાણીના સાથે આપવું. ૧૫.

તામ્રભસ્મ-પરીણામશુળ, ઉદર શુળ, પંડરોગ, જ્વર, ગુદમ, પ્લીહા, યકૃત, ક્ષય, અમ્મીમંદ, મેહ, હરસ, સંઘ્રહણી-એ રોગ ઉપર અનુપાન ચોજ આપવું.

પરવાળા ભસ્મ-જીર્ણજ્વર, સ્વાસ, કાસ, હેડકી, કોસ્ટગતવાયુ એ ઉપર મધ તથા પીપરમાં આપવું. ૧ જ્વરને-કરીયાતું, કડુ હરડે, એમા આપવું. ૨ પીતને-દૂધ તથા સાકરમાં ૩ ધાતુક્ષય ઉપર-પાકેલા કેલાંમાં ૪ દુખળો થયો હોય તેને-પાનના ખીડામાં ૫ તનખીયા પરમા ઉપર-ચોખાના ધુવણમાં તથા સાકર અથવા ત્રીફળા તથા મધમાં ૬ ધાતુપુસ્ટી ઉપર-ધી તથા સાકરમાં ૭ પ્રદર રોગને-ગાયના સોડ કઠા દુધમાં ૮ વાયુને તુળસીના રસ, મધ તથા સાકરમાં ૯ પીતકાસને આદાનો રસ તથા સાકરમાં ૧૦ રાત અંધાને-ઉદરની લીંડી તળસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભસ્મ નાંખી અંજન કરવું. ૧૧.

પારાનુભસ્મ-એ ચણેાડીભારથી તે ચાર ચણેાડીભાર સુધી મરીના ભુકો તથા ધી એમાં અથવા પીપર અને મધમાં અથવા ધી તથા મધમાં આપવું. સર્વરોગ દૂર થાય છે. ૧ પીતને-ધાયલ સાકર તથા ગાયના દુધમાં ૨ વાયુને-પીપરમાં ૩ રક્તેશમવીહારને આદાના રસમાં ૪ જ્વર ઉપર દોડીંગા લીંબુના રસમાં ૫ રક્તવીહાર ઉપર-મધમાં ૭ અતીસાર ઉપર-દહીમાં ૮ પથ્થ ગાયના દુધમાં અરધો અરધ પાણી નાંખી ઉકાળવું તે પાણી બળે એટલે થંડ કરી તેમાં સાકર અથવા ખાંડ નાંખી નીત્ય પીવું. સળેખમ તથા દુસ્ટકફ એને મરીના ભુકો ધી તથા ગોળમાં આપવું. પથ્થ ચીકણ તથા ઉન્હુ એઉ અજ તથા દહી ખાવું. ૯ કામ ઉત્પન્ન થવાને તથા અધેજને-અડદના લોટ તથા ભોંકોલ્હાનુ ચુરણ થયા જેઠીમધનુ ચુરણ

૧૭૪

અનુપાન પ્રકરણ.

એ ત્રણે સાકર તથા દુધમાં અથવા ધી તથા મધમાં આપવો ૧૦ પીત, જમ તથા તરીયો તાવ એ ઉપર મોથ, ગજો, રતાંજળી, ધાણા, વાજો એનો ઉકાળો કરી મધ તથા સાકરમાં માત્રા લેધ ઉપર ઉકાળો પીવો ૧૧ સ્વાસ, કાસ, કફ, રક્તપીત એને-દરાખ, અરકુસો, હરડે, એના ઉકાળામાં આપવું ૧૨ મેઢાવૃદ્ધીને-વાસી પાણી-માં મધ નાંખી પીવું અથવા ભાતના એસામણના આપવું ૧૩ સર્વરોગો ઉપર-શુદ્ધિયાદી વરગનો ઉકાળો કરી તેમાં આપવું ૧૪ રૂતપ્રાપ્ત થવાને તથા શુળને તથા રક્તશુદ્ધિને-કાળા તળનો ઉકાળો કરી તેમાં ભારંગમુળ ત્રીકટુ, હીંગ એનું ચુરણમાં ગાળ નાંખી એમાં આપવું ૧૫ સર્વ રોગોને તેતે રોગ ઉપર કહેલું અનુપાન ચોણ આપવું ૧૬ પારાના ભસ્મને પથ્થ શીંધાલું, અમૃત, ધાણા, જીરું, આદુ, તાંદળજે, રેંગણ, પડોળ, ધાણી, ગહુ તથા ચોખા જુના, ગાયત્રી ધી તથા દૂધ તથા દહી, હાંસોદક, મુગદરસ, કુપોદક. અપથ્ય જંગલીવેંગણ, બીલીનું ફળ, કોહોણ, વાહાળાકરયા, કારેલાં, અડક, મસુર, વાલ, કળથી, સરસ, મીડું, તળ, અનુપમાંસ, ખાટું અનાજ, કેળના પાન ઉપરજમવું, કાશાનુંવાંસણ, ગાળ વીકાર કરે એવા પદાર્થો, તીખું, ઉન્ડુ, કાંકરી, બેરા, કલીંગડ, કરવંદા, કેરા, ઉદરતન, સ્નાન, નીસીધ પદાર્થો.

રૂપાનું ભસ્મ—ખળતરા થતી હોય તો—સાકરમાં આપવું. ૧ વાત પીતને ત્રીફળામાં ૨ પ્રમેહને-ત્રીશું ગંધના ચુરણમાં. ૩

રસ કપુર—એક ચણોઠી કીંવા એ ચણોઠી જુના ગાળમાં આપવું સર્વ રોગ ઉપર અનુપાન ચોણ આપવું હોય તો રોગ દુર કરેછે પણ ૧ તોલાને એક શેર ગાયત્રી ધી નાંખી પકાવવો, પછી કાઠી લેધ ખલ કરી મુકવો, તેમાંથી એક ચોખા જેટલી માત્રા આપવી, સંધી રોગ પણ મટસે, પથ્ય દુધભાત તથા પાનનું બીડું.

રસ સીંદુર—એક ચણોઠી અથવા એ ત્રણ તથા ચાર મુદ્ધીઆપવો. વાત પ્રમેહને મધ તથા પીપરમાં આપવો ૧ પીત પ્રમેહને ત્રીફલા તથા સાખરમાં ૨ સ્વાસ કાસ, શુળને, ત્રીકટુ તથા ભારંગમુળના ચુર્ણમાં મધ નાંખી આપવો ૩ રક્તવીકારને-હળદર તથા સાકરમાં પંડુરોગ તથા કમજો તથા અગ્નિમંદ એને ત્રીકટુ, ત્રીફલા, એમાં આપવો. ૫ અગ્નિમંદ તથા બદકેસ્ટ તથા છાતીનો રોગ એને પીપર, ચી-ત્રકમુળ, હરડે, સંચળ, એમાં આપવો. ૬ મુત્રકૃષ્ટને-સીલાજીત એલચીદાણા, સાકરમાં ૭ ધાતુવૃદ્ધીને લવંગ, કેશર, જવંત્રી, અકલકરા પીપર, ભાંગ, ના કપુર ના અદ્રેણુ રસ સીંદુર ૧ ભાંગ એ એખટા કરી આપવો. ૮ સર્વ જવરને-લવીંગ, સંચળ, હરડે, એમાં આપવો. ૯ રેચ ધાવાને સંચળ, તથા ત્રીફળામાં. ૧૦ ધાતુવૃદ્ધીને-લવીંગ, કેસર, નાગરવેલનું બીડું એમાં આપવો. અથવા ભોંકાળાના ચુર્ણમાં આપવો. ૧૧ જિલડીને-ભાંગ તથા અજમાદમાં ૧૨ પેટ દુખવા ઉપર—સંચળ, હળદર, ભાંગ, અજમામાં ૧૩ કમી રોગને પળસ બી, ૨-૪ વાલ, ગાળ જુનો ૪-૬ વાલમાં, ૧૪ સર્વ અતીસારને અદ્રેણુ, લવીંગ, તથા ભાંગમાં ૧૫ અગ્નિ-

અનુપાન પ્રકરણ

૧૭૫

મંદને સંચળ તથા અજમોદમાં ૧૬ પુષ્ટીથવાને ગળોના સત્વમાં ૧૭ સર્વ રોગોઉપર અનુપાનચોજી આપવો, રોગ નાશ પામેછે. ૧૮ પથ્યાપથ્ય પારાના ભસ્મ પ્રમાણે કરવું; વાયુને-મધ તથા પીપરમાં. ૧૯ કફને-ત્રીકટુ તથા ચીત્રકમાં. ૨૦ પીત્તને સાંકરમાં. ૨૧ વૃણને-ગુગળમાં. ૨૨ ફરી પુષ્ટી સાડ-ચાતુરજત, ત્રિક્ષ્ણા, શાલ્કમ લીપુરપ વૃત, કાંતા લલાટ ભરણ, (કેશર) એમાં આપવું.

લોહ ભસ્મ-૧ ચણાઠી અથવા બે ચણાઠી ભાર આપવું વહીવટીત ઉપર-ત્રિક્ષ્ણામાં ૧ ધાતુના રોગને ત્રીકટુ ભારંગમુળ. મધ એમાં આપવું ૨ શ્લેશ્મા રોગને પીપર તથા મધમાં. ૩ રક્તપીત્તને-ચાતુરજતનું ચુર્ણ તથા સાંકરમાં. ૪ બલ વૃદ્ધીને-સાટોડીનું ચુર્ણ તથા ગાયના દુધમાં. ૫ પંકુ રોગને-સાટોડીના ઉકાળામાં. ૬ વીસ પ્રકારના પ્રમેહોને-હળદર, મધ અથવા પીપર, તથા મધમાં ૭ મુત્રક્રંચને-સીલાજીતની સાથે ૮ પાંચ પ્રકારના કાસને-અરડસો, પીપર, દરાખ, મધ, એમાં ગોળી કરી આપવો. ૯ તંબોલની સાથે લીધો હોય તો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરસે, તથા ધાતુ અને કાંતી વધારશે. ૧૦ ઓસડોના ઘણા રસ નાંખી તેમાં કાંજળી ચુકત કરી, સાડ ગળપુઠ આપી ઉત્તમ ભસ્મ કરવું. એટલે શરીર લોહ પ્રમાણે થશે તે ઉપર અપથ્ય-કોહળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ, ખાટા પદાર્થો, દાળ, અનુપમાંસ, જે પદાર્થોનું પ્રથમ અક્ષર, ક, છે તેવા પદાર્થો, માછલાં, જીવક, વેંગણ, તીખું એવા પદાર્થ વરજ કરવા તથા ઘણું વ્યાયામ કરવું નહીં.

લોકનાથ માત્રા—બે અથવા ત્રણ વાલ માત્રા ૨૦ અથવા ૩૦ મરીના દાણાનું ચુર્ણ કરી તેમાં મેળવી મુકવી વાયુના રોગને ધીમાં આપવી. ૧ પીત રોગને-માખણમાં આપવી ૨ કફ રોગને-મધમાં આપવી. ૩ અતીસાર, ક્ષય તથા અરૂચી તથા સંઘ્રહણી તથા દુખળાપણું, અગ્નિમંદ ઉદ્રસ, સ્વાસ, તથા ગુદમ, એ રોગ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે ૪ એ માત્રા લેઈ તે ઉપર ધી લગાડેલ ભાતના ત્રણ કોળીયા લેવા, પછી ખાટલા ઉપર જરાવાર ચીતુ સોવું. અરૂચીને-ધાણા ખાંડી તે ઉપરના ફોતરા કાઢી શેકવા અને તેમાં સાકર મેલવી તે ચુર્ણની સાથે માત્રા આપવી. ૫ જવરને-ધાણા તથા ગળોના ઉકાળામાં માત્રા આપવી. ૬ રક્તપીત્ત, તથા કફ તથા સ્વાસ, કાસ, તથા સ્વરભંગ, એ રોગો ઉપર વાળો, તથા અરડસાના ઉકાળામાં મધ તથા સાકર નાંખી માત્રા આપવી. ૭ નીદ્રા ન આવતી હોય તથા અતીસાર સંઘ્રહણી અને અગ્નિમંદ એ રોગો ઉપર-થોડીક ભાંગ સેકી તેના ચુર્ણમાં મધની સાથે માત્રા આપવી. ૮ શુળ તથા અલ્લર્જને-સંચલ તથા હીમજ તથા પીપરના ચુર્ણમાં માત્રા મેળવી ઉન્હા પાણીના સાથે આપવી. ૯ જવર ઉપર-મધ તથા પીપરમાં આપવી. ૧૦ પેટમાં ડાખા પડખે ગાંઠ થાયછે. તે ઉપર-તથા વાતરકત, ઉલટી, હુસ અને રક્તપીત ઉપર દાડમના પુલના રસમાં આપવી. ૧૧ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો તેને ધરોના રસમાં તથા સાંવરસીંગ ધસી તેમાં માત્રા નાંખી નાસ આપવો ૧૨ ઉલટી તથા હેઠકીને ધોરના ડળીયા માયલો મગજ તથા પીપર તથા મોરના પીછાનું ભસ્મ તથા માત્રા એ સર્વ એક ઠેકાણે કરી તેમાં સાકર તથા મધ મેળવી આપવી. ૧૩ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાનની યોજના કરી આપવી. એ-ટલે રોગ દૂર થશે.

૧૭૬

અનુપાન પ્રકરણ.

વંગ ભસ્મ—મુખની દુરગંધીને- કપુરની સાથે આપવું. ૧ પુષ્ટીથવા-જય-
કળ અથવા દુધની સાથે. ૨ પ્રમેહને- તુળસીના પાનની સાથે. ૩ પંડુરોગને-ધીમાં ૪
ગુદમ રોગને- ટંકણની સાથે ૫ રક્તપીત્ત તથા ઊર્ધ્વ સ્વાસને- હળદરમાં. ૬ બલવૃ-
દ્ધિને- મધમાં ૭ પીતને-સાકરમાં ૮ બંધેજને- નાગરવેલને પાનમાં. અથવા કસ્તુ-
રીમાં ૯ અગ્નિમંદને-કસ્તુરી તથા પીપરના ચુરણમાં અથવા કબાબચીનીના સાથે. ૧૦
દુરગંધીને-ચંપાના ફુલના રસમાં ૧૧ ચર્મ પક્ષ્મ એટલે પાપણીથોના રોગને-ખેરના
છાલના ઊકાળામાં ૧૨ અજીરણને-આમળાની સાથે અથવા સોપારી સાથે ૧૩ હાડી તા-
વને-માખણની સાથે. ૧૪ વારોગમાં લસણની સાથે દાહઉપર-નિંબુના રસમાં ૧૬ કુસ્થ રો-
ગને-સમુદ્રકળમાં અથવા નગોડના રસમાં ૧૭ કુખડાપણુને આધાડાના મુળમાં ૧૮ લીંગ
વૃદ્ધિને-લવંગ તથા સમુદ્રકળ નાગરવેલના રસમાં ધસી લેપ કરવો ૧૯ વસીકરણને-ગોરો-
ચન તથા લવંગમાં તીલક કરવો ૨૦ આધા સીસીને-એરંડાનું મુળ તથા લવંગ એની-
સાથે ધસી લેપ કરવો ૨૧ પ્લીહા રોગને-સવાગીના સાથે ૨૨ વાયુને અજમાની સાથે અ-
થવા આસંધની સાથે ૨૩ જલોદરને-અકરીના દુધમાં ૨૪ છાકરા થવાને-કાતમાં અથવા
ગધેડીના દુધમાં ૨૫ કાંકડીના રસમાં લીધું હોય તો ના મરદાનો મરદ થાય છે, ૨૬ મ-
સ્તકરોગને-અધાડાના રસમાં ૨૭ ધાતુના વીકારજીપર-જયકળ, જવંત્રી તથા લવંગની
સાથે આપવું ૨૮ કેડની પીડાને-જયકળ તથા અસગંધમાં આપવું ૨૯ જેહરઆજ-
એટલે નાડી વણુને-નાગરવેલના પાન સાથે ૩૦ પેટની દુખાવ ઉપર-હરડાની સાથે ૩૧
વાતગુદમને-છાસમાં ૩૨ હરસને-સીસુકા પાનમાં, ૩૩ વાઈ આવે છે તેહને-લસણના
તેલમાં નાશ આપવો. ૩૪ સ્વાસને-જયકળ, લવંગ, મધ, એની સાથે ૩૫ શરીર
બળવાન થવાને- તુળસીના રસમાં ૩૬.

ત્રીવંગ ભસ્મ—ચેતના થાવાને-જયકળની સાથે ૧ પીતને- ધીમાં ૨ ધાતુ
પડે છે તેહને. નાગરવેલના પાનમાં ૩ ભુક લાગવાને- પીપરમાં ૪ શુળને-અજમા-
ની સાથે. ૫ કોસ્ટગત વાયુને તથા નળવાયુને પણુ-અજમાની સાથે ૬ પરમાને-
કુવારનો રસ તથા તજમાં ૭ છાસ જેવી પેશાબ આવે છે તેહને-કુંવારના રસમાં.

શીખાજીત—એલચીદાણા તથા પીપરમાં ૧ માંસ ખાદુ હોય તો મુત્રકૃંચ,
મુત્રરોધ, પ્રમેહ, ક્ષય, એ રોગનો નાશ કરે છે.

સુવર્ણ ભસ્મ—બળતરાને- કડુમાં આપવું ૧ સ્ત્રીના સંગ કરવો હોય તો-
ભાંગરાના રસમાં ૨ શરીરમાં શક્તિ આવવાને-દુધમાં ૩ નેત્રરોગને-સાટોડીમાં ૪
વૃદ્ધપણુ તથા વ્યાધી દુર થવાને- ધીમાં ૫ બુદ્ધિની વૃદ્ધી થવાને-વજની
સાથે ૬ કાંતી વધવાને કેશરની સાથે ૭ રાજ્યક્ષમા રોગને-શેડકા દુધમાં ૮ વીશને-
નીરવીશ સાથે ૯ ત્રીદાશ તથા ઊંઝાદને-સુઠે, લવંગ તથા મરીના સાથે ૧૦ શુદ્ધ
સુવર્ણના અનુપાનો-મધમાં અથવા પાણીમાં ધસી આપવું ઘણું ગુણુ કરશે. ૧૧
જેહરજીપર સોનાના વરખ મધમાં ઘોટી આપવો. ૧૨ સર્વ વ્યાધીને- સર્વોશધીમાં
આપજી ૧૩ ગ્રહની પીડાઉપર-મધ, અમળા, સુવર્ણ ભસ્મ એકકુ કરી આપવું ૧૪
લખમી પ્રાપ્ત થવાને-પદ્મકેશરની સાથે આપજી ૧૫ આયુશ વધવાને- શંખ પુસ્પીમાં
૧૬ છાકડ થવાને- વીદારી કંદમાં ૧૭.

અનુપાન પ્રકરણ.

૧૭૭

હરતાળભસ્મ—૧ વાતરક્ત તથા કુસ્થાદીરોગ એને ગળોના ડોકાળામાં અથવા ચુરણમાં આપવું. ૨ સર્વ રક્તવીકારને-હુળદરની સાથે ૩ અપસ્માર વાયુને-વછનાગ તથા છરામાં. ૪ જળોદરને-સમુદ્રફળમાં ૫ લગ્નદરોગને, તથા ફીરગોપદંશ, વીસાપમંડળ, ચળ, ખસ, વીસ્ફોટક, વાતરક્ત-એ રોગને સાકરકોળાના રસમાં આપવું. ૬ તે માત્રા ૧ ચોખા જેટલી અથવા બે ચોખા જેટલી આપવી. જવર, ક્ષય, પંડુરોગ એને સાકરમાં આપવી. આખા પછી તરત પથ્ય આપવું. ભાત, ગાયતુ દૂધ, ઘોયલ સાકરતુ જુર, અદ્ય ભોજન કરવું, પાણી ઘણુ પીવું નહીં, રાખમાં દૂધ નાંખી પીવું, સાંજે માણી ખીચડી ખાવી, સાકર ખાવી. ૭ વાયુ, શુળ, મુવારોગ એને આદાના રસમાં આપવી. પથ્ય ધી, ખીચડી અથવા ગાયતુ દૂધ. માત્રા લીધા પછી ૪ ઘડી સુધી પાણી પીવું નહીં. અશક્તને ઉનહુ કરેલ પાણી ઠારીને આપવું. શનીપાત અરધાંગવાયુ, વાયુગોળાને એજ અનુપાનમાં આપવું ૮ નખળા માણસને-જયફળની સાથે. ૯ રક્તપીતીને-હુળદરની સાથે. ૧૦ ક્ષયને-નાગરવેલના પાનમાં. ૧૧ વીર્યવૃદ્ધીને-નાગરવેલના પાકેલાં પાનમાં. ૧૨ ઉર્ધ્વસ્વાસને હરડેની સાથે. ૧૩ સુસ્તી ઉપર-સુંઠની સાથે. ૧૪ દુર્ગંધીને-ચંપાના ફુલમાં અથવા મુગંધી પદ્મથોળી સાથે આપવી. ૧૫ વાયુને-આદાના રસમાં. ૧૬ પ્રમેહુત્તે-તુળસીના રસમાં. ૧૭ જલોદરને-ખકરીના મુતમાં. ૧૮ સરદીને-કેસર તથા જવંત્રીના સાથે. ૧૯ અત્રીમંદને-મધ તથા પીપરમાં. ૨૦ કાસક્ષયને-સાકરની સાથે. ૨૧ અંધેજને-લવંગ તજ, તથા કપુરની સાથે. ઉતાર નીંજી ૨૨ અઘારકુષ્ઠ ઉપરનીરગુંડી સાથે. ૨૩ કામવૃદ્ધીને ગાયના દુધમાં આપવું.

હીરકભસ્મ—૧ કોડઉપર-ખેરની છાલના ડોકાળામાં આપવું. ૨ વાયુને-આદાનો રસ તથા મધમાં. ૩ કાસ, કફ, સ્વાસ, એને અરકુસો, મરી તથા પીપરમાં આપવું.

હીંગળો-ચમુવારોગને—૧ ચણેાડીભાર માત્રા ગોમુત્રમાં આપવી. ૨ પુસ્તીને મધ તથા ઘીમાં. ૩ પરસેવો ઘણો આવતો હોય તો સાકરમાં આપવો. ૪ ક્ષયઉપર કેશર બે ચણેાડીભાર જવંત્રી બે ચણેાડીભાર, સાકર ૪ માસા અને માત્રા ૨ ચણેાડીભાર એમ્રમાણે આપવી. ૫ સર્વ રોગને અનુપાન થોજી આપવી.

હેમગર્ભ—૧ વાયુને-સરગવાના છાલના રસમાં ૨ કફને-આદાના રસમાં ૩ સર્વ રોગોને-મધ તથા પીપરમાં ૪ જવરને-વ્યાઘ્રીના રસમાં.

ગળો તથા તેનું સત્વ—૧ વાલથી તે ૧ માસા સુધી આપવું. ૧ વાયુને-ઘીમાં આપવું. ૨ અંધકોષ્ટને-ગોળમાં. ૩ પીતને-સાકરમાં. ૪ કફને-મધમાં. ૫ વાતરકતને-ખેરડીયામાં. ૬ આમવાયુને-સુંઠની સાથે ૭ જવર, વાતરકત, પંડુરોગ, જીર્ણજવર, ઝિલટી, અરૂચી, આર્શરોગ, કમળો, પીત્ત, પ્રમેહ, કાસ,

૧૭૮

અનુપાન પ્રકરણ.

સ્વાસ, હેડકી, ક્ષયરોગ, બળતરાયુક્ત મુત્રકૃચ્છ, રક્તપ્રદર, સોમરોગ એ રોગોઉપર જે જે અનુપાનો કહેલા છે તેની યોજના કરી આપવું. ૮ વલીપલીતરોગને- ગળોતુ ચુરણ નીત્ય એ ટાક આપવું. ૯ સર્વ મર્મસ્થાનના રોગોઉપર-છાશમા આપવું. ૧૦ સર્વ વ્યાધીને- થંડા પાણીમાં ૧૧ કોડ ઉપર-જંગલી તળસના પાન- ના રસમાં. ૧૨ ઉદરરોગ તથા ગુદમરોગને મુંઠમાં. ૧૩ નેત્રરોગોને-લેસના તાજા ઘીમાં. ૧૪ કાળા કેશ થવા સાડું-ભાંગરાના રસમાં. ૧૫ અગ્નીમંદને-મુંડીના સાથે ૧૬ ધાતુસ્તંભન ઉપર- ગળોના પાંચ ઝાંગતુ ચુર્ણ કરી આપવું.

ત્રીકુળા—હરડે ૩ ભાગ, બેહડા ૬ ભાગ, આમળા ૧૨ ભાગ એતુ ચુરણ કરી તેને વાવડીંગ, ખેર, ભાંગરો એની ભાવના આપી મુકવું ૧ વલી તથા પલી. તરોગને ૧ મહીનો આપવું સાડું શરીર થવાને છ મહીના આપવું. ૨ વૃધપણ પ્રાપ્ત ન થવા સાડું ૧ વરસ આપવું. ૩ પ્રમેહ, વીસમજવર, મંદાગ્ની, શ્લેશ્મરોગ, પીત્તરોગ, એ રોગ જશે. ૪ નેત્રરોગોને મધ તથા ઘીમાં. ૫ વાયુરોગને-તેલમાં. ૭ પીત્તને-ઘીમાં. ૭ કફને-મધમાં. ૮ બીજે પ્રકાર-ત્રીકુલાના ચુરણમાં વાવડીંગ, ખેર, ભાંગરો, આખરો એના રસોની જુદી જુદી ૭ ભાવના આપવી પછી સરખા ભાગે સાકર મેળવી મુકવું તે લીધું હોય તો વલી તથા પલીત એ રોગ તથા સર્વરોગ જશે.

લસણ—સર્વ વાયુરોગો ઉપર સરસીયુ તેલ ૧ ભાગ, લસણ ૧, આદુ ૧, સીંધાલુણ ૧, એ સર્વ એખટા કરી વાસણમાં નાંખી ૭ દીવસ તડકામાં મુકવું પછી કાઢી બીજા પાત્રમાં મુકવું અને સવારે શક્તીપ્રમાણે ખાવા આપવું, તથા મધ, માસ, ખાટા પદાર્થ, ચીકણા પદાર્થો ખાવાની રજા આપવી. અપચ્ચ અજીરણ થાય એજી ખાજી નહીં, તડકો લેવો નહીં, ઘણું પાણી પીવું નહીં, દૂધ તથા ગોળ ખાવો નહીં. નળવાયુને-લસણની સળી માયલો કોરો કાઢી ઘીમાં તળી રાતે સુવા વખતે ખાવો. ઊપર પાણી પીવું નહીં.

ચાત્રક—એ લાંબા પાનનો અથવા ગોલ પાનનો કારતક અથવા માગસર મહાનામા જંગલમાં જઈ સારી જગ્યા ઉપરના હોય તેના મુળ લાવી તેતુ ચુરણ કરી મુકવું, તેમાંથી ૩ માસાથી તે છ માસા સુધી લેવાના વજનનુ પ્રમાણ છે. ૧ શરીર મજબુત થવાને ૩ મહીના સુધી આપવું. ૨ સર્વ વ્યાધી દૂર થઈ દીવ્ય શરીર થવાને એક મહીનો છાસમાં આપવું. ૩ વલી પલીત, પંડુરોગ, અપસ્માર, જળોદર, ભગંદર, હરસ, પ્રમેહ, કોડ એ ઉપર સરસીયુ, ઘી તથા મધમાં ૪ સર્વ વ્યાધી દૂર થઈ ૩૫ સાડું થવાને એક મહીનો ગોમુત્રમાં આપવું. ૫ જુદી સારી થવાને એક મહીનો મધમાં. ૬ ઝીણું ચુરણ કરી તેમાં ત્રીકટુલ ચુરણ સરખા ભાગે નાંખી એક તોલા પ્રમાણે ઘી તથા મધમાં સાત દીવસ સવારના આપવું,

કર્મવીપાક.

૧૭૯

અને એકલું દૂધ પીઈ રેહી, વઢી પઢીતરોગ દૂર થઈ ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે એવી શક્તી આવશે.

કુવાડીયો—૧તેના મુળનુ ચુરણ બકરીના મુત્રમાં ૪૯ દીવસ લેવું વાળકાલાં થાસે ૨ વીસ સાતા લીધુ હોય તો અમ્મીની ધાસ્તી રેહસે નહીં. ૩ ચોવીસ સાતા લીધુ હોય તો તે પુરૂષ થાકવાનો નહીં. ૪ પચીસ સાતા લીધુ હોય તો જળનુ ભય રેહસે નહીં. ૫ સર્વ રોગોઉપર છાસની સાથે લેવો. એ ઉપર પથ્ય ગાયનુ દૂધ તથા ભાત તે વીના બીજું કાંઈ ખાઈ નહીં. એ અનુપાનો ગોવર્ધન ગ્રંથ માયલાછે.

કર્મવિપાક.

કર્મવિપાક એટલે—પુર્વ જનમના વીશે કરેલા પાપ કરમનો પરીણામ એવો કે બીજા જનમના વીશે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મટવા વાસ્તે દેવની પૂજા, શાંતી, જપ, દાન, આહ્વાણભોજન તથા ઓસડ વગેરે ઉપાયો કહેલા છે. એ માટે કીયા પાપથી કીયા કીયા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે મટવાનો ઉપાયો શું છે તે લખું છું.

૧ અહ્મહત્યા થકે, રાજ્યક્ષમા એટલે ક્ષય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મૃત્યુજયનુ અનુસ્થાન, સીવપુજા, તુળાદાન તથા નીત્ય સુવર્ણદાન કરવું.

૨ બીજાનુ દ્રવ્યહરણ કરી હોય તથા કોઈ ભોજન કરતુ હોય તો તેને ઉઠાડવાથી વીશુચીકા થાય છે, તેણે દરીદ્રી લોકોને ઈછાભોજન કરાવવું.

૩ પોતાના ગોત્ર માયલી કન્યા ભોગી હોય તથા સોનાની ચોરી કરી હોય તો પ્રમેહ, મુત્રકૃછ એ રોગ થાય છે. તેને સોનાનુ દાન કરવું.

૪ શીવનુ ડેર પાડીયું હોય તથા ધન, ધાન્ય હરણ કરી હોય તથા બીજાના માનભંગ કરે તથા અપરાધ ન છતાં દંડ કરે તો પંડુરોગ તથા કમળો થાય છે. તેને ભુમીદાન કરવું તથા સાકરનુ પાણી એટલે સરખત કરી ગરીબોને પાવું.

૫ બીજાને ભારે પીડા કરે તો શોકરોગ થાય છે, તેને જાસવંદીના લાખ ફુલ દેવ ઉપર ચઢાવવા.

૬ જાદુ કરી, કીંવા ઓસડો આપી ગર્ભ પાડ્યો તો જલોદર થાય છે, તે બાબત મારગમાં ધરમખાતે પાણીની પરખ મુકવી.

૭ હાંસા તથા નીંદા કરી છે તો નાડીવ્રણ થાય છે. તેને ઉભયતોમુખી ગાયનુ દાન કરવું (એટલે વાછરૂ અરધુ જણુ છે તેવી ગાય.)

૮ ખાળહત્યા કરી છે તો ગર્ભ પડે છે તથા વૃદ્ધી થાતો નથી, તેને દેવ તથા આહ્વાણનો પુજ કરવી.

૧૮૦

કર્મવીપાક.

૯ વીશ્વાસઘાત કરવો તથા ખરાબ શબ્દ બોલવા બીજનો જીવ લેવો તથા અપરાધ વીના કોઈને કેદમાં રાખવો તથા દ્વેશ કરવો તથા વગર અરથે રીસ કરવી, રસ વીક્રય કરવો તથા નીંદા કરવી તથા દેવ આદિ ઉપર શાસ્ત્રના અરથે દોશ મુકવા એવા કારણોથી તેર પ્રકારના શનીપાત થાય છે.

બીજ કારણો હોમના કુંડો, યજન, વીવાહ, કુવા, પાણીના નવાણો, ગૌચરનો નાશ કરીએ હોય તો તેર શનીપાત થાય છે, તેને સોનાની તુલા કરવી, ઘાડાનું દાન કરવું અથવા વાઘ, કુવા, ડેરા બંધાવવા, તથા આમલી, કોંદા તથા બીલી તથા આંખાના ઝાડો, મારગ ઉપર વવરાવવા.

૧૦ મુર્તીઓ ફાંટે તથા વરસાસન ભાંગે તથા ચોર ભર એવું બીજને કહ્યું હોય તો હરસ, અતીસાર એ રોગ થાય છે તેને ભુમીદાન કરવું તથા રસ્તા ઉપર બાગ બનાવવો, ડેરા મઠ તથા તલાવ બાંધવા એટલે હરસ, અતીસાર એ રોગ દૂર થઈ કાસ, સ્વાસ પણ જાય છે.

૧૧ પગતમાં જે જમવા બેસે તે તે ઘણું ખાય છે એવું જે દુખ માને છે તેને અરૂચી થાય છે, તે બાબત અનાજ તથા પાણીનું દાન કરવું.

૧૨ બીજને મુળ ઉપર ચઢાવવો, હાથ તથા પગ તથા કાન કાપવા, આંખો ફાડવી પ્રાણીને અમથોજ મારવો એવા કરમોથી સત્તાવીસ પ્રકારના શુળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બાબત જે મારગે ચોરનું ભય હોય તેનો બંદોબસ્ત કરી તે મારગ નીરભય કરવો બંદીવાનો છોડાવવા તરેતરેના ફલ તથા રસનું દાન કરવું, પાણીના નવાણું કરવા, હોમ તથા આદિ ભોજન તથા જપ કરવા.

૧૩ બીજને પીડા કરે છે તથા તેને દુઃખ કચારે પડશે એવી ઈછા કરે છે તથા વીશ્વાસઘાત તથા મોઢું પાપ કરે છે તેને હેડકી, કાસ, સ્વાસ, એ ઉત્પન્ન થાય છે તે બાબત પીપળાને પરદક્ષણ કરવી, ગ્રહશાંતી, પ્રાયશ્ચીત્ત, દેવ, ગાય એની પુજા કરવી.

૧૪ ગાય, કન્યા તથા પડરસ જે વેચે છે તેને ઘણી પ્રકારના વાયુ થાય છે, તે બાબત ગૌપ્રદાન તથા મધુ, ઘેનુ એ આપવા.

૧૫ કથા ન સાંભળી હોય તો કરુણમુળ રોગ થાય છે, તેને પંચગવ્ય આપવું.

૧૬ બીજનો દ્વેશ કરે છે અને પૈશુન્ય બેવે છે તેને અપસ્માર (એટલે ફેફડા અથવા વાઘ) આવે છે તે બાબત વાછડા સોતી કપીલા ગાયનું દાન કરવું.

૧૭ જે દંભથી દેવ તથા આદિની ભક્તી કરે છે પણ મનમાં કોપચુકત હોય છે તેના પેટમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બાબત સોનાની પ્રતીમા કરી તેનું દાન કરવું.

૧૮ દીકરાની વહુ તથા કન્યાની સાથે બદ્ધકરમ કરચું હોય તો તેને પથરીનું દરદ થાય છે, તે બાબત તીર્થયાત્રા કરવી.

કર્મવીપાક.

૧૮૧

૧૯ બીજાનું દ્રવ્ય તથા સ્ત્રીનું હરણ કર્યું હોય તો તથા નીંદા કરી હોય તો તેને નેત્રરોગ થાય છે, તે બાબદ ચાંદ્રાયણ પ્રાયચીત કરવું.

૨૦ આઠાણ, ગાય, રાજા એને માર્યા હોય તથા ઘર અને પાણીના નવાણ ભાંગ્યા હોય તથા પરદ્રવ્ય તથા અનાજ તથા ગુરૂ, ધણી એની સ્ત્રી તથા કુટુંબમા-યલા સ્ત્રીનું હરણ કરવાથી તેને પંડુરોગ, કોડ, ક્ષય, અતીસાર, પ્રમેહ, પથરી, મુત્રકૃછ, શુળ, કાસ, વર્ણ એ રોગ અનુક્રમે કરી થાય છે, તે બાબદ દશ દાન કરવા.

૨૧ શરીર અશુદ્ધ રાખવાથી સંગ્રહણી થાય છે. બીજાને નરસા શબ્દો બોલવાથી ક્ષયરોગ થાય છે, એ બાબદ તથા સર્વ રોગ બાબદ ગૌપ્રદાન કરવા.

૨૨ અનેક પ્રકારના વીલક્ષણ તાવ આવ્યા હોય તો દશદાનો તથા ગૌદાનો કરવા. પંડુ તથા કોડ એ રોગ બાબદ ગાય, ભુખી, સોનું એ દાન કરવા. પ્રમેહ, શુળ, સ્વાસ, ભગંદર એ બાબદ સોનાનું દાન, જવર, સ્વાસ, કાસ એ બાબદ શીવની પુળ, શોરૂ, વર્ણ, પીનસ, દાહાજવર એ બાબત શાંતી કરવી, ઊલટી બાબદ અન્ન દાન, ભ્રમને શસ્ત્રદાન, મંદાગ્રીને અગ્રીની સેવા, ગુદમરોગને કન્યાદાન, પ્રમેહ તથા પથરીને લગણદાન, શુળને આમ્હણુભોજન, રક્તપીત્તને ધી તથા મધનું દાન, વર્ણરોગને પીપળા તથા ઉમરાને પાણી નાખવું. સંગ્રહણી તથા અતીસાર એને ચતુરવીધ માહાદાનો કરવા, કુસ્ઠરોગને ધાતુદાન, બહુમુત્રને ગૌદાન, નેત્રરોગને ધૂતદાન, નાસી કારોગને મુગંધી પદાર્થોનું દાન, ત્વચાસંબંધી રોગને તેલદાન જીહ્વારોગને છ રસના દાનો, દંતરોગને સ્તોત્ર પાઠ કરવો.

સ મા મ.

મહીરાત મહાદેવ ગોપાલ શાસ્ત્રી અંબરાપુરકરને જ્ઞાનદર્પણ છાપખાનામાં વેચવાનો પુસ્તકો.

નામ	કીંમત.	નામ	કીંમત.	નામ	કીંમત.
ભક્તિજ્ઞાનનાં વિવિધ પુસ્તક.		પદ મંજરી (હિંદી).	૦-૨-૬	ધર્મવિરોધાસના (કાપડનું	
અધ્યાત્મ ભજનમાળા (૧૦૦		પ્રભાતિ સંગ્રહ (મોઢું)	૦-૪-૦	પુંડું.)	૦-૫-૦
પદ કીર્તનો.)	૧-૮-૦	આલભોધ સટીક.	૧-૦-૦	ધર્મવરનિત્યોપાસના.	૦-૧-૦
અણુઘડની લાવણીઓ.	૦-૮-૦	ભોધ ચિન્તામણી		વાસ્તુનિમિત્ત પ્રાર્થના.	૦-૧-૦
અખાનીવાણી	૦-૧૨-૦	(૩૫૧રાજ)	૦-૪-૦	હુતાશની.	૦-૧-૦
અષ્ટાક્ષરની ટીકા.	૦-૬-૦	ભક્તમાળા ભાષાન્તર.	૧-૮-૦	ધર્મવિવેચન.	૦-૬-૬
આશિર્ક્રિત.	૦-૧-૬	ભજનીક કાવ્યસંગ્રહ.	૧-૦-૦	આલસ ધ્યોપાસના.	૦-૧-૦
ઓધવજના સંદેશા.	૦-૧-૦	ભજનસાગર.	૦-૮-૦	વૃષ્ટિપ્રાર્થના.	૦-૧-૦
ઉત્સવની પદમાળા.	૦-૪-૦	ભજન ભંડાર.	૦-૧૨-૦	અનુષ્ઠાન પદ્ધતિ.	૦-૫-૦
ઉપદેશ ચિન્તામણી.	૦-૬-૦	ભક્તમાળ ભજનાવલી.	૦-૪-૦	બ્રહ્મસંગીત.	૦-૧-૦
કબીરદર્પણ.	૧-૪-૦	ભાગવતનો સાર.	૦-૧૨-૦	આલ ધર્મ.	૦-૧-૦
કબીર લીલામૃત.	૧-૦-૦	શ્રી માહાપ્રભુજીનું પ્રા-		દયા, ક્ષમા અને શાંતિ.	૦-૨-૦
કાંકરોલીનો છપનભોગ.	૦-૨-૦	ગટય.	૦-૨-૦	ભક્તિ અને નીતિ.	૦-૧-૦
કૃષ્ણાશ્રય સટીક.	૦-૩-૦	રસિક ભજનોવલી.	૦-૪-૦	અખળાશ્રુ.	૦-૧-૦
કૃષ્ણચરિત્ર (ગીરધરકૃત)	૩-૦-૦	રાસલીલા (પ્રથમ ભાગ)	૦-૫-૦	ભાતૃભાવ.	૦-૧-૦
" "	૧-૮-૦	,, (બીજો ભાગ.	૦-૮-૦	પરકાળ.	૦-૨-૦
કેવલ રસ (નિત્ય પાક).	૦-૨-૦	લાલખાવાનાં પદ સંગ્રહ.	૦-૧૦-૦	નવસહિતા.	૧-૦-૦
ગોપીગીતસટીક (ત્રણ		વક્ષભાખ્યાન અને મૃગ		ગૃહવાસ્તુ નિમિત્ત પ્રાર્થના	૦-૧-૦
ભાષામાં)	૦-૪-૦	પુરુષ.	૦-૨-૦	સાધન બિંદુ.	૦-૪-૦
ગોપીગીત (વારતીક ટીકા	૦-૨-૦	વિનયપત્રિકા (સુરદાસ).	૦-૮-૦	આલ ધર્મનાં વ્યાખ્યાન.	૦-૨-૦
છાટમકૃત કીર્તનમાળા.	૦-૬-૦	ગોડશ્રય (ટીકા સાથે).	૧-૦-૦	આલ ધર્મમતસાર(ના.હે.)	૦-૧-૦
જમનાંજના ૪૦ પદ.	૦-૧-૦	વૈરનવ-ગુરુ-ધર્મ-કર્મ		પ્રભુપ્રાર્થના.	૦-૧૦-૦
દશાવતાર સ્તોત્ર (૫૦		શ્રીદેવકીનંદનારાચાર્યનાં		પ્રભુ પ્રાર્થના. સંગ્રહ.	૦-૧-૦
મટ્ટુલાલજી)	૦-૧-૦	આપણો.	૦-૫-૦	પ્રાર્થના સમાજના સિ-	
દ્વોત્તરયસંવાદ.	૦-૪-૦	સિદ્ધાંતમુક્તાવલી(સટીક)	૧-૪-૦	દ્ધાંત	૦-૧-૦
દીનતા આશ્રયનાં પદ.	૦-૮-૦	ગુણ ઉપદેશ.	૦-૨-૦	જીવાત્મા અને પરમા-	
ધર્મપ્રકાશ.	૦-૪-૦	ગુણોદય ભજનમાળા.	૦-૬-૦	ત્માનો સંબંધ.	૦-૧-૦
ધોળ પદ સંગ્રહ.	૦-૫-૦	ધર્મવરપ્રાર્થનામાલા ભાગ		મેરી માલા.	૦-૫-૦
શ્રીનાથજીનું પ્રાગટ્ય.	૦-૮-૦	૧ લો.	૦-૮-૦	પાલોન્નતિ સહાય.	૦-૨-૦
નિત્ય કિર્તન નથા વર્ષદિ		,, ભાગ ૨ જો.	૦-૧૨-૦	વર્મતત્વ (પુ.૧-૨-૩)	૦-૪-૦
વસના ઉત્સવ.	૦-૬-૦	અમંત્રમાલા ભાગ ૧લો.	૦-૮-૦		
નિરમળ ભજનમાળા.	૦-૧૨-૦	,, ભાગ ૨ જો.	૦-૩-૦		
		દિંડી તથા અમંત્ર.	૦-૩-૦		

નામ	કીમત.	નામ	કીમત.	નામ	કીમત.
પ્રયોગ,કર્મ, સંબંધી પુસ્ત.		ટીકાસાથે.	૦-૪-૦	શ્રીમદ્ભાગવત સતીક	
આહ્નિક પ્રદીપ-ચારે		ખોડશસ્ત્રકાર.	૧-૦-૦	(શ્રીધરી) શ્રીભાગપ્ર-	
વેદનું સંક્ષિપ્ત નિત્યકર્મ, ૦-૪-૦				ભોધિની, સુભોધિની,	
આહ્નિક કર્મપ્રયોગ. ૦-૪-૦		પુરાણ, કથા, માહાત્મ્ય, ઈ		આદિ ધણી ટીકાને	
ક્રિયાશુ સંગ્રહ સતીક. ૦-૮-૦				આધારેટીપણીઓ તથા	
ગૃહશાન્તિ અને નીલપ-		ગરૂડપુરાણ સતીક		શ્રીનાથજીનાં ચિત્ર સાથે	
દ્વિતિ. ૦-૫-૦		(પ્રેતકલ્પ)	૧-૦-૦	બાળભોધ લીપીમાં મ-	
દ્વિતિય સતીક. ૧-૦-૦		દેવીભાગવત ભાષાન્તર	૮-૦-૦	હેટા અક્ષર ખુલાં પત્ર	
નવગ્રહના પાઠ સતીક. ૧-૦-૦		શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડ ભાષા		(ગંગા જમના ટીકા.) ૧૨-૬-૦	
પ્રયોગભાષ્કર પ્રથમ પ્રકાશ		ન્તર પૂર્વાર્ધ.	૨-૦-૦	શ્રીમદ્ભાગવત ભાષા-	
ફવેદી, યજુર્વેદી, સાંભવેદી,		શ્રીકૃષ્ણખંડ સંપૂર્ણ.		ન્તર ઉપર લખી ટીકાને	
પ્રત્યેક. ૦-૬-૦		(કવિતારૂપે)	૧-૮-૦	આધારે શ્રીનાથજીનાં	
પ્રયોગભાષ્કર દ્વિતીય પ્ર-		માર્કડેય પુરાણનું ભાષા-		દર્શનીય અપૂર્વ ચિત્ર	
કાશ પ્રત્યેક. ૦-૧૦-૦		ન્તર.	૫-૦-૦	તથા ટીકાયત; શ્રીગોવ-	
પુરાણકર્મદર્પણ ગર્ભાધા-		માર્કડેયપુરાણ (કવિતા-		ર્ધનનાથજીનું ચિત્ર જ-	
નથી લેધ તમામ સંસ્કાર		અથ)	૫-૦-૦	ન્મચરિત્ર અને બીજાં	
(શાન્તી ઉદ્યાપન વિગેરે. ૫-૦-૦		લેહુવા (કણ્ઠી) પુરાણ		૧૭ ચિત્ર સાથે. ૫-૦-૦	
પુરાણોક્ત શ્રદ્ધા. ૦-૧-૬		ગુજરાતી ભાષાન્તર.	૩-૦-૦	શ્રીમદ્ભાગવત ભાષાન્તર	
પુરાણોક્ત વિવાહ. ૦-૧-૬		વાલખીલ્ય પુરાણનું		શ્રીધરીટીકાને આધારે	
પુરાણોક્ત ગ્રહશાન્તિ		ભાષાન્તર.	૨-૦-૦	(વેદધર્મસભાનું) ૫-૪-૦	
ટીકાસાથે. ૦-૪-૦		વિજયપુરાણનું ભાષાન્તર. ૪-૮-૦		શ્રીમદ્ભાગવત સંપૂર્ણ	
પુરાણોક્ત શ્રાદ્ધ પદ્ધતિ. ૦-૪-૦		શિવપુરાણ-શાનસંહિતા		પદ્ય અથવા ભગવત-	
મહાલય શ્રાદ્ધ સતીક. ૦-૪-૦		સતીક.	૪-૦-૦	ગીતા સતીક-કવિ (વ-	
લઘુ ક્ષાત્ર આહ્નિક		શિવરહસ્ય સતીક. ૮-૦-૦		લ્લભ અને પ્રેમાનંદ-	
ગુજરાતી ટીકાસાથે. ૦-૪-૦		સ્કંદપુરાણ-પ્રભાસખંડ;		કૃત) શ્રીનાથજી અને મૂ-	
યજુર્વેદી સંધ્યાપ્રયોગ		શિવજીએ પારવતીજી		રવી મનોહરનાં તથા	
સતીક. ૦-૧-૬		પ્રત્યેક કહેલું પ્રમાસમા		બીજાં ઉત્તમ ચિત્રો-	
ઋગ્વેદી સંધ્યાપ્રયોગ.		હાત્મ્ય. ૩-૮-૦		સહિત. ૫-૦-૦	
સતીક. ૦-૧-૬		સ્કંદપુરાણોક્ત નાગરખંડ		શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધ	
વિવાહવિધિ. ૦-૮-૦		ભાષાન્તર. ૭-૮-૦		ભાષાન્તર. ૧-૮-૦	
વ્રતરાજ ગુજરાતી. ૪-૦-૦		„ જમ્હોત્તરખંડ ૦-૧૨-૦		ભાગવત દશમસ્કંધસતીક ૩-૦-૦	
સાંભવેદી છાંદોગ્યનાં આહ્-		શ્રીભાગવત-શ્રીધરી ટી-		ભાગવત એકાદશસ્કંધ	
નિક(ગુજરાતી ટીકાસાથે) ૦-૮-૦		કાનુસાર ગુજરાતી ટીકા		ભાષાન્તર. ૧-૦-૦	
સાંભવેદી સંધ્યાપ્રયોગ. ૦-૧-૬		સાથે યુક સાધજમાં ૮-૦-૦		મત્યાદી બીજા સંસ્કૃત તથા સર્વ	
પડપિંડવિધિ (યજુર્વેદી)				પુસ્તકો યોગ્ય કીમતથી મળશે.	